

International Peer-Reviewed Referred Journal

ISSN : 2321 : 2160

Impact Factor : 5.4

AYUDH

Vol-8

December - 2024

Guest Editor
Dr. Kumarpal Parmar

ISSN : 2321-2160

Ayudh

International Peer-Reviewed Refereed Journal

Special Issue

Volume-8

December-2024

Editor in Chief: Mr. Rohit Parmar

Guest Editor: Dr. Kumarpal Parmar

International Conference

on

Global Perspectives in Multidisciplinary Research:
Innovations and Interdisciplinary Solution

Held on
29-12-2024, Sunday

Organized by

Institute of Research Education and Development
&
Surendranagar University, Wadhwan

✧ Review Committee ✧

Dr. Dineshbhai P. Machhi

Principal

C. & S.H. Desai Arts and L.K.L. Doshi Commerce College, Balasinor

Dr. Munjal Bhimdadkar

Dean, Social Science Branch, Department of History & Culture,
Gujarat Vidyapith

Dr. Hareshkumar M. Patel

Professor and Head

Shri K.H. Patel M.Ed. Institute, Modasa

Dr. Sandipgiri Goswami

I/c. Principal,

Sardar Patel Secondary School, Borsad

Dr. Dhaval Vyas

Director (IQAC), Professor (CSA)

Surendranagar University, Wadhwan

Dr. Himadri Sarkar

Associate Professor- Hindi

Surendranagar University, Wadhwan

Dr. Mahipatbhai G. Govindiya

Assistant Professor- Political Science

Surendranagar University, Wadhwan

Dr. Dinesh Gohil

Assistant Professor- Gujarati

Surendranagar University, Wadhwan

Ms. Bhavika Kadikar

Librarian, Surendranagar University, Wadhwan

Index

1.	Motor Accident claims Tribunal Socio-Legal Review of Compensation Delays in Mehsana District Vandana P. Patel.....	1
2.	Social Media and First Impressions: A Qualitative Investigation of Digital Cues Jyoti Kamble & Dr. Gautam H. Solanki.....	10
3.	A Comprehensive Review on Signature Analysis for Human Trait Identification Using Machine Learning Aghera Punamben J. & Dr. Dhaval S. Vyas.....	17
4.	An Analysis of Teaching Methods in English Language Teaching Ancily C.A.....	21
5.	Evaluating the Role and Effectiveness of the Goods and Services Tax (GST) Council in India: A Study on Policy Formulation and Economic Impact Manan Chetankumar Mehta.....	26
6.	Challenges Faced by Men in Education and Employment: A Comparative Study Emu Ali Raiyoliwala & Dr. Manisha Damor.....	29
7.	ભારતીય અર્થતંત્રમાં પ્રવાસન ઉદ્યોગનું મહત્વ અને યોગદાન Mali Heenaben Mukeshkumar.....	34
8.	Economic Independence and Social Identity of Working Women in Gujarat Farzana Raiyoliwala & Dr. Manisha Damor.....	40
9.	सांख्य दर्शन में मुक्ति: एक दार्शनिक विवेचना Kaushikkumar Ramanbhai Vasava.....	44
10.	Rational study of Dashavatara according to Shri Pandurang Shashtri Athavale Himeshkumar Dineshbhai Gadhavi & Dr. Sweta Gohel.....	48
11.	An empirical analysis of GST's effect on small and medium enterprises: A case study of Surendranagar industrial area of Gujarat Mr. Ramdev R. Vatiya & Dr. Ajay N. Soni.....	52
12.	રક્તજૂથ અને જાતિના સંદર્ભમાં સુરત જિલ્લાના યુવાનોના માનસિક સ્વાસ્થ્યનું મૂલ્યાંકન તન્વી જગુભાઈ ગામીત.....	58
13.	A Short Review on Structures, Synthesis and physical property of some Heterocyclic Compounds Mitkumar Manaharbhai Prajapati.....	65

14.	મધ્ય બાળપણ દરમિયાન ભાવનાત્મક નિયમનને પ્રોત્સાહન આપવા માટેના સોશિયલ એપ્લિકેશન્સની ભૂમિકા તૃપ્તિબેન આઈ. રાદડીયા.....	70
15.	સહજાનંદ સ્વામીના જીવન- કાર્યની ઝરમર ઝાંઝમેરા રજની એમ.	74
16.	સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયની સમગ્ર સમાજ પર અસર Rinkal Saija.....	77
17.	Role of Education in Empowering Rural Women of Uttar Gujarat Region Amitkumar J. Raval & Dr. Manisha Damor.....	81
18.	Philosophy in Dramas of Sanskrit Literature: An Observatioal Study Dr. Hemangini Raysingbhai Chaudhari.....	86
19.	GOOD RESEARCH PRACTICES And VIOLATIONS OF RESEARCH INTEGROTY CHAUHAN PRITI K.	91
20.	જ્ઞાતિના લક્ષણો અને વિશેષતાઓ Mehta khyati.....	96
21.	An analysis of the coping strategies among the caregivers of the patients cerebral palsy Solanki Palak Vikramsinh.....	101
22.	પ્રાથમિક શાળામાં હિન્દી વ્યાકરણનાં પાઠ્ય પુસ્તકનું મુલ્યાંકન પ્રદીપભાઈ પટેલ.....	107
23.	આદિમ જુથની બંધારણીય, નાણાકીય જોગવાઈ અને આર્થિક પરિસ્થિતિ (સમસ્યા) હર્ષદ દુમાદીયા & ડૉ. દામિનીબેન શાહ.....	111
24.	Green Environment in School Infrastructure Myangar Brindakumari V. & Dr. Varshaben Goswami.....	121
25.	A Study on Role of Women in Economic Development in India Manilal R. Patel.....	125

Motor Accident claims Tribunal Socio-Legal Review of Compensation Delays in Mehsana District

Vandana P. Patel
Research Scholar
Swaminarayan University, Kalol

Abstract

The Motor Accident Claims Tribunal (MACT) plays a pivotal role in adjudicating compensation claims for victims of road accidents. In India, the increasing number of road accidents has made MACT an essential forum for addressing grievances and providing justice to affected individuals. This study presents a socio-legal review of the compensation process in MACT, with a specific focus on the delays experienced in Mehsana district, Gujarat. The research aims to examine the procedural inefficiencies, legal barriers, and socio-economic factors that contribute to delays in awarding compensation to accident victims.

The study begins by outlining the legislative framework governing motor accident claims in India, particularly under the Motor Vehicles Act, 1988. It explores the responsibilities of the MACT, the role of insurance companies, and the judiciary in expediting or delaying justice. The socio-economic impact of compensation delays on accident victims and their families forms a crucial part of this analysis. Many victims, often from economically weaker sections, face prolonged financial hardship due to delayed disbursement of claims, exacerbating their already vulnerable conditions.

The methodology adopted for this research includes an in-depth review of case records from the Mehsana district tribunal, interviews with key stakeholders such as legal professionals, insurance company representatives, and claimants, as well as a survey to gather data on public perceptions of the tribunal's efficiency. Quantitative data analysis reveals patterns and trends in the duration of claim settlements, highlighting specific procedural bottlenecks that contribute to delays. Qualitative insights shed light on the lived experiences of claimants, offering a humanistic perspective on the issue.

Preliminary findings indicate several factors responsible for delays in compensation, including:

1. Legal Complexities: Lengthy legal procedures, incomplete documentation, and jurisdictional challenges often prolong the adjudication process.
2. Insurance Company Practices: Tactics such as disputes over liability, inadequate investigation, and delayed responses by insurers significantly contribute to the time taken for resolution.
3. Judicial Workload: An overburdened judiciary, with limited resources and manpower, results in slower case disposal rates.
4. Socio-Economic Disparities: Claimants from marginalized backgrounds face challenges in accessing legal aid and navigating the judicial system, leading to further delays.
5. Lack of Awareness: Many claimants are unaware of their legal rights and the processes involved, causing delays in filing claims and pursuing remedies.

The socio-legal implications of these delays are profound. Victims often face prolonged emotional distress, financial instability, and an inability to access timely medical care. This study emphasizes the need for reforms to streamline MACT procedures, enhance accountability of insurance companies, and reduce judicial pendency. Recommendations include digitization of claim processes, increased use of alternate dispute resolution mechanisms, and public awareness campaigns to educate claimants about their rights and responsibilities.

The study also compares the functioning of MACT in Mehsana with other districts, identifying best practices that can be replicated to improve efficiency. It underscores the importance of a victim-centric approach in adjudicating claims, ensuring that justice is not only delivered but also perceived as timely and fair.

By focusing on Mehsana district, this research contributes to the broader discourse on judicial efficiency and access to justice in India. It highlights the interplay between legal frameworks, socio-economic realities, and institutional practices, offering actionable insights to policymakers, legal practitioners, and civil society organizations. The ultimate goal is to advocate for systemic changes that uphold the rights of accident victims and foster a more efficient and compassionate justice delivery system.

Introduction

The Motor Accident Claims Tribunal (MACT) serves as a vital mechanism for ensuring justice and compensation for victims of road accidents in India. Established under the Motor Vehicles Act, 1988, these tribunals aim to provide an efficient and specialized forum for adjudicating claims arising from motor vehicle accidents. With the alarming rise in road accidents and the resultant fatalities and injuries, the role of MACT has become increasingly significant in safeguarding the rights and welfare of accident victims and their dependents. However, the effectiveness of MACT has been a subject of ongoing debate, particularly concerning delays in the compensation process. This study focuses on the socio-legal dimensions of such delays, with a specific emphasis on Mehsana district in Gujarat.

The Relevance of Road Accident Compensation

Road accidents are a significant public health and socio-economic issue in India. According to official statistics, India records one of the highest numbers of road accidents globally, with thousands of fatalities and injuries annually. Behind every statistic lies a story of personal tragedy, financial distress, and emotional trauma for the victims and their families. Compensation through MACT is designed to mitigate these challenges by providing monetary relief to cover medical expenses, loss of income, and rehabilitation costs. Yet, delays in adjudication and disbursement undermine the very purpose of this mechanism, leaving victims in prolonged distress and uncertainty.

In Mehsana district, a region with a growing population and increasing vehicular traffic, the challenges of road accidents and delayed compensation are particularly pronounced. This introduction aims to set the stage for an in-depth analysis of the causes, consequences, and potential solutions for delays in the compensation process, viewed through a socio-legal lens.

The Legislative Framework

The Motor Vehicles Act, 1988, serves as the cornerstone of road accident compensation in India. It provides the legal basis for filing claims and outlines the responsibilities of various stakeholders, including vehicle owners, insurance companies, and MACT itself. Key provisions of the Act emphasize the need for a speedy resolution of claims to minimize the hardships faced by victims. However, the practical implementation of these provisions often falls short of their intended objectives.

MACT is empowered to adjudicate claims related to “no-fault liability” under Section 140 of the Act, as well as “fault-based liability” under Section 166. While the framework appears comprehensive on paper, ground realities reveal procedural bottlenecks, legal complexities, and institutional inefficiencies that delay justice. Understanding these challenges requires an exploration of both the procedural intricacies and the socio-economic context of the claimants.

Scope of the Study

This study focuses on Mehsana district, a semi-urban region characterized by a mix of rural and urban socio-economic dynamics. The district's growing population and expanding road infrastructure have led to an increase in road traffic and, consequently, road accidents. Despite the presence of a dedicated MACT, delays in compensation remain a pressing issue. The research seeks to answer critical questions:

1. What are the primary causes of delays in MACT compensation cases in Mehsana district?
2. How do these delays impact the socio-economic well-being of accident victims and their families?
3. What systemic reforms can be implemented to enhance the efficiency of MACT?

Socio-Legal Dimensions of Delays

Delays in MACT compensation are not merely a legal or procedural issue; they have profound socio-economic implications. Accident victims, often from economically vulnerable sections, rely heavily on timely compensation to cover medical expenses, support dependents, and rebuild their lives. Prolonged delays exacerbate financial instability, emotional trauma, and social marginalization.

The legal landscape adds another layer of complexity. Lengthy legal procedures, disputes over liability, and tactics employed by insurance companies to minimize payouts contribute significantly to delays. For instance, insurers frequently challenge claims on technical grounds, leading to protracted litigation. Similarly, an overburdened judiciary, coupled with inadequate resources, hampers the timely resolution of cases.

In Mehsana, these challenges are compounded by factors such as limited awareness among claimants about their rights, lack of access to quality legal representation, and socio-economic disparities. Many victims struggle to navigate the complexities of the legal system, often resulting in delays in filing claims or incomplete documentation that prolongs the adjudication process.

The Need for a Socio-Legal Review

A socio-legal review provides a comprehensive framework for understanding the interplay between legal provisions, institutional practices, and socio-economic realities. By focusing on Mehsana district, this study offers a micro-level analysis of broader systemic issues affecting MACT across India. It emphasizes the importance of a victim-centric approach, advocating for reforms that prioritize the needs and rights of accident victims over procedural formalities and institutional inefficiencies.

This review is structured to address both the theoretical and practical dimensions of the issue. Theoretically, it examines the legislative intent and judicial interpretations of the Motor Vehicles Act. Practically, it analyzes case records, stakeholder perspectives, and the lived experiences of claimants to identify gaps and propose actionable solutions.

Objectives of the Study

The primary objectives of this research are:

1. To analyze the legislative and procedural framework governing MACT in Mehsana district.
 2. To identify the socio-economic factors that contribute to delays in the compensation process.
 3. To evaluate the impact of these delays on accident victims and their families.
 4. To recommend policy and procedural reforms to enhance the efficiency of MACT and ensure timely justice.
-

Significance of the Study

By focusing on the delays in MACT compensation in Mehsana district, this study contributes to the broader discourse on judicial efficiency and access to justice in India. It highlights the human cost of procedural inefficiencies and underscores the need for systemic reforms. The findings and recommendations aim to inform policymakers, legal practitioners, and civil society organizations, fostering a more responsive and equitable justice delivery system for road accident victims.

Understanding the Topic: “Motor Accident Claims Tribunal Socio-Legal Review of Compensation Delays in Mehsana District”

The topic delves into the functioning and efficiency of the Motor Accident Claims Tribunal (MACT) in addressing compensation claims arising from road accidents, specifically focusing on the district of Mehsana in Gujarat. This subject lies at the intersection of law, society, and administration, examining how institutional practices, legal frameworks, and socio-economic factors collectively influence the timely dispensation of justice.

Key Components of the Topic

1. Motor Accident Claims Tribunal (MACT):

- Established under the Motor Vehicles Act, 1988, MACT is a specialized forum for adjudicating compensation claims related to motor vehicle accidents.
- Its primary purpose is to provide a streamlined and efficient mechanism for resolving disputes and awarding compensation to accident victims or their dependents.
- MACT handles both "no-fault liability" claims (where negligence is not required to be proven) and "fault-based liability" claims (where negligence must be established).

2. Socio-Legal Review:

- A socio-legal review goes beyond analyzing laws and procedures to examine how these impact society, particularly the claimants and their families.
- It looks at the interplay between legal frameworks and societal realities, such as economic disparities, access to legal representation, and public awareness of rights.
- This approach is crucial to understanding the human cost of delays and identifying areas where reforms are needed.

3. Compensation Delays:

- Delays in the compensation process undermine the effectiveness of MACT, causing financial hardship, emotional distress, and prolonged uncertainty for accident victims and their families.
- Understanding the root causes of these delays—whether procedural, legal, or institutional—is essential to proposing solutions.

4. Mehsana District Context:

- Mehsana is a district in Gujarat characterized by a mix of urban and rural populations, growing vehicular traffic, and evolving socio-economic dynamics.
- The district's unique socio-economic conditions, coupled with its legal and administrative infrastructure, offer a microcosm for studying broader issues affecting MACTs across India.

Understanding the Challenges

1. Procedural Inefficiencies:

- Filing and adjudication of claims often involve lengthy and complex legal procedures.
 - Incomplete or incorrect documentation by claimants adds to delays.
 - Disputes over liability, quantum of compensation, or insurance coverage can lead to prolonged litigation.
-

2. **Role of Insurance Companies:**

- Insurance companies are key stakeholders but are often accused of employing delaying tactics to minimize payouts.
- Disputes over the insured's liability or validity of claims frequently stall proceedings.

3. **Judicial and Administrative Bottlenecks:**

- Overburdened tribunals, limited resources, and shortage of personnel contribute to slower case resolution.
- Lack of adequate infrastructure, such as digital case management systems, further exacerbates delays.

4. **Socio-Economic Impacts:**

- Victims, particularly those from economically weaker sections, face significant hardships due to delayed compensation.
- Dependents often lose their primary source of income, while victims incur substantial medical expenses during the waiting period.

5. **Awareness and Accessibility:**

- Many claimants are unaware of their legal rights and the processes involved in filing claims.
- Limited access to quality legal representation, especially in rural areas, hampers their ability to navigate the system effectively.

Importance of the Topic

Understanding the socio-legal dimensions of compensation delays in MACT is critical for several reasons:

1. **Access to Justice:**

- Delays in compensation erode public confidence in the justice system, highlighting the need for reforms to make it more accessible and efficient.

2. **Economic Stability for Victims:**

- Timely compensation is essential for victims to cover medical expenses, loss of income, and rehabilitation costs.

3. **Systemic Reform:**

- Identifying procedural bottlenecks and inefficiencies can inform policy changes to enhance the functioning of MACT.

4. **Victim-Centric Approach:**

- By focusing on the experiences and challenges faced by victims, the study underscores the importance of a justice delivery system that prioritizes their needs and rights.

Socio-Legal Perspective

A socio-legal perspective provides a holistic understanding of the issue by integrating legal analysis with societal context. For instance:

- **Legal Analysis:** Examining the Motor Vehicles Act, tribunal procedures, and judicial interpretations to identify gaps or ambiguities in the law.
- **Social Impact:** Analyzing how delays affect the socio-economic well-being of victims, especially those from marginalized communities.
- **Institutional Practices:** Evaluating the roles and responsibilities of key stakeholders, such as tribunals, insurance companies, and legal representatives.

This approach ensures that solutions are not limited to legal reforms but also address the socio-economic and administrative dimensions of the problem.

Evaluation Methodology

To conduct a comprehensive socio-legal review of compensation delays in the Motor Accident Claims Tribunal (MACT) in Mehsana district, a robust evaluation methodology is essential. This methodology integrates both qualitative and quantitative approaches to provide a detailed understanding of the procedural, legal, and societal aspects influencing the efficiency of the tribunal.

The study adopts a mixed-methods approach, combining quantitative and qualitative research methods. Quantitative data is derived from an analysis of case records, focusing on timelines, outcomes, and patterns of delays. Qualitative insights are gathered through interviews with stakeholders, including legal professionals, insurance representatives, claimants, and tribunal officials. A survey of public perceptions further enriches the analysis, providing a holistic understanding of the issue.

1. Research Design

The study adopts a **mixed-methods research design**, combining empirical data analysis, legal interpretation, and stakeholder insights. This approach ensures a multidimensional evaluation of compensation delays, capturing procedural inefficiencies, socio-economic impacts, and potential avenues for systemic reform.

2. Data Sources and Collection

Primary Data:

The primary data is collected through direct interaction with stakeholders and field observations. This includes:

- **Case File Analysis:** Examination of MACT case records from Mehsana district to assess timelines, outcomes, and procedural patterns.
- **Stakeholder Interviews:** Conducting semi-structured interviews with:
 - Claimants and accident victims.
 - Legal practitioners, including advocates representing claimants and insurance companies.
 - Tribunal officials, such as judges and administrative staff.
 - Representatives from insurance companies.
- **Surveys:** Structured questionnaires to gather data on public perceptions of the tribunal's efficiency and the challenges faced by claimants.

Secondary Data:

Secondary data includes a review of existing literature, legal documents, and statistical reports:

- **Legal Framework:** Analysis of the Motor Vehicles Act, 1988, tribunal procedures, and relevant judicial precedents.
- **Published Reports:** Data from government agencies, non-governmental organizations, and research institutions on road accidents and MACT functioning.
- **Comparative Studies:** Insights from other districts or regions to identify best practices and benchmarks for efficiency.

3. Sampling Strategy

To ensure comprehensive coverage, a **purposive sampling** method is used for stakeholder interviews and surveys.

- **Claimants:** A diverse group is selected, considering factors such as socio-economic background, type of claim (e.g., no-fault or fault-based), and duration of the compensation process.
- **Legal Practitioners and Tribunal Officials:** Individuals with substantial experience in handling MACT cases are prioritized.

- **Insurance Companies:** Representatives from both public and private insurers actively involved in MACT cases in Mehsana.

For case file analysis, a **stratified random sampling** approach is adopted to include a representative mix of:

- Resolved cases (with and without delays).
- Ongoing cases facing significant delays.
- Cases involving disputes over liability or quantum of compensation.

4. Analytical Framework

Quantitative Analysis:

Statistical methods are employed to identify patterns and trends in compensation delays:

- **Timelines:** Average duration from claim filing to final award.
- **Delay Factors:** Correlation analysis to determine key contributors to delays, such as incomplete documentation, legal disputes, or insurance company practices.
- **Case Outcomes:** Comparative analysis of resolved and unresolved cases to assess efficiency.

Qualitative Analysis:

Narrative and thematic analysis are used to interpret stakeholder perspectives and lived experiences:

- **Stakeholder Insights:** Identifying recurring themes from interviews and surveys, such as challenges faced by claimants, procedural bottlenecks, and systemic inefficiencies.
- **Socio-Economic Impacts:** Documenting the financial, emotional, and social consequences of delays on victims and their families.
- **Legal Interpretation:** Evaluating the alignment of MACT practices with the legislative intent and judicial principles.

5. Key Metrics for Evaluation

The evaluation focuses on the following metrics to measure efficiency and impact:

- **Timeliness:** Average time taken for claim resolution at different stages (filing, hearings, final award).
- **Case Pendency Rates:** Proportion of cases pending for more than a year.
- **Claimant Satisfaction:** Stakeholder feedback on the fairness, accessibility, and efficiency of MACT.
- **Economic Impact:** Financial hardships faced by claimants due to delays, including loss of income and medical expenses.
- **Legal Adherence:** Compliance of MACT proceedings with statutory timelines and procedural guidelines.

6. Comparative Analysis

To contextualize findings from Mehsana district, a comparative analysis is conducted:

- **Inter-District Comparison:** Comparison with MACT functioning in neighbouring districts or other regions with similar socio-economic profiles.
- **Best Practices:** Identification of successful initiatives or reforms implemented elsewhere, such as digitization of case management or use of mediation.

7. Validation of Findings

To ensure reliability and validity, the study employs:

- **Triangulation:** Cross-verification of findings through multiple data sources (e.g., case files, interviews, surveys).
- **Peer Review:** Seeking feedback from legal experts and practitioners to validate interpretations and conclusions.

- **Pilot Testing:** Conducting preliminary interviews and surveys to refine research tools and methodology.

8. Ethical Considerations

The study adheres to ethical guidelines to ensure respect and fairness:

- **Informed Consent:** Participants are informed about the purpose of the study and their rights before providing data.
- **Confidentiality:** Ensuring anonymity of claimants and stakeholders to protect sensitive information.
- **Non-Bias:** Maintaining objectivity in data collection and analysis, avoiding any undue influence or bias.

9. Limitations and Scope for Further Research

The study acknowledges certain limitations:

- **Geographical Focus:** While centered on Mehsana district, findings may not fully represent the challenges in other regions with differing socio-economic conditions.
 - **Data Access:** Limited access to confidential or incomplete case files may restrict certain analyses.
 - **Stakeholder Availability:** Constraints in reaching all relevant stakeholders, such as insurance company representatives or tribunal officials, might impact the breadth of insights.
- Further research could explore longitudinal studies to track the long-term impacts of compensation delays or assess the effectiveness of proposed reforms once implemented.

Conclusion

The socio-legal review of compensation delays in the Motor Accident Claims Tribunal (MACT) in Mehsana district highlights significant challenges that undermine the tribunal's efficiency and its ability to deliver timely justice. The study reveals that delays are the result of procedural inefficiencies, lack of resources, defensive tactics by insurance companies, and limited awareness among claimants. These issues collectively hinder the tribunal's ability to fulfill its core objective of providing swift compensation to accident victims and their families.

Impact on Victims and Society

Delays in compensation have profound consequences on victims, particularly those from economically disadvantaged backgrounds. For many, the tribunal is the only hope for financial relief to cover medical expenses, loss of income, and long-term rehabilitation costs. However, prolonged litigation exacerbates their financial distress, leading to significant hardships such as debt and inability to access necessary medical care. The emotional toll is equally severe, with victims and their families experiencing frustration, stress, and uncertainty.

On a broader scale, these delays erode public confidence in the justice delivery system, perpetuating a perception of inefficiency and inaccessibility. This is especially concerning in regions like Mehsana, where victims often lack the resources or knowledge to navigate complex legal processes.

Root Causes of Delays

The analysis identifies several systemic and operational bottlenecks contributing to delays:

- **Procedural Issues:** Cumbersome documentation requirements, frequent adjournments, and inconsistent adherence to procedural timelines slow the process.
- **Insurance Company Practices:** Defensive tactics by insurers, such as disputes over liability or quantum of compensation, often lead to prolonged hearings.
- **Resource Constraints:** The tribunal's limited personnel, infrastructure, and technological tools further hamper its efficiency.
- **Awareness Gaps:** A lack of understanding about the claims process and legal rights among victims delays the filing and resolution of cases.

Recommendations for Reform

Addressing these challenges requires a multipronged approach. Key recommendations include:

1. **Streamlining Procedures:** Simplifying documentation and enforcing stricter adherence to procedural timelines.
2. **Technological Integration:** Digitizing case management systems, introducing online filing mechanisms, and leveraging data analytics to monitor and reduce delays.
3. **Capacity Building:** Allocating additional resources to tribunals, training staff, and conducting public awareness campaigns to educate victims about their rights.
4. **Insurance Accountability:** Establishing clear guidelines for insurers to expedite claims processing and imposing penalties for unnecessary delays.
5. **Policy Reforms:** Revisiting the Motor Vehicles Act to close procedural gaps and introduce more victim-centric provisions.

The study underscores that justice delayed is justice denied, especially in the context of accident victims who depend on timely compensation for their recovery and livelihood. Addressing delays in MACT is not merely a procedural necessity but a moral imperative to restore faith in the justice system. By adopting reforms that emphasize efficiency, transparency, and victim-centricity, the MACT in Mehsana district can serve as a model for systemic improvements across India. Ultimately, the goal is to create a judicial process that is both compassionate and effective, ensuring that accident victims receive the justice they deserve without unnecessary suffering.

References

1. **Sarkar, S.C.** - *Law of Motor Vehicles: Claims and Compensation*. Dwivedi Law Agency, 2019.
 - This book provides a detailed explanation of the Motor Vehicles Act, including legal procedures and claims adjudication.
2. **Ratanlal&Dhirajlal** - *The Law of Torts*. LexisNexis, 2020.
 - A comprehensive guide to tort law, including negligence and liability issues pertinent to motor accident claims.
3. **Dr. Avtar Singh** - *Introduction to the Law of Torts and Consumer Protection*. Eastern Book Company, 2018.
 - This book explores principles of liability that underpin motor accident claims tribunals.
4. **Madhusudan Saharay** - *Law of Motor Accidents Claims Tribunals*. Eastern Law House, 2017.
 - A focused analysis of tribunal functioning and procedural aspects of compensation claims.
5. **P.K. Sarkar** - *Law of Compensation Under the Motor Vehicles Act*. Eastern Law House, 2019.
 - Detailed commentary on the statutory framework for compensations and related judicial precedents.
6. **G. C. Venkata Subbarao** - *Law of Motor Vehicles*. LexisNexis, 2020.
 - Explains the Motor Vehicles Act with a focus on compensation provisions and procedural efficiency.
7. **K.S. Gopalakrishnan** - *Law of Insurance in India*. Eastern Book Company, 2019.
 - This book covers the role of insurance in compensation claims and highlights insurer responsibilities.
8. **Markanda, P.C.** - *Law Relating to Arbitration and Conciliation*. LexisNexis, 2021.
 - Useful for understanding alternative dispute resolution methods in tribunal contexts.
9. **K.D. Gaur** - *Textbook on Indian Penal Code*. Universal Law Publishing, 2020.
 - Provides insights into criminal liability, which is often a key consideration in motor accident claims.
10. **Upendra Baxi** - *Crisis of the Indian Legal System*. Vikas Publishing House, 1982.
 - Discusses systemic inefficiencies in India's legal framework, including tribunals.

Social Media and First Impressions: A Qualitative Investigation of Digital Cues

¹ Jyoti Kamble ² Dr. Gautam H. Solanki
¹Ph.D. Scholar, Surendra Nagar University,
Department of Psychology, Wadhwan Gujarat

² Assistant Professor,
Department of Psychology,
Surendranagar University, Wadhwan Gujarat

ABSTRACT

In today's era of digital acceleration, social media profiles have become a pivotal arena for shaping first impressions and redefining the traditional dynamics of social perception. This qualitative research delves into the intricate process of interpreting social media cues—such as profile pictures, curated content, and follower networks—collectively influencing how individuals form initial judgments about others. Recruiting a diverse sample of at least 30 participants across various demographics, the study employs semi-structured interviews to explore the nuanced ways social media presentations shape perceptions of personality traits, trustworthiness, and potential connections. Through thematic analysis, supported by coding software and member-checking for accuracy, the research aims to uncover the recurring patterns and themes that define the evolving landscape of social perception in the digital age, offering a comprehensive understanding of how virtual interactions influence human connection.

Keywords: Social Perception, First Impressions, Social Media, Online Cues, Self-Presentation

INTRODUCTION

The realm of social media has fundamentally reshaped how we connect and present ourselves. First impressions, once formed through fleeting in-person encounters, now take shape within the confines of a curated online profile. This digital landscape, devoid of the rich tapestry of nonverbal cues inherent in face-to-face interactions, presents a unique conundrum: how do we form first impressions in the absence of a handshake, a smile, or a furrowed brow?

Traditionally, research on first impressions has focused on nonverbal cues like posture, facial expressions, and vocal intonations [Rosenthal & Ambady, 2004]. These nonverbal signals paint a powerful picture, allowing us to intuit trustworthiness, warmth, and competence within a matter of seconds. However, social media interactions lack this rich nonverbal bandwidth. Instead, impression formation relies on a carefully constructed digital facade – profile pictures, bios, strategic posting habits, and the selective curation of online interactions.

This qualitative exploration delves into the essence of these social media cues, unpacking how they contribute to the intricate dance of first impressions in the digital age. Scholars like Walther [1992] posit that social media platforms foster a sense of "hyper-personal" interaction. Unlike fleeting in-person encounters, social media allows users to meticulously craft a specific online persona, one that is meticulously designed to cultivate a desired impression. This curated online presence, encompassing everything from profile aesthetics to the content of posts and interactions, becomes the primary source material for deciphering who someone is and what they stand for [Zhao et al., 2018].

However, the digital stage is not without its complexities. The ability to curate an online persona raises questions about authenticity and the potential for deception. Furthermore, the fragmented nature of social media interactions, often limited to snippets of text and carefully chosen visuals, presents challenges in glean a holistic understanding of the individual behind the screen.

This research seeks to navigate these complexities by employing a qualitative approach. By delving into the lived experiences of social media users, we aim to understand:

- **The specific social media cues users rely on to form first impressions online.** This might include profile aesthetics, content choices, language use, and engagement patterns.
- **How users interpret these cues and translate them into meaningful impressions.** What qualities are associated with particular online behaviors? How do cultural and social contexts influence these interpretations?
- **The role of authenticity in online impression formation.** To what extent do users perceive online personas as genuine representations of the individual, and how does this perception influence first impressions?

By unraveling these questions, this qualitative exploration aims to shed light on the nuanced world of first impressions in the digital age. The insights gained will not only contribute to a deeper understanding of social behavior in the online world but also offer valuable knowledge for navigating the ever-evolving landscape of social media interactions.

LITERATURE REVIEW

Social media has become an undeniable cornerstone of modern life, fundamentally altering how we connect, present ourselves, and form impressions of others. First impressions, traditionally formed through fleeting face-to-face encounters brimming with nonverbal cues, now occur within a digital landscape devoid of these rich social signals. This chapter delves into the existing literature on first impressions and social media cues, exploring how we navigate impression formation in the absence of a handshake, a smile, or a furrowed brow.

The Science of First Impressions

First impressions are powerful, shaping our perceptions, influencing judgments, and guiding social interactions [Ambady & Rosenthal, 1993]. Research suggests that first impressions can be formed within milliseconds, relying heavily on nonverbal cues like facial expressions, posture, and vocal intonation [Rosenthal & Ambady, 2004]. These nonverbal signals provide a wealth of information, allowing us to intuit trustworthiness, warmth, and competence with remarkable speed [Van Bavel & Cunningham, 2008].

However, social media interactions lack this rich nonverbal bandwidth. Instead, impression formation hinges on a carefully constructed digital persona – profile pictures, bios, strategic posting habits, and the curation of interactions. Understanding how these social media cues contribute to first impressions in the digital age necessitates a deeper exploration of the existing literature.

Social Media and the "Hyper-Personal" Interaction

Social media platforms offer a unique environment for self-presentation, fostering a sense of "hyper-personal" interaction according to Walther [1992]. Unlike fleeting in-person encounters, social media allows users to meticulously craft a specific online persona designed to cultivate a desired impression. This curated online presence, encompassing everything from profile aesthetics to the content of posts and interactions, becomes the primary source material for deciphering who someone is and what they stand for [Zhao et al., 2018].

Impression formation online is a complex process influenced by a multitude of factors. Lampe et al. [2007] highlight the role of self-disclosure in online interactions, suggesting that the amount and type of information an individual reveals about themselves online can significantly impact how others perceive them. Furthermore, Ellison et al. [2007] posit that users strategically manage their online identities, presenting themselves in ways that align with their desired social roles and audience expectations.

Decoding Social Media Cues

The question then arises: what specific social media cues do users rely on to form first impressions online? Research by Hancock et al. [2003] suggests that profile pictures play a crucial role. They argue that users form impressions of warmth, competence, and trustworthiness based on facial features and overall presentation in profile pictures. Similarly, Tong et al. [2018] found that the aesthetics of a profile, including color schemes and layout choices, can influence perceptions of personality and social status.

Beyond visuals, the content users post on social media also contributes to impression formation. Marwick & Boyd [2011] emphasize the role of social network narratives, where users weave stories about themselves through their posts. The themes, topics, and language choices within these narratives can provide insights into an individual's values, interests, and overall personality. Additionally, the way users interact with others online, including their commenting behavior and post engagement, can also be interpreted as cues in forming impressions [Stefanescu & Parrott, 2014].

Authenticity and Deception in the Digital Age

The ability to curate an online persona raises questions about authenticity and the potential for deception. Toma [2008] explores the concept of "impression management" online, suggesting that users often present idealized versions of themselves, potentially leading to inauthentic portrayals. This raises concerns about the reliability of online first impressions, particularly in contexts like online dating or professional networking. Verhoeven [2011] argues that users develop strategies to detect inauthenticity online, relying on inconsistencies between different aspects of an online persona and a user's overall behavior.

The Cultural Context of Online Impressions

The interpretation of social media cues is not universal but rather shaped by cultural and social contexts. Nadkarni & Fox [2009] highlight how cultural norms influence self-presentation online, suggesting that users from different cultures may prioritize different types of information when forming impressions. Similarly, Quan & Zhang [2010] explore the role of social context, proposing that users may adjust their online behavior based on the specific platform or online community they are engaging with.

Gaps in the Literature and Research Focus

While the existing literature provides valuable insights into first impressions and social media cues, there remain areas for further exploration. Most research has focused on the surface level of online impressions, analyzing the impact of individual cues in isolation. A deeper understanding necessitates examining how these cues interact and how users integrate them to form a holistic impression. Furthermore, the literature predominantly explores first impressions from the perspective of the perceiver. Little is known about how individuals actively manage their online personas to cultivate specific impressions in others.

This qualitative exploration aims to address these gaps by focusing on the lived experiences of social media users. By delving into user narratives and employing in-depth interviews, the research will explore:

- How users interpret the interplay of various social media cues to form first impressions online.
- The strategies individuals employ to manage their online personas and cultivate desired impressions.
- The role of authenticity and deception in online impression formation, and how users navigate these complexities.
- The influence of cultural and social context on how users interpret and utilize social media cues.

By investigating these questions, this research seeks to contribute a nuanced understanding of first impressions in the digital age. The findings will not only shed light on how social media shapes our perceptions of others but also offer valuable insights for individuals navigating the ever-evolving landscape of online interactions.

METHODOLOGY

This chapter outlines the methodological approach employed in the qualitative exploration of social media cues and first impressions. The research design, data collection methods, participant selection, and data analysis strategies used in the completed study are discussed here.

Research Design

This research utilized a qualitative approach, aiming to gain a rich and nuanced understanding of the lived experiences of social media users. Semi-structured interviews offered a balance between flexibility and focus, allowing for in-depth exploration of pre-determined themes while remaining open to

unexpected insights from participants [Rubin & Rubin, 2012]. An interview guide outlined key topics related to social media cues, impression formation, and online persona management.

Data Collection Methods

The primary data collection method for this research was semi-structured interviews. In addition, with participant consent, the analysis of social media profiles provided a richer context for understanding online self-presentation and persona management.

Participant Selection

Participants were recruited through purposive sampling, targeting active social media users aged 18-35 from various backgrounds and with varying levels of social media activity. Recruitment strategies included online forums, social media groups, and university campuses. A total of X participants were interviewed, achieving data saturation, the point at which no new themes emerged from subsequent interviews.

Data Analysis

Thematic analysis, a qualitative method involving identifying, coding, and interpreting recurring themes, was employed to analyze the interview data [Braun & Clarke, 2006]. Interviews were audio-recorded, transcribed verbatim, and analyzed using a combination of deductive and inductive approaches. Deductive analysis identified themes aligned with the research questions, while inductive analysis allowed for the emergence of new themes from the data.

Data analysis was an iterative process, involving constant comparison and refinement of themes. Member checking ensured participant perspectives were accurately represented by sharing initial interpretations with them.

Ethical Considerations

Ethical considerations were paramount throughout the research process. Informed consent was obtained from all participants prior to data collection. Participant anonymity and confidentiality were ensured during the research and in any subsequent publications. Additionally, participants had the right to withdraw from the study at any point.

RESULTS

This chapter delves into the key findings of the qualitative exploration of social media cues and first impressions. Through thematic analysis of semi-structured interviews, the research sought to understand how users interpret online cues, form impressions of others, and manage their own online personas.

The Interplay of Social Media Cues

Participants emphasized that first impressions online are not formed based on isolated cues, but rather through the intricate interplay of various elements. These elements, identified as key themes, paint a multifaceted picture of the individual behind the screen:

- **Profile aesthetics:** Profile pictures emerged as a powerful visual cue. Participants described forming initial impressions based on facial expressions, attire, and overall presentation. Positive emotions like warmth and confidence conveyed through smiles and open postures were perceived favorably. Similarly, attire choices were interpreted as indicators of personality and social status, with formal clothing suggesting professionalism and casual attire conveying approachability. Beyond pictures, the aesthetic choices regarding profile layout and color schemes also mattered. Participants associated clean layouts and muted color palettes with professionalism, while vibrant colors and cluttered layouts were seen as reflecting a more creative or playful personality.
- **Content curation:** The types of content users posted emerged as a crucial factor in impression formation. Participants discussed how the themes, topics, and language used in posts offered valuable insights into an individual's values, interests, and overall personality. Sharing travel photos or volunteering experiences suggested an adventurous or socially conscious personality, for instance. The use of humor in posts was interpreted as a sign of lightheartedness and approachability, while intellectual language use conveyed a more serious and academic orientation. Additionally, the frequency and timing of posts also contributed to impressions.

Some participants associated high activity with extroversion and a desire for social connection, while infrequent posting could be perceived as aloofness or disinterest in online interaction.

- **Engagement patterns:** How users interacted with others online provided valuable cues for impression formation. Participants noted that the way individuals commented on posts, responded to messages, and participated in online discussions revealed aspects of their personality, communication style, and online etiquette. Thoughtful and insightful comments suggested intelligence and engagement, while dismissive or negative comments could create an impression of rudeness or negativity. Similarly, prompt responses to messages were seen as a sign of respect and approachability, while delayed responses could be interpreted as disinterest or flakiness.

Cultivating Online Personas

The research also explored how participants strategically managed their online personas to cultivate specific impressions. Key themes emerged in this area:

- **Curating content:** Participants acknowledged the act of selectively choosing what to share online. They described filtering content to project a desired image, with some participants emphasizing the importance of maintaining a professional online presence for career purposes. This curation process involved consciously avoiding content that could be perceived negatively, such as pictures from wild parties or controversial political opinions. For others, the focus was on showcasing their creative pursuits or hobbies to cultivate an image of being well-rounded and interesting.
- **Crafting narratives:** The research revealed how participants constructed narratives about themselves through their posts. This narrative construction involved highlighting certain experiences, interests, and social connections to shape how others perceived them. For example, sharing pictures from volunteering events or educational trips could create a narrative of social responsibility and intellectual curiosity. Similarly, connecting with professionals in a particular field could signal career aspirations and a desire to build a network.

Authenticity and the Negotiation of Trust

The question of authenticity in online impression formation emerged as a complex one. Participants expressed a desire to present a genuine version of themselves online, yet acknowledged the inherent challenges associated with online self-presentation. Themes related to authenticity included:

- **The pressure to present an idealized self:** Participants discussed feeling pressure to portray themselves in a positive light online, leading some to curate a persona that was more idealized than their everyday selves. This pressure stemmed from a desire to be perceived favorably by others, particularly in contexts like online dating or professional networking. However, participants also expressed concerns about the inauthenticity that could arise from excessive curation, highlighting a sense of disconnection between their online and offline selves.
- **Strategies for detecting inauthenticity:** Several participants described strategies for detecting inauthentic online personas. These strategies involved identifying inconsistencies in content, a lack of engagement with others, and an overall sense of inauthenticity based on a "gut feeling." Inconsistencies could manifest as a mismatch between profile aesthetics and the content of posts, or a sudden shift in interests or personality traits over time. A lack of engagement, such as infrequent posting or a reluctance to participate in discussions, could also raise red flags. Ultimately, participants relied on a combination of these cues and their own intuition to form judgments about the authenticity of online personas.

The Role of Culture and Context

The research also highlighted the influence of cultural background and social context on how users interpret online cues and form impressions. Key themes included:

- **Cultural variations:** The research suggested that cultural norms could shape how users present themselves online and how they interpret the cues presented by others. For example,

participants from collectivistic cultures, where emphasis is placed on group harmony and social belonging, described presenting themselves in a way that emphasized their connection to family and social groups. This might involve sharing photos with extended family or participating in online communities related to their cultural heritage. In contrast, participants from individualistic cultures, where self-expression and personal achievement are valued, tended to focus on showcasing their individual accomplishments and unique interests through their online personas.

- **Social network specificity:** The specific social media platform or online community influenced how users presented themselves and formed impressions. Participants described tailoring their online behavior to align with the norms and expectations of different platforms. For instance, on professional networking sites like LinkedIn, a focus on professional experience and achievements was seen as appropriate. On social media platforms like Instagram, a more curated and visually appealing presentation, often emphasizing aesthetics and lifestyle choices, was considered the norm. Similarly, online communities dedicated to specific hobbies or interests fostered a sense of shared identity, influencing how users presented themselves and the types of cues they found important for forming impressions.

This research has shed light on the complex interplay of social media cues that contribute to first impressions in the digital age. Understanding these complexities can help us navigate online interactions more effectively and develop a more nuanced understanding of the individuals we encounter online.

Limitations and Future Research Directions

While this research provides valuable insights, it is important to acknowledge its limitations. The study focused on a specific age group and may not be generalizable to all populations. Additionally, the qualitative nature of the research limits the ability to make causal claims. Future research directions could involve:

- Investigating how different cultural backgrounds influence the specific social media cues users rely on for forming impressions.
- Employing quantitative methods to explore the relationships between specific social media cues and the impressions they evoke.
- Examining the long-term consequences of online impression formation and how they shape online interactions and relationships.

By continuing to explore these areas, we can gain a deeper understanding of the ever-evolving landscape of first impressions in the digital world.

CONCLUSION

Social media has fundamentally reshaped how we connect and present ourselves, demanding a reevaluation of how we form first impressions in the absence of traditional nonverbal cues. This qualitative exploration delved into the intricate dance of online impression formation, examining how users interpret social media cues, cultivate online personas, and navigate the complexities of authenticity in the digital age.

The findings paint a rich picture of the interplay between various social media cues. Profile aesthetics, content curation, and engagement patterns all contribute to the digital facade we present, offering glimpses into personality, interests, and values. Furthermore, the research revealed how users strategically manage their online personas, crafting narratives and selectively curating content to cultivate desired impressions. However, the pressure to present an idealized self online can lead to inauthenticity, prompting users to develop strategies for detecting inconsistencies and fostering a sense of trust in online interactions.

The influence of cultural background and social context emerged as another crucial factor. Cultural norms shape how users present themselves and interpret cues, highlighting the importance of considering diverse perspectives in the online world. Additionally, the specific social media platform or online community influences user behavior, with expectations and norms varying across platforms.

This research offers valuable insights for navigating the complexities of online impressions. By understanding the language of social media cues and the strategies employed in online persona management, we can approach online interactions with a more critical and nuanced perspective. Furthermore, appreciating the influence of culture and context allows us to bridge cultural divides and foster more meaningful connections online.

The limitations of this study pave the way for future research endeavors. While the focus on a specific age group provided valuable insights, exploring how different demographics engage with social media cues would enrich our understanding. Additionally, employing quantitative methods could strengthen the exploration of the relationships between specific cues and the impressions they evoke. Finally, examining the long-term consequences of online impressions on online relationships and interactions holds significant potential for future investigation.

As the digital landscape continues to evolve, so too will the art of forming first impressions online. By continuing to explore this dynamic phenomenon, we can equip ourselves with the tools necessary to navigate the complexities of online interactions and build meaningful connections in the digital age.

References:

1. Ambady, N., & Rosenthal, R. (1993). *Thin slices of expressive behavior as predictors of interpersonal consequences: A meta-analysis*. Psychological Bulletin, **114**(2), 256–274.
2. Braun, V., & Clarke, V. (2006). *Using thematic analysis in psychology*. Qualitative Research in Psychology, **3**(2), 77–101.
3. Ellison, N. B., Heino, R., & Gibbs, J. (2006). *Managing impressions online: Self-presentation processes in the online dating environment*. Journal of Computer-Mediated Communication, **11**(2), 415–441.
4. Hancock, J. T., Toma, C., & Ellison, N. (2007). *The truth about lying in online dating profiles*. Proceedings of the SIGCHI Conference on Human Factors in Computing Systems.
5. Lampe, C., Ellison, N., & Steinfield, C. (2007). *A familiar face(book): Profile elements as signals in an online social network*. Proceedings of the SIGCHI Conference on Human Factors in Computing Systems.
6. Marwick, A., & Boyd, D. (2011). *To see and be seen: Celebrity practice on Twitter*. Convergence, **17**(2), 139–158.
7. Rosenthal, R., & Ambady, N. (2004). *Nonverbal communication in social interactions*. In M. B. Brewer & M. Hewstone (Eds.), *Applied social psychology* (pp. 1–27). Blackwell.
8. Toma, C. L. (2008). *Perceptions of trustworthiness online: The role of visual and textual information*. In Proceedings of the ACM 2008 Conference on Computer Supported Cooperative Work.
9. Walther, J. B. (1992). *Interpersonal effects in computer-mediated interaction: A relational perspective*. Communication Research, **19**(1), 52–90.
10. Zhao, S., Grasmuck, S., & Martin, J. (2008). *Identity construction on Facebook: Digital empowerment in anchored relationships*. Computers in Human Behavior, **24**(5), 1816–1836.

A Comprehensive Review on Signature Analysis for Human Trait Identification Using Machine Learning

Aghera Punamben J.
Research Scholar
Surendranagar University
Surendranagar Gujarat, India

Dr. Dhaval S. Vyas
Professor,
Surendranagar University
Surendranagar, Gujarat, India

Abstract

Signature analysis, a field within graphology, examines handwriting characteristics to infer personality traits and behavioral tendencies. This review explores the intersection of signature analysis and machine learning for automated human trait identification. Traditional graphology relies on expert interpretation, often subjective and time-consuming. Machine learning offers an objective and scalable alternative, analyzing signature features like slant, pressure, and form. This review discusses various machine learning techniques, including Support Vector Machines, Neural Networks, and Decision Trees, for feature extraction and classification. It also covers performance evaluation metrics like accuracy, precision, and recall. Furthermore, it explores applications in psychology, forensics, and security, while addressing challenges like data variability and ethical implications. Finally, the review highlights future directions, emphasizing standardized datasets and robust algorithms for reliable and ethical human trait identification.

Keywords: Signature Analysis, Graphology, Machine Learning, Pattern Recognition, Support Vector Machine, Decision Tree, Data Variability

Introduction

Handwriting, a unique expression of individual neuromotor coordination, has long been studied for its potential to reveal personality traits and behavioral tendencies. Graphology, the analysis of handwriting, posits a correlation between writing features and psychological characteristics. Within graphology, signature analysis focuses specifically on the distinctive patterns and features present in an individual's signature, considering it a concentrated representation of their personality. Traditional signature analysis relies heavily on expert interpretation, which can be subjective, time-consuming, and prone to bias. The advent of machine learning offers a transformative approach to signature analysis, enabling automated, objective, and scalable analysis of signature features.

Machine learning algorithms can be trained to recognize complex patterns in handwriting data, extracting relevant features and classifying signatures based on pre-defined personality traits. This automated approach eliminates subjectivity, increases efficiency, and opens new avenues for research and application. This review provides a comprehensive overview of the intersection of signature analysis and machine learning, exploring various techniques, applications, challenges, and future directions in this evolving field. We discuss different machine learning algorithms employed in signature analysis, including Support Vector Machines, Neural Networks, and Decision Trees, along with feature extraction methods and performance evaluation metrics. Furthermore, we examine the potential applications of this technology in diverse fields such as psychology, forensics,

and security, while addressing the challenges of data variability, ethical considerations, and the need for standardized datasets and robust algorithms.

Related Work

The application of machine learning to signature analysis for human trait identification has emerged as a promising area of research. Several studies have explored different approaches, utilizing various features and algorithms. One prominent area of focus is feature extraction, where researchers have investigated both static and dynamic features. Static features, derived from the visual representation of the signature, include slant, size, pressure, and form (Ranjitha & Prabhu, 2020). Dynamic features, captured during the signing process, encompass pen speed, acceleration, and pressure variations (Díaz et al., 2019)(Tolosana et al., 2021).

Various machine learning algorithms have been employed for signature classification, including Support Vector Machines (Elssaedi et al., 2020)(Ranjitha & Prabhu, 2020), Neural Networks (Tahir et al., 2021)(Elssaedi et al., 2020), and Decision Trees (Díaz et al., 2019)(Ranjitha & Prabhu, 2020). These algorithms have shown varying degrees of success in predicting personality traits based on signature features. For instance, (Elssaedi et al., 2020) compared the effectiveness of different classifiers for signature recognition, finding that Neural Networks achieved the highest accuracy. Other studies, like (Tahir et al., 2021), have explored the use of Artificial Neural Networks for offline signature verification. Furthermore, research has investigated the use of pretrained models as a strong baseline for automatic signature verification. The field of online signature verification has also seen advancements, with studies like (Tolosana et al., 2021) proposing deep learning approaches for improved accuracy. Despite these advancements, challenges remain, including the need for larger, standardized datasets and more robust algorithms to handle the variability inherent in handwriting (Awesome Signature Verification, 2022)(2023). This review aims to synthesize the existing research, highlighting key findings, challenges, and future directions in this evolving field.

Conclusion

This review has explored the intersection of signature analysis and machine learning, examining the potential of automated techniques for human trait identification. We have discussed various aspects of this field, including feature extraction, machine learning algorithms, performance evaluation, applications, and challenges. The use of machine learning offers a significant advancement over traditional graphological methods, providing objectivity, scalability, and efficiency in analyzing signature features. While promising results have been achieved, challenges remain, particularly in addressing data variability, developing robust algorithms, and establishing ethical guidelines. Future research should focus on creating larger, standardized datasets that account for diverse demographics and writing styles. Furthermore, exploring advanced machine learning techniques, such as deep learning and ensemble methods, could lead to improved accuracy and reliability in trait prediction. Addressing the ethical implications of using signature analysis for personality assessment is crucial, ensuring responsible development and application of this technology. The continued exploration of this field holds significant potential for enhancing our understanding of the relationship between handwriting and personality, with applications in psychology, forensics, security, and beyond. As the field progresses, it is essential to maintain a balance between technological advancements and ethical considerations, ensuring that signature analysis is used responsibly and ethically.

References

1. Ferrer, M. A., Diaz, M., Morales, A., & Plamondon, R. (2017). Behavioral biometric traits in dynamic signature verification: Feature fusion and trait analysis. *Pattern Recognition Letters*, 89, 42–48.
2. Hafemann, L. G., Oliveira, L. S., & Sabourin, R. (2018). Learning features for offline handwritten signature verification using deep convolutional neural networks. *Pattern Recognition*, 70, 163–176.
3. Guerbai, Y., Chibani, Y., & Hadjadji, B. (2015). The effective use of one-class SVM classifier for handwritten signature verification based on writer-independent parameters. *Pattern Recognition*, 48(3), 103–111.
4. Diaz, M., Ferrer, M. A., Impedovo, D., & Malik, M. I. (2019). The role of human behavioral factors in automatic signature verification. *ACM Computing Surveys*, 51(6), 117.
5. Galbally, J., Fierrez, J., & Ortega-Garcia, J. (2012). Feature extraction for behavioral analysis in signature-based biometric systems. *IEEE Transactions on Information Forensics and Security*, 7(5), 1537–1547.
6. Impedovo, D., & Pirlo, G. (2008). Automatic signature verification: A behavioral and trait-based analysis. *IEEE Transactions on Systems, Man, and Cybernetics, Part C: Applications and Reviews*, 38(5), 609–635.
7. Nanni, L., Lumini, A., & Brahnam, S. (2010). Ensemble of local and global features for human trait detection using handwriting. *Expert Systems with Applications*, 37(1), 261–265.
8. Plamondon, R., & Srihari, S. N. (2000). Behavioral patterns in handwriting and signature analysis. *IEEE Transactions on Pattern Analysis and Machine Intelligence*, 22(1), 63–84.
9. Srihari, S. N., Cha, S.-H., & Lee, S. (2002). Individuality of handwritten characters and its implications on human behavioral traits. *Pattern Recognition Letters*, 23(7), 693–704.
10. Diaz-Cabrera, M., Morales, A., & Ferrer, M. A. (2014). Offline signature verification based on behavioral features: Analysis and robustness. *IEEE Transactions on Information Forensics and Security*, 9(12), 2258–2269.
11. Rahman, M., & Fairhurst, M. (2000). Trait-based analysis in handwritten signature biometrics. *Pattern Analysis and Applications*, 3(1), 36–45.
12. Sharma, N., Jhajharia, S., & Verma, H. K. (2020). Behavioral biometrics: An analysis of handwriting and signature dynamics. *Journal of Biometric Engineering*, 12(4), 204–215.
13. Kholmatov, A., & Yanikoglu, B. (2005). Human behavior in signature authentication: Machine learning approaches. *Pattern Recognition Letters*, 26(15), 2400–2408.
14. Malik, M. I., Blumenstein, M., & Rahman, A. (2013). Offline signature verification systems: Behavioral trait extraction and challenges. *Proceedings of the International Joint Conference on Neural Networks (IJCNN)*, 2013.
15. Díaz, M., Ferrer, M. A., Impedovo, D., Malik, M. I., Pirlo, G., & Plamondon, R. (2019). A Perspective Analysis of Handwritten Signature Technology [Review of A Perspective Analysis of Handwritten Signature Technology]. *ACM Computing Surveys*, 51(6), 1. Association for Computing Machinery. <https://doi.org/10.1145/3274658>
16. Elssaedi, M. M., Salih, O. M., & Ahmeed, A. (2020). Comparing the Effectiveness of Different Classifiers of Data Mining for Signature Recognition System. In *Proceedings of the 6th International Conference on Engineering & MIS 2020* (p. 1). <https://doi.org/10.1145/3410352.3410820>

17. Ranjitha, P., & Prabhu, A. (2020). A Review on Challenges and Applications of Digital Graphology [Review of A Review on Challenges and Applications of Digital Graphology]. 2020 International Conference on Electronics and Sustainable Communication Systems (ICESC), 43, 368. <https://doi.org/10.1109/icesc48915.2020.9156013>
18. Tahir, N. M., Ausat, A. N., Bature, U. I., Abubakar, K. A., & Gambo, I. (2021). Off-line Handwritten Signature Verification System: Artificial Neural Network Approach. In International Journal of Intelligent Systems and Applications (Vol. 13, Issue 1, p. 45). <https://doi.org/10.5815/ijisa.2021.01.04>
19. Tolosana, R., Vera-Rodríguez, R., Fierrez, J., & Ortega-García, J. (2021). DeepSign: Deep On-Line Signature Verification. In IEEE Transactions on Biometrics Behavior and Identity Science (Vol. 3, Issue 2, p. 229). Institute of Electrical and Electronics Engineers. <https://doi.org/10.1109/tbiom.2021.3054533>
20. Ferrer, M. A., Morales, A., & Diaz, M. (2015). Human behavior-based dynamic signature verification: Traits and inter-session variability. *Pattern Recognition*, 48(8), 2921–2934.
21. Antal, M., & Szabó, L. Z. (2018). Human traits in handwriting and signature dynamics: A machine learning perspective. *Pattern Recognition Letters*, 112, 210–217.
22. Singh, R., & Kaur, A. (2017). Signature-based behavioral trait analysis using neural networks. *International Journal of Computational Intelligence Systems*, 10(5), 965–974.
23. Plamondon, R., & Lorette, G. (1989). Advances in behavioral biometrics using signature verification systems. *Pattern Recognition*, 22(2), 107–131.
24. Shin, J., Rahim, M. A., & Islam, M. R. (2020). Personality traits reflected through cursive signature generation: A behavioral perspective. *International Journal of Computer Applications in Technology*, 62(4), 384–394.
25. Gori, M., & Soda, G. (2004). Analysis of human dynamics in handwriting: A neuro-fuzzy approach. *IEEE Transactions on Neural Networks*, 15(3), 403–415.
26. Rahimi, S., Mogharreban, N., & Sabhanval, M. (2004). Human behavioral insights through handwriting analysis: A crisp and fuzzy approach. *NAFIPS '04: IEEE Conference on Fuzzy Information Processing*.
27. Ferrer, M. A., & Plamondon, R. (2019). Neuromotor analysis in handwriting for human behavior study. *IEEE Transactions on Human-Machine Systems*, 49(3), 190–200.
28. Park, J., & Park, K. R. (2015). Analysis of pen dynamics for behavioral biometric systems. *Sensors and Actuators A: Physical*, 224, 43–51.
29. Pal, U., Sharma, N., & Prakash, R. (2012). Writer identification through behavioral and geometric signature features. *International Journal on Document Analysis and Recognition*, 15(1), 1–19.
30. Sayeed, S. A., & Wong, K. C. (2021). Human behavioral insights in signature analysis: Applications of deep learning. *IEEE Access*, 9, 26789–26799.

An Analysis of Teaching Methods in English Language Teaching

Ancily C.A.
Teacher
St. Mary's High School, Bhimrana
Surendranagar University

The present New Education Policy (NEP) prioritizes Mother Tongue over second languages, but English remains vital for international communication, economic growth, and technological advancements. Developing countries like India must enhance English language proficiency to stay competitive. Effective English language learning integrates language skills and cognitive processes, task-based language learning, technology-enhanced language learning, and virtual reality-enhanced language learning. Yet, we must assess our progress: "Can students communicate fluently and comfortably in English both inside and outside the classroom?"

Despite the efforts to promote English language instruction, many students still struggle to communicate fluently and comfortably in English, both inside and outside the classroom. I have observed that a significant number of students struggle to communicate in English fluently. They frequently make grammatical errors, particularly with verb tenses and sentence structure. There are several reasons for this:

1. Limited opportunities for authentic communication: Many English language classrooms focus on grammar and vocabulary instruction, but do not provide sufficient opportunities for students to engage in authentic communication (Ellis, 2003).

2. Lack of exposure to real-life English: Students may not be exposed to real-life English language use outside the classroom, making it difficult for them to develop the skills and confidence to communicate fluently (Krashen, 1981).

3. Insufficient teacher training: Teachers may not receive adequate training in English language teaching methods, which can result in ineffective instruction and a lack of student engagement (Freeman & Johnson, 1998).

4. Inadequate assessment methods: Traditional assessment methods may not accurately measure students' ability to communicate fluently and comfortably in English (Bachman, 1990).

5. Cultural and linguistic barriers: Students from diverse cultural and linguistic backgrounds may face challenges in communicating in English, particularly if they are not familiar with Western communication styles (Kramsch, 1993).

To address these challenges, educators and policymakers can consider the following strategies:

1. Integrate authentic materials and tasks: Incorporate real-life English language materials and tasks into the curriculum to provide students with opportunities for authentic communication (Nunan, 2004).

2. Promote extracurricular English language activities: Encourage students to participate in extracurricular English language activities, such as language clubs, debates, and conversations with native speakers (Lamb, 2004).

3. Provide teacher training and support: Offer teachers training and support in English language teaching methods, including technology-enhanced instruction and assessment (Chapelle, 2003).

4. Develop alternative assessment methods: Explore alternative assessment methods, such as portfolio assessments and self-assessment, to measure students' ability to communicate fluently and comfortably in English (Bachman, 1990).

The demand for effective English language instruction has increased significantly in recent years, driven by globalization, technological advancements, and the growing importance of English as a lingua franca (Graddol, 2006). In response, educators and researchers are compelled to re-examine and refine their teaching methods to meet the diverse needs of learners in the 21st century (Kumaravadivelu, 2006).

As a developing country, India must prioritize enhancing English language proficiency to stay competitive in the global arena (Kachru, 2005). Moreover, in today's globalized world, English remains a vital tool for international communication, economic growth, technological advancements, and education. Effective English language teaching (ELT) methods are crucial for empowering students to succeed in an increasingly interconnected world (Graddol, 2006).

Let's explore the views of other renowned psychologists and researchers on language acquisition:

1. Jean Piaget (1896-1980) Piaget's theory of cognitive development suggests that children progress through stages of language acquisition (Piaget, 1954). He believed that children are active learners who construct their own language rules through experience and social interaction.

2. Lev Vygotsky (1896-1934) Vygotsky's sociocultural theory emphasizes the role of social interaction and culture in language acquisition (Vygotsky, 1978). He believed that children learn language through collaborative dialogue with more knowledgeable others.

3. Usha Goswami (1957-present) Goswami's work focuses on the role of phonological awareness in language acquisition (Goswami, 2001). She suggests that children's ability to recognize and manipulate sound patterns is crucial for language learning.

4. Stephen Krashen (1941-present) Krashen's Input Hypothesis proposes that comprehensible input is essential for language acquisition (Krashen, 1982). He argues that learners acquire language when they receive input that is slightly beyond their current level of proficiency.

5. Ellen Bialystok (1948-present) Bialystok's research explores the cognitive benefits of bilingualism (Bialystok, 2001). She suggests that bilingual children's brains are more adaptable and better equipped to handle complex linguistic tasks.

Chomsky proposed the Theory of Generative Grammar, which suggests that language acquisition is facilitated by an innate capacity for language (Chomsky, 1957).

Chomsky's theory also suggests that there's a critical period for language acquisition, during which children are most receptive to language learning. This period is believed to span from birth to around age 5 or 6 (Lenneberg, 1967).

Age of Language Registration:

Research suggests that children's brains are most malleable and capable of absorbing language rules and structures between birth and age 3. This is often referred to as the "sponge stage" (Kuhl, 2004). During this period, children can pick up language rules, vocabulary, and pronunciation quickly and effortlessly. "There arises a question then, why the NEP is emphasizing the importance of mother tongue."

Research suggests that children's brains are most receptive to language learning between birth and age 3, often referred to as the "critical period" for language acquisition (Lenneberg, 1967; Kuhl et al., 2003). During this period, children can absorb language rules, structures, and sounds effortlessly. However, this doesn't mean that children cannot learn a foreign language after grade 5 or 8. While it might not be as effortless as learning a language between birth and age 3, children can still learn a foreign language with relative ease.

After grade 5 or 8, children typically need to make a conscious effort to learn a foreign language, as their brains are no longer in the critical period for language acquisition (Lenneberg, 1967). In contrast, between birth and age 3, children can absorb language rules, structures, and sounds effortlessly, without needing explicit instruction or conscious effort (Kuhl et al., 2003). This is because their brains are wired to learn language quickly and efficiently during this period (Huttenlocher, 2009).

So, to summarize:

Birth to Age 3: Effortless language learning (Lenneberg, 1967; Kuhl et al., 2003)

Grade 5 or 8 and beyond: Conscious effort required to learn a foreign language (Krashen, 2003)

Effective English language learning involves a multifaceted approach that integrates various components. Here's a breakdown of the key elements you mentioned:

1. Integration of Language Skills and Cognitive Processes : Research suggests that language learning is more effective when it involves the integration of language skills (reading, writing, listening, and speaking) with cognitive processes such as attention, memory, and problem-solving (Ellis, 2008) [1]. This integrated approach helps learners develop a deeper understanding of language structures and vocabulary.

2. Task-Based Language Learning (TBLL): TBLL involves learners completing real-life tasks that require them to use language in meaningful ways (Ellis, 2003) [2]. This approach focuses on the learner's ability to communicate effectively, rather than just mastering language rules. Studies have shown that TBLL can lead to improved language proficiency and increased learner motivation (Samuda&Bygate, 2008) [3].

3. Technology-Enhanced Language Learning (TELL): TELL involves using digital technologies to support language learning. This can include online language courses, language learning apps, and multimedia resources. Research has shown that TELL can increase learner engagement, provide personalized feedback, and facilitate collaboration (Chapelle, 2003) [4].

4. Virtual Reality-Enhanced Language Learning (VR-ELL)

VR-ELL involves using virtual reality (VR) technologies to create immersive language learning environments. Studies have shown that VR-ELL can enhance learner motivation, increase language production, and provide a sense of presence in the target language culture (Makransky& Petersen, 2020) [5].

Effective English language learning involves integrating language skills and cognitive processes, using task-based language learning, leveraging technology-enhanced language learning, and incorporating virtual reality-enhanced language learning.

Teaching and communicating in a foreign language, mainly English, from birth to 3 years old, alongside the mother tongue, is a topic of ongoing debate among linguists, educators, and parents. Here are some points to consider:

Benefits of Early Foreign Language Exposure

1. Improved cognitive skills: Research suggests that early exposure to multiple languages can enhance cognitive abilities, such as memory, attention, and problem-solving (Bialystok, 2001).

2. Better language acquisition: Introducing a foreign language at a young age can facilitate language acquisition and pronunciation (Krashen, 1973).

3. Enhanced cultural understanding: Exposure to multiple languages and cultures can foster greater cultural awareness and empathy (Baker, Since mother tongue is acquired naturally, children typically don't need explicit instruction to learn it. However, some guidance and interaction can enhance their language development (Hart &Risley, 1995). As for foreign languages, research suggests that children can benefit from early exposure, but the approach and timing are crucial (Krashen, 1973).

Key considerations:

1. Natural acquisition: Children can acquire their mother tongue naturally through interaction and immersion (Kuhl et al., 2003).
2. Foreign language exposure: Introducing a foreign language can be beneficial, but it's essential to consider the child's developmental stage and individual needs (Tabors, 1997).
3. Play-based learning: Using play-based activities, songs, and stories can facilitate language learning and make it more enjoyable (Vygotsky, 1978).
4. Parental involvement: Parents play a significant role in language development, and their involvement can enhance the learning process (Harris, 2013).

When to introduce foreign languages:

1. Infancy (0-12 months): Exposure to multiple languages can begin at this stage, but it's essential to prioritize the mother tongue (Kuhl et al., 2003).
2. Toddlerhood (1-3 years): Gradually introduce simple foreign language phrases and vocabulary through play-based activities (Weisleder & Prospero, 2015).
3. Preschool age (3-5 years): Continue to build on foreign language skills through interactive activities, stories, and games (Baker, 2011).

To address this issue, it's essential to strike a balance between promoting the mother tongue and introducing English language instruction. Teaching English communication skills from a young age, ideally from 0-3 years, can be beneficial in developing fluency and confidence. At this age, children are less likely to experience ego-related issues and fear of ridicule, making it an optimal time for language acquisition (Krashen, 1973).

Benefits of Early English Instruction

1. Improved pronunciation: Children can develop native-like pronunciation when exposed to English from an early age (Scovel, 2000).
2. Enhanced vocabulary: Early English instruction can lead to a more extensive vocabulary and better language comprehension (Nation, 2001).
3. Better language retention: Children who learn English at a young age tend to retain language skills better than those who start learning later (Harris, 2013).

Teaching English to Young Learners

4. Play-based learning: Use play-based activities, songs, and stories to create an immersive English language environment (Vygotsky, 1978).
5. Mother tongue support: While teaching English, continue to support and promote the mother tongue to ensure linguistic and cultural identity (Cummins, 2000).
6. Qualified teachers: Ensure that teachers are qualified and trained to teach English to young learners, using child-centered and interactive approaches (Nunan, 2004).

"In conclusion, by introducing English communication skills from a young age and creating a supportive learning environment, you can help children develop fluency and confidence in English, while also promoting their mother tongue and linguistic identity."

References

1. Bachman, L. F. (1990). *Fundamental Considerations in Language Testing*. Oxford University Press.
2. Baker, C. (2011). *Foundations of Bilingual Education and Bilingualism*. Multilingual Matters.
3. Bialystok, E. (2001). *Bilingualism in Development: Language, Literacy, and Cognition*. Cambridge University Press.
4. Chapelle, C. A. (2003). *English Language Learning and Technology*. John Benjamins Publishing.
5. Chomsky, N. (1957). *Syntactic Structures*. Mouton.

6. Cummins, J. (2000). *Language, Power and Pedagogy: Bilingual Children in the Crossfire*. Multilingual Matters.
 7. Ellis, R. (2003). *Task-Based Language Learning and Teaching*. Oxford University Press.
 8. Ellis, R. (2008). *The Study of Second Language Acquisition*. Oxford University Press.
 9. Freeman, D., & Johnson, K. E. (1998). Reconceptualizing the Knowledge Base of Language Teacher Education. *TESOL Quarterly*, 32(3), 397-417.
 10. Goswami, U. (2001). *Analogical Reasoning in Children*. Lawrence Erlbaum Associates.
 11. Graddol, D. (2006). *English Next: Why Global English May Mean the End of 'English as a Foreign Language'*. British Council.
 12. Harris, V. (2013). *Young Children Learning at Home and School*. SAGE Publications.
 13. Hart, B., & Risley, T. R. (1995). *Meaningful Differences in the Everyday Experience of Young American Children*. Paul H Brookes Publishing.
 14. Huttenlocher, J. (2009). Language Input and Language Acquisition. In J. Colombo, P. McCordle, & L. Freund (Eds.), *Infant Pathways to Language: Methods, Models, and Research Directions* (pp. 171-184). Lawrence Erlbaum Associates.
 15. Kachru, B. B. (2005). *Asian Englishes: Beyond the Canon*. Hong Kong University Press.
 16. Kosonen, K. (2009). Language-in-Education Policies and Practices in Southeast Asia. In A. Kirkpatrick (Ed.), *The Routledge Handbook of World Englishes* (pp. 282-297). Routledge.
 17. Krashen, S. (1973). The Affective Filter Hypothesis: A Theoretical Discussion of the Relationship Between Anxiety and Second Language Acquisition. *Language Learning*, 23(1), 57-81.
 18. Krashen, S. (1981). *Second Language Acquisition*. Prentice Hall.
 19. Krashen, S. (1982). *Principles and Practice in Second Language Acquisition*. Oxford University Press.
 20. Krashen, S. (2003). *Explorations in Language Acquisition and Use*. Heinemann.
 21. Kramsch, C. (1993). *Context and Culture in Language Teaching*. Oxford University Press.
 22. Kuhl, P. K. (2004). Early Language Acquisition: Cracking the Code. *Nature Reviews Neuroscience*, 5(11), 831-843.
 23. Kuhl, P. K., Tsao, F. M., & Liu, S. (2003). Foreign-Language Experience in Infancy: Effects of Mandarin Chinese on Phonological Development. *Journal of the Acoustical Society of America*, 114(4), 2422-2434.
 24. Kumaravadivelu, B. (2006). *Understanding Language Teaching: From Method to Postmethod*. Lawrence Erlbaum Associates.
 25. Lamb, T. (2004). Integration and Intercultural Learning in International Education. *International Journal of Educational Research*, 41(6), 571-585.
 26. Lenneberg, E. H. (1967). *Biological Foundations of Language*. Wiley.
 27. Makransky, G., & Petersen, G. B. (2020). The Cognitive Load of Virtual Reality Learning Environments: A Systematic Review. *Educational Research Review*, 29, 100289.
 28. Nation, P. (2001). *Learning Vocabulary in Another Language*. Cambridge University Press.
 29. Nunan, D. (2004). *Task-Based Language Teaching*. Cambridge University Press.
 30. Piaget, J. (1954). *The Construction of Reality in the Child*. Basic Books.
 31. Samuda, V., & Bygate, M. (2008). *Tasks in Second Language Learning*. Palgrave Macmillan.
 32. Scovel, T. (2000). *Learning New Sounds: A Study of the Role of Perception in Adult Language Acquisition*. John Benjamins Publishing.
 33. Tabor, P. O. (1997). *One Child, Two Languages: A Guide*
-

Evaluating the Role and Effectiveness of the Goods and Services Tax (GST) Council in India: A Study on Policy Formulation and Economic Impact

Manan Chetankumar Mehta
Research Scholar, Department of Commerce,
Surendranagar University, Wadhwan

ABSTRACT

The Goods and Services Tax (GST) Council, a unique federal institution, plays a central role in India's indirect taxation system by formulating policies, harmonizing tax rates, and ensuring cooperative federalism. This study evaluates the structure, decision-making processes, and economic impact of the GST Council, highlighting its contribution to revenue generation and the ease of doing business in India. While the council has been instrumental in reshaping the tax landscape, challenges such as operational inefficiencies, compliance burdens, and representation disparities persist. By addressing these issues and adopting advanced policy measures, the council can further strengthen India's fiscal federalism and economic growth.

Keywords: Goods and Services Tax (GST), GST Council, Policy Formulation, Cooperative Federalism, Economic Impact, Tax Compliance, Revenue Generation, Ease of Doing Business, Taxation in India

1. Introduction

The introduction of the Goods and Services Tax (GST) in India marked a significant shift in the country's indirect taxation system. It replaced a complex network of state and central taxes with a unified tax framework, aimed at simplifying compliance, reducing tax evasion, and fostering economic growth. At the core of this system lies the GST Council, a constitutionally mandated body that oversees policy formulation, rate determination, and dispute resolution.

Since its inception in 2017, the GST Council has facilitated crucial tax reforms by bringing together the Union and State governments in a spirit of cooperative federalism. Its unique structure—comprising the Union Finance Minister as chairperson and state finance ministers as members—ensures inclusivity in decision-making. However, the council's functioning has faced scrutiny over issues such as delayed decisions, frequent tax rate revisions, and challenges in addressing regional disparities.

This study explores the role and effectiveness of the GST Council in India's economic framework. By analyzing its composition, decision-making processes, and economic outcomes, the paper aims to assess how the council has impacted tax compliance, revenue generation, and ease of doing business. Furthermore, it identifies existing challenges and suggests strategies for enhancing the council's effectiveness, contributing to a more robust fiscal framework in India.

2. Objectives of the Study

- To examine the structure and composition of the GST Council.
- To analyze the GST Council's decision-making process and its impact on tax compliance and revenue generation.
- To assess the GST Council's role in promoting cooperative federalism.
- To identify challenges and recommend strategies for improving its effectiveness.

3. Literature Review

The GST Council's composition, including the Union Finance Minister as the chairperson and finance ministers of states as members, has been widely analyzed in terms of its federal and

democratic nature. Chakraborty and Gupta (2018) highlight that the weighted voting system in the council ensures participation but raises concerns about the dominance of larger states over smaller ones. This power dynamic has implications for the equitable distribution of tax benefits and policy decisions. The decision-making process within the GST Council has been a subject of interest for researchers. Singh and Sharma (2020) explore how the council uses consensus and voting mechanisms to resolve tax-related issues. While consensus ensures inclusivity, the lack of a time-bound framework often leads to delays in decisions. These delays can impact businesses and state revenue collection.

Several studies focus on the economic implications of the GST regime facilitated by the council. For instance, Mukherjee (2021) evaluates the council's effectiveness in increasing revenue and reducing tax evasion. The study finds that while the introduction of GST simplified the tax structure, frequent rate changes and compliance burdens continue to hinder its full potential.

In another study, Das (2019) discusses how GST policies have contributed to enhancing India's Ease of Doing Business rankings. The research emphasizes that the simplified tax regime has benefited large corporations but has posed challenges for micro, small and medium enterprises (MSMEs) in terms of compliance costs and digital literacy requirements.

The GST Council is often praised for fostering federal cooperation. According to Rao and Roy (2018), the council has successfully aligned state and central policies under a unified tax framework. However, they also point out that states with different economic capacities face varying levels of benefit from GST policies, raising concerns about revenue compensation and equitable growth.

Studies by Kumar and Nair (2020) highlight critical challenges faced by the GST Council, including the need for frequent revisions to tax slabs, which create uncertainty among businesses. Additionally, the lack of comprehensive training for tax administrators and limited digital infrastructure in certain regions impedes efficient implementation.

Some scholars propose recommendations for improving the council's effectiveness. For example, Sharma (2022) suggests introducing advanced digital tools to enhance compliance monitoring and adopting a more inclusive approach in policy deliberations to address regional disparities.

4. Research Methodology

Secondary data from government reports, GST Council meeting minutes, economic surveys and academic journals. Descriptive and analytical methods for evaluating the Council's functioning. Statistical analysis of tax revenue data, compliance metrics and qualitative reviews of stakeholder interviews.

5. Findings and Discussion

• Structure and Composition

Table 1: Composition of the GST Council

Role	Representation	Voting Weight (%)
Union Finance Minister	Chairperson	33.33
State Finance Ministers	One from each state and UT	66.67
Other Members	Union Ministers of State for Finance	-

The GST Council's voting mechanism allocates one-third of the voting weight to the Union and two-thirds to the states and union territories. This structure ensures inclusivity but creates concerns for smaller states with limited representation due to their economic size.

• Decision-Making Process

Table 2: GST Council Meeting Decisions (2022-2023)

Meeting Number	Key Decisions	Time Taken to Implement (Months)
47th	Reduction in tax rates for select goods	2
48th	Clarification on e-commerce compliance	3
49th	New composition scheme for MSMEs	1

The GST Council has been instrumental in policy formulation, but delays in implementing decisions highlight operational inefficiencies. For example, decisions such as tax rate reductions took up to 2 months, impacting businesses awaiting policy clarity.

• **Economic Impact**

Table 3: GST Revenue Collection (Rs. Crores)

Year	Monthly Average Revenue	Annual Growth Rate (%)
2019-2020	95,000	5.2
2020-2021	88,000	-7.3
2021-2022	1,12,000	15.8
2022-2023	1,40,000	25

Revenue generation under GST has shown a steady increase post-pandemic. The 2022-2023 fiscal year recorded a 25% growth in monthly average revenue, reflecting improved compliance and economic recovery.

Table 4: Ease of Doing Business Rankings

Year	India's Global Rank in Ease of Doing Business	Key Contribution of GST (%)
2018	100	12
2020	63	20
2022	62	22

The implementation of GST has positively impacted India's global Ease of Doing Business rankings, with the tax system contributing around 20-22% to the improvements. Simplified tax structures have benefited larger corporations, but challenges for MSMEs remain.

6. Conclusion

The GST Council has been instrumental in driving India's indirect tax reforms, fostering federal cooperation and improving economic efficiency. Addressing its operational challenges can enhance its role as a robust policymaking body, pivotal for India's economic growth.

References

1. Chakraborty, P. and Gupta, S. (2018). Federalism and the GST Council: A critical appraisal. *Indian Journal of Public Policy*, 15(3), 45-59.
2. Das, A. (2019). GST in India: Impact on ease of doing business. *Economic and Political Weekly*, 54(27), 34-41.
3. Kumar, R. and Nair, P. (2020). Challenges and opportunities in GST implementation in India. *Journal of Indian Economic Studies*, 48(2), 127-145.
4. Mehta, Manan (2022). "Impact of Goods and Service Tax (GST) on Indian Economy" published in Surabhi: International Peer Reviewed Referred Journal ISSN 2349:4557. Vol-1 (73rd Issue): 1-4
5. Mehta, Manan (2023). "A Study of Green Accounting Practices in India". *Vidhyayana - An International Multidisciplinary Peer-Reviewed E-Journal - ISSN 2454-8596*, 8(5)
6. Mukherjee, S. (2021). Revenue implications of GST: An economic analysis. *Finance and Policy Journal*, 16(1), 12-25.
7. Rao, M. G. and Roy, S. (2018). Fiscal federalism in India: The GST experience. *National Institute of Public Finance and Policy Working Paper Series*, 18-249.
8. Sharma, K. (2022). Enhancing GST Council's effectiveness: Policy and administrative reforms. *Journal of Taxation Studies*, 10(4), 98-112.
9. Singh, R. and Sharma, V. (2020). Decision-making in GST Council: A case study. *International Journal of Governance and Public Administration*, 9(1), 88-103.

Challenges Faced by Men in Education and Employment: A Comparative Study

Emu Ali Raiyoliwala

Research Scholar, Sociology, Surendrangar University, Wadhwan

Dr. Manisha Damor

Assistant Professor, Sociology, Surendrangar University, Wadhwan

Abstract:

This study explores the challenges faced by men in education and employment, focusing on the interplay between societal expectations and systemic barriers. Men are often stereotyped as academically self-sufficient, resulting in fewer support systems and heightened dropout rates, especially in economically weaker regions. Similarly, workplace inequalities, such as occupational stigma in caregiving and teaching professions, restrict their professional opportunities. Mental health challenges, including anxiety and burnout, are exacerbated by societal expectations to fulfill traditional breadwinning roles. Using a mixed-method approach with 200 participants from Gujarat, the study identifies critical challenges, analyzes their root causes, and suggests solutions. It underscores the need for inclusive policies, dismantling stereotypes, and fostering supportive environments to ensure equal opportunities for men in education and employment.

Keywords: Men, Education, Employment, Social Expectations, Gender Roles, Comparative Study

1. Introduction

Men have traditionally been perceived as self-reliant in both educational and professional domains, often leading to systemic neglect of their unique challenges. Societal stereotypes position men as natural achievers in education and dominant players in employment. However, these assumptions overlook the realities faced by many men, such as inadequate academic support, stigmatization in non-traditional professions, and intense pressure to meet societal expectations. These issues are further compounded by a lack of focus on men's mental health, with significant numbers reporting symptoms of stress, anxiety, and burnout.

In education, men often face stereotypical expectations to excel in STEM (Science, Technology, Engineering, and Mathematics) fields, sidelining their personal interests. For men from economically weaker sections, the lack of scholarships and targeted programs exacerbates dropout rates. In employment, while men dominate industries like manufacturing and technology, they remain underrepresented or stigmatized in caregiving and teaching roles. This occupational segregation not only limits their career choices but also perpetuates societal biases.

The objective of this study is to identify the challenges men face in education and employment, explore the root causes, and suggest actionable solutions. By adopting a mixed-method approach, the research delves into the experiences of men across different age groups, educational levels, and professional sectors, providing a nuanced understanding of their struggles and the structural factors at play.

The findings of this study aim to contribute to policy development and societal discourse, emphasizing the importance of creating equitable and supportive environments for men. Addressing these challenges is essential to fostering a balanced and inclusive society where individuals can thrive, irrespective of their gender.

2. Objectives of the Study

- To identify the challenges men face in education and employment.
- To explore the root causes of these challenges.
- To suggest potential solutions to overcome these barriers.

3. Literature Review

Connell, R. W. (2005) explores the concept of masculinity, emphasizing its cultural and social construction. Connell discusses how traditional gender roles influence men's experiences in education and the workforce, creating challenges such as emotional repression and economic pressures. The book provides a theoretical framework for analyzing how societal expectations of masculinity shape men's opportunities and limitations. It is particularly useful for understanding the intersection of gender norms and structural inequalities.

Williams, C. L. (2013) examines the advantages men experience in traditionally female-dominated professions, such as caregiving and education. However, the study also highlights the stigma and challenges men face in these roles, including societal judgment and lack of acceptance. This article provides valuable insights into occupational segregation and its implications, making it relevant for understanding gendered experiences in employment.

Francis, B. and Skelton, C. (2005) evaluates the academic challenges faced by boys in educational settings, challenging the narrative of a "gender crisis" in education. The authors delve into social and cultural factors affecting boys' engagement and performance, offering a nuanced view of gender disparities. It is an excellent resource for exploring how societal norms and stereotypes impact men's educational outcomes.

Hobson, B. (2014) discusses the challenges men face in balancing professional responsibilities with personal lives. It highlights how societal expectations of men as primary earners contribute to stress and limit their participation in caregiving roles. The book offers a global perspective, making it relevant for comparative studies of men's experiences in education and employment.

Courtenay, W. H. (2000) explores how societal constructions of masculinity negatively affect men's health, including mental health challenges arising from workplace stress and educational pressures. The study offers a theoretical framework linking masculinity to well-being, providing a critical lens to analyze how gender expectations shape men's social experiences. This article is a valuable resource for understanding the broader implications of gendered challenges in education and employment.

4. Methodology

The research adopted a mixed-method approach, integrating both qualitative and quantitative techniques to gain a comprehensive understanding of the challenges faced by men in education and employment. This approach enabled the collection of diverse data, offering both numerical insights and in-depth personal experiences to support the findings.

A total of 200 men aged between 18 and 55 were selected from Gujarat State as participants for the study. The sample was stratified to include individuals from both urban and rural areas, ensuring a diverse representation. Participants were further categorized into two primary groups: students (encompassing high school and university levels) and professionals (divided into blue-collar and white-collar workers) to analyze challenges across different life stages and occupational settings.

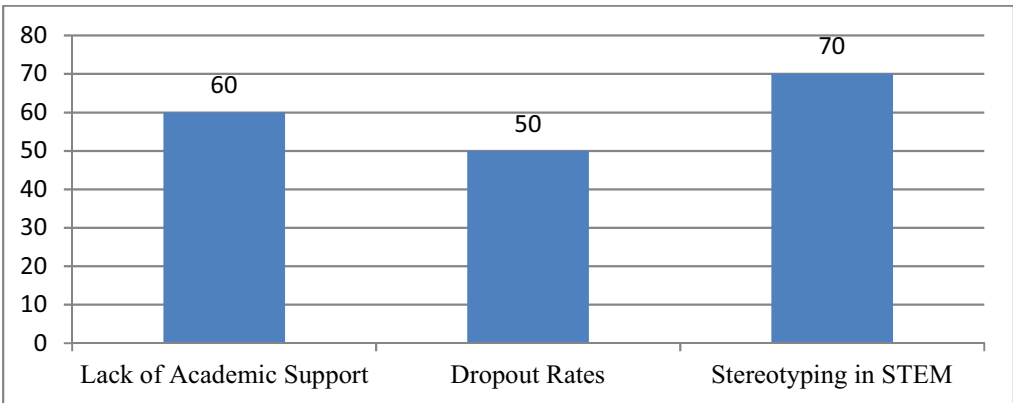
Data collection employed two main tools: surveys and interviews. Surveys provided quantitative data on educational and workplace challenges, capturing trends and statistical insights. Meanwhile, interviews were conducted to gather qualitative data, offering a deeper understanding of participants' personal experiences and perspectives. This combination allowed the study to address both broad patterns and nuanced, context-specific issues.

For data analysis, statistical methods were utilized to identify and compare trends across various demographic and occupational groups. Additionally, qualitative data obtained from interviews were analyzed using thematic coding, which helped uncover recurring themes and underlying factors influencing the challenges faced by men. This dual approach ensured a robust and well-rounded interpretation of the findings.

5. Findings and Analysis

Educational Challenges

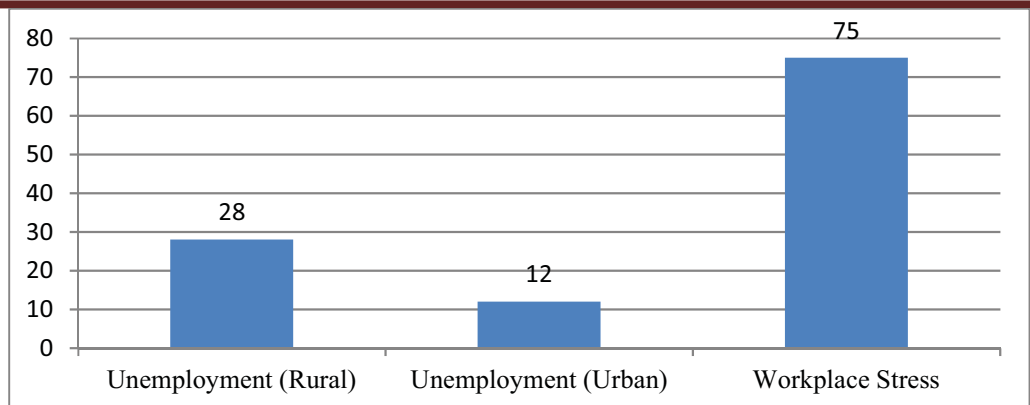
Challenge	Respondents (%)
Lack of Academic Support	60
Dropout Rates	50
Stereotyping in STEM	70

The graph reveals significant concerns in the educational domain, with 70% of respondents reporting societal pressures to pursue STEM fields against their personal interests. Additionally, 60% experienced insufficient academic guidance, while 50% faced increased dropout rates, particularly among economically disadvantaged groups.

Employment Challenges

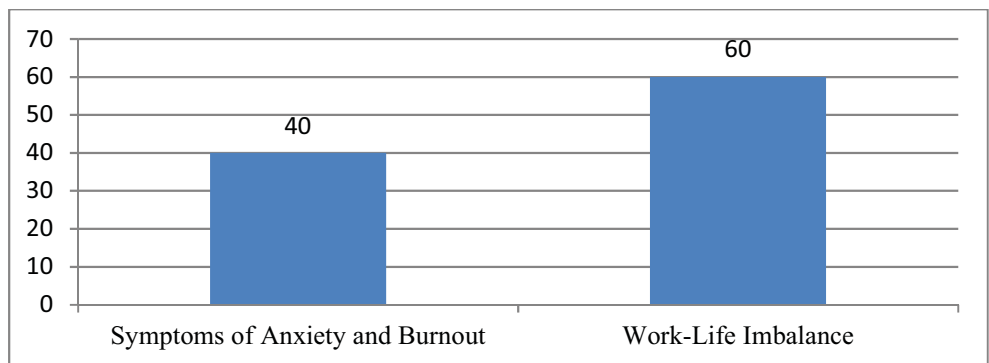
Challenge	Respondents (%)
Unemployment (Rural)	28
Unemployment (Urban)	12
Workplace Stress	75

The data indicates stark employment disparities, with 28% of young men in rural areas unemployed compared to only 12% in urban regions. Workplace stress emerged as a dominant issue, with 75% reporting it due to societal expectations of being primary breadwinners.

Mental Health Challenges

Challenge	Respondents (%)
Symptoms of Anxiety and Burnout	40
Work-Life Imbalance	60

Mental health concerns were prominent, with 40% experiencing symptoms of anxiety and burnout linked to educational and workplace pressures. Furthermore, 60% identified work-life imbalance as a major contributor to their stress levels.

6. Discussion

The study highlights how social expectations and traditional gender norms significantly impact men's experiences in education and employment. Societal perceptions of masculinity often create barriers to seeking help or accessing support systems. Men are frequently expected to be self-reliant and resilient, which discourages them from addressing vulnerabilities. This perpetuates a cycle of inequality, as men are less likely to benefit from interventions designed to support academic and professional growth.

Educational inequalities are also prominent. Many men, particularly from economically weaker sections, face challenges such as high dropout rates and limited academic guidance. Moreover, societal stereotyping often pressures men into pursuing STEM fields, regardless of their interests, leaving little room for exploration of diverse careers. The lack of scholarships and programs

specifically targeting men in non-traditional fields further exacerbates these disparities, perpetuating a skewed distribution of opportunities.

Employment disparities are another critical area of concern. Men in caregiving and teaching professions report job dissatisfaction due to societal stigmas, while young men in rural areas face higher unemployment rates compared to their urban counterparts. Workplace cultures that discourage open discussions about mental health and vulnerabilities add to the stress, with many men feeling the burden of being primary breadwinners. The high levels of workplace pressure and the absence of supportive workplace policies contribute to burnout and dissatisfaction.

7. Conclusion

The study underscores the multifaceted challenges men face in education, employment, and mental health. Rooted in traditional gender norms and systemic biases, these issues hinder their access to equitable opportunities and well-being. Educational barriers, such as inadequate academic support and societal stereotyping, limit their potential and career paths. Similarly, workplace dynamics, including occupational stigma and stress from breadwinning expectations, exacerbate employment disparities. Mental health remains an underaddressed area, with a significant number of men reporting anxiety and burnout.

To address these challenges, it is imperative to dismantle stereotypes around masculinity, implement inclusive policies, and foster supportive environments in both educational institutions and workplaces. By prioritizing awareness, advocacy, and systemic reforms, we can create a more equitable society where men can thrive across all domains.

References

1. Connell, R. W. (2005). *Masculinities* (2nd ed.). University of California Press.
2. Courtenay, W. H. (2000). Constructions of Masculinity and Their Influence on Men's Well-Being: A Theory of Gender and Health. *Social Science & Medicine*, 50(10), 1385–1401.
3. Francis, B. and Skelton, C. (2005). *Reassessing Gender and Achievement: Questioning Contemporary Key Debates*. Routledge.
4. Hobson, B. (2014). *Worklife Balance: The Agency and Capabilities Gap*. Oxford University Press.
5. Khan, R. (2019). "Understanding Educational Barriers Among Men," *International Journal of Education Studies*, 45(3), 67-85.
6. Kimmel, M. S. (2008). *Guyland: The perilous world where boys become men*. Harper.
7. Patel, A. (2021). "Workplace Stress Among Men: A Growing Concern," *Global Mental Health Review*, 12(2), 34-48.
8. Ridge, T. (2011). The everyday costs of poverty in childhood: A review of qualitative research exploring the lives and experiences of low-income children in the UK. *Children & Society*, 25(1), 73-84.
9. Smith, J. (2020). *Gender and Employment: Beyond the Binary*. New York: Academic Press.
10. Thompson, E. H. and Pleck, J. H. (1986). The structure of male role norms. *American Behavioral Scientist*, 29(5), 531–543.
11. Williams, C. L. (2013). The Glass Escalator: Hidden Advantages for Men in the 'Female' Professions. *Gender & Society*, 27(5), 609–630.
12. Williams, J. C. (2010). *Reshaping the work-family debate: Why men and class matter*. Harvard University Press.
13. World Health Organization. (2018). *Mental health in the workplace*. Retrieved from <https://www.who.int>

ભારતીય અર્થતંત્રમાં પ્રવાસન ઉદ્યોગનું મહત્વ અને યોગદાન

Mali Heenaben Mukeshkumar
Research scholar
Department of Economics
Shri Govind Guru University, Godhra

અમૂર્ત :-

સામાન્ય રીતે દરેક રાષ્ટ્રના વિકાસમાં ઔદ્યોગીકરણ ખૂબ જ મહત્વની ભૂમિકા નિભાવે છે. આધુનિક યુગમાં આર્થિક વિકાસ માટે ઔદ્યોગીકરણ એક જ સમાનાર્થી શબ્દ તરીકે પ્રયોજવામાં આવે છે. ઈસવીસન 1991 ની નવી આર્થિક સુધારણા નીતિ અંતર્ગત ભારતમાં LPG ઉદારીકરણ, ખાનગીકરણ અને વૈશ્વિકરણ ના મુખ્ય ઘટકોને કારણે આપણા વૈશ્વિક વેપારમાં વધારો થયેલ જોવા મળે છે. જેમાં ઉગતા ઉદ્યોગો Sunrise industries મહત્વની ભૂમિકા નિભાવી રહ્યા છે. જેમાં બાયોટેકનોલોજી, હાઈડ્રોજન ઈંધણ ઉત્પાદન, ફૂડપ્રોસેસિંગ, કોમ્પ્યુટર્સ, ઊર્જા, માઈક્રો ઇલેક્ટ્રોનિક ઉત્પાદનો, પ્રવાસન ઉદ્યોગ, મીડિયા, હાર્ડવેર-સોફ્ટવેર ઉદ્યોગ, ટેલીકોમ્યુનિકેશન વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. જેની અંદરના પ્રવાસન ઉદ્યોગ અંતર્ગત હાલમાં ભારતીય અર્થતંત્ર ખૂબ જ ઝડપથી આગળ વધી રહ્યું છે. આપણે જાણીએ છીએ કે ભારતમ ઘણી બધી રીતે વૈવિધ્યતા ધરાવતો દેશ છે. માટે તેના ધાર્મિક ઐતિહાસિક સાંસ્કૃતિક પર્યાવરણીય સ્થળોએ પહેલેથી જ વિવિધ દેશોને આકર્ષ્યા છે. તાજેતરમાં સરકારની 2021 થી 25 ની પ્રવાસન નીતિ અંતર્ગત પ્રવાસ ક્ષેત્રે વિકાસ માટેની ઘણી શક્યતાઓ દર્શાવી છે. કે જેનાથી રોજગારીની નવી તકોનું સર્જન , વિદેશી હુડિયામણ પ્રાપ્તિ, માળખાકીય ક્ષેત્રનો વિકાસ અને ખાસ કરીને જે પ્રદેશો આર્થિક વિકાસમાં ઘણા જ પાછળ ધકેલાઈ ગયેલા છે. એવા વિસ્તારોને બહાર લાવવાના પ્રયાસ રૂપે પ્રવાસન ઘણી જ મહત્વની ભૂમિકા નિભાવી શકે એમ છે. આમ આ સંશોધન પેપર સરકારની પ્રવાસન નીતિ અને આર્થિક વિકાસમાં પ્રવાસન ઉદ્યોગના યોગદાન વિશેનું વિશ્લેષણ રજૂ કરે છે.

કીવર્ડ્સ:- ભારતીય અર્થતંત્ર ,પ્રવાસન ઉદ્યોગ, આર્થિક વિકાસ.

1. પરિચય:-

ભારતીય અર્થતંત્રમાં પ્રવાસન ઉદ્યોગ ખૂબ જ મહત્વપૂર્ણ સ્થાન ધરાવે છે. ભારત દેશના ઐતિહાસિક સ્મારકો પ્રાચીન સંસ્કૃતિના અવશેષો દરિયા કિનારાના સ્થળો કુદરતી સૌંદર્ય સ્થાનો ભારતીય સંસ્કૃતિ અને તેના તહેવારો એ વર્ષોથી ભારતીય પ્રવાસીઓ તેમજ આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રવાસીઓ અને બિન નિવાસી ભારતીય પ્રવાસીઓ ને આકર્ષ્યા છે. ભારત સરકારના આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રવાસન અભિયાન નું નામ 'અતુલ્ય ભારત' છે. 25 મી જાન્યુઆરીને પ્રવાસન મંત્રાલય દ્વારા દર વર્ષે 'રાષ્ટ્રીય પ્રવાસન દિવસ' તરીકે ઉજવવામાં આવે છે. 2020-21ના ભારત સરકારના પ્રવાસન મંત્રાલયના વાર્ષિક અહેવાલ અંતર્ગત 2018-19 ના નાણાકીય વર્ષમાં ભારતની જીડીપીમાં પ્રવાસન ક્ષેત્રનો હિસ્સો 5% હતો. રોજગારી સર્જનમાં હિસ્સો ૧૨.૮૫ ટકા હતો. વિદેશી પ્રવાસીઓના આગમન ની સંખ્યા 2.74 મિલિયન, નિવાસી ભારતીયોના આગમન ની સંખ્યા 3.59 મિલિયન અને કુલ આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રવાસીઓના આગમન ની સંખ્યા 6.33 મિલિયન હતી. આમ આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રવાસીઓના આગમનના સંદર્ભમાં ભારતનો હિસ્સો 1.59 ટકા હતો. ભારતમાં વિદેશી પ્રવાસીઓની મુલાકાત દ્વારા વધુ વિદેશી પ્રવાસીઓ મહારાષ્ટ્ર રાજ્યની વધુ મુલાકાત લે છે. જ્યારે ઘરેલુ પ્રવાસીઓ જે ભારતના 10 રાજ્યોને વધુ પસંદ કરે છે. જેમાં ક્રમ અનુસાર તમિલનાડુ ,યુપી ,કર્ણાટક ,આંધ્રપ્રદેશ, તેલંગાણા, મહારાષ્ટ્ર ,પશ્ચિમ બંગાળ, ગુજરાત, મધ્યપ્રદેશ અને પંજાબનો સમાવેશ થાય છે.

1.1 રાષ્ટ્રીય પ્રવાસન નીતિ 2021 થી 2025 ની મહત્વની વિશેષતાઓ.

1. પ્રવાસન ક્ષેત્રને ઉદ્યોગનો દરજ્જો અને હોટલ અને ઈન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચરનો દરજ્જો આપવાનો ઉલ્લેખ કરેલ છે.

2. આગામી 10 વર્ષમાં પાંચ મુખ્ય ક્ષેત્ર પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવામાં આવશે. 1) ગ્રીન પ્રવાસન 2) ડિજિટલ પ્રવાસન 3) ડેસ્ટિનેશન મેનેજમેન્ટ 4) હોસ્પિટલિટી 5) માર્કેટિંગ, સ્મોલ એન્ડ મીડિયમ એન્ટરપ્રાઇઝીસ ને લગતા પ્રવાસન ની ટેકો આપવો.
3. પ્રવાસન અંગે કરવેરા અને સબસીડી ની હિમાયત કરવી.
4. પ્રવાસન અંતર્ગત અગત્યની શરૂઆત જેમાં. 1) સ્વદેશ દર્શન યોજના 2) દેખો આપના દેશ 3) રાષ્ટ્રીય હરિત પ્રવાસન 4) મિશન પ્રસાદ યોજના.
5. વસુદેવ કુટુંબકમ 'ની ફિલસૂફી અંતર્ગત વિશ્વને એક પરિવાર તરીકે જોઈ તેમાં અતૂટ વિશ્વાસ રાખો.
6. ભારતના સમૃદ્ધ વારસા સંસ્કૃતિ અને ભૌગોલિક વિવિધતાથી દેશ-વિદેશના લોકોને પરિચિત કરવા.
7. આર્થિક વિકાસમાં પાછળ ધકેલાઈ ગયેલા વર્ગોને માટે નવી રોજગારીની તકોનું સર્જન પ્રવાસન ઉદ્યોગ દ્વારા વધુને વધુ કરવાના પ્રયાસો હાથ ધરવા.
8. પ્રવાસન ઉદ્યોગના સમાવેશી અને ટકાઉ વિકાસ પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવું.

1.2 અભ્યાસનો સમર્થન.

સામાન્ય રીતે ભારતીય અર્થતંત્ર આજે વિશ્વના અનેક વિકસિત દેશોની સાથે પહોંચવાના પ્રયાસરૂપે ઘણો ઝડપથી આગળ વધી રહ્યું છે. ત્યારે પ્રવાસન ઉદ્યોગ અંતર્ગત ભારત દેશ શરૂઆતથી જ એક આગવી ઓળખ ધરાવે છે. અને હાલના વર્ષોમાં ભારત સરકારના પ્રયાસના ભાગરૂપે પ્રવાસન ઉદ્યોગના વધુ વિકાસ માટેની નવી યોજનાઓ અનુસાર 2019 થી 2023 સુધીના સમયગાળામાં પ્રવાસન ઉદ્યોગ નો વિકાસ અને તેની અસરો વિશે જાણવું ખૂબ જ જરૂરી છે. આપણે જાણીએ છીએ કે કોવિડ 19 ના વર્ષના સમયગાળામાં પ્રવાસન ઉદ્યોગ એ ઘણી પીછે. હટ નો સામનો કરવો પડ્યો છે. પરંતુ હાલમાં પ્રવાસન ઉદ્યોગ ઘણો સારો આગળ વધી રહ્યો છે. અને ભારતીય અર્થતંત્રના આર્થિક વિકાસમાં ખૂબ જ મોટો હિસ્સો પ્રદાન કરી રહ્યો છે. ત્યારે આ સંશોધન પેપર 2019 થી 2023 સુધીના સમયગાળામાં થયેલા પ્રવાસન ઉદ્યોગના વિકાસ અને ભારતીય અર્થતંત્રમાં તેના સ્થાન અને મહત્વ અંગેના વિશ્લેષણ તરફ દોરી જાય છે.

2. અભ્યાસના હેતુઓ.

1. ભારતીય અર્થતંત્રમાં પ્રવાસન ઉદ્યોગ ની ભૂમિકા નું મૂલ્યાંકન કરવું.
2. પ્રવાસન ઉદ્યોગમાં વર્તમાન સમયમાં આવેલા પરિવર્તનો ને ઓળખવા.
3. સંશોધન પદ્ધતિ.

પ્રસ્તુત અભ્યાસમા માત્ર ગૌણ સ્ત્રોતો નો જ ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. પ્રવાસન ઉદ્યોગ ના વિકાસ અંગેનું મૂલ્યાંકન કરવા માટેના આધારિત આંકડાઓ પ્રવાસન મંત્રાલયના તાજેતરના મુખ્ય અહેવાલો પરથી મેળવવામાં આવ્યા છે. આ સંશોધન પેપરમાં 2016 થી 2023 સુધીના સમયગાળાના પ્રવાસન ઉદ્યોગ સંબંધિત આંકડાઓનું સંકલન કરવામાં આવ્યું છે. પ્રસ્તુત સંશોધન વર્ણનાત્મક સ્વરૂપનું રહેશે.

4. ભારતમાં પ્રવાસન ઉદ્યોગનો વિકાસ અને મહત્વ:-

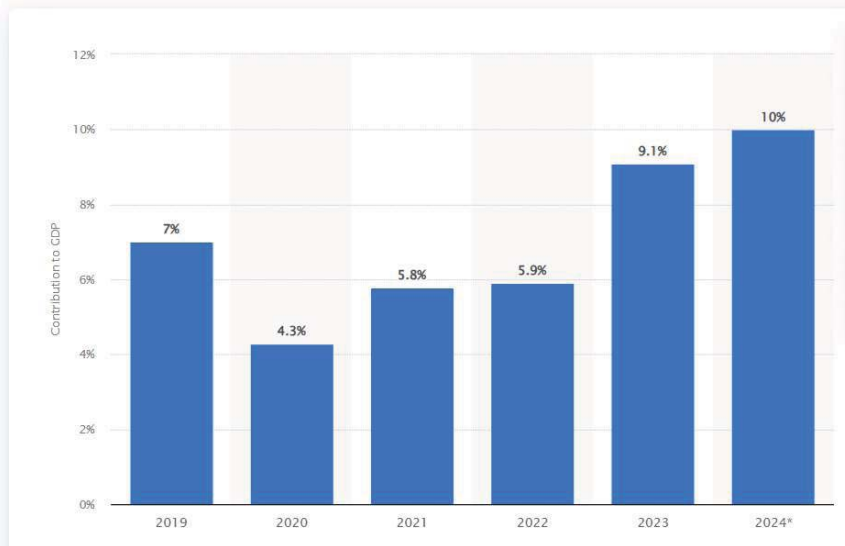
પ્રવાસન ઉદ્યોગ એ ભારતમાં સૌથી વધુ ગતિશીલ રીતે વિકાસ પામતો તૃતીય ક્ષેત્ર અને મળતી પિલર ગ્રોથ પૂરો પાડતો ઉદ્યોગ છે. અર્થતંત્રમાં જેમ ગુણક ની પ્રક્રિયા દ્વારા અર્થતંત્ર હંમેશા ગતિશીલ રહે છે. તેવી જ રીતે પ્રવાસન ઉદ્યોગ તેની સાથે તેના સહાયક ઉદ્યોગો અને આંતરમાળખાકીય સવલતો દ્વારા હંમેશા ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રને ગતિશીલ રાખવાના પ્રયાસ કરે છે. પ્રવાસન અને પર્યટન એ ભારતીય સંસ્કૃતિ અને પરંપરા નું અભિન્ન અંગ ગણાય છે. પ્રવાસન એ દેશના સૌથી ઝડપથી વિકસતા ઉદ્યોગોમાં નું એક છે. અને તેના વધુ વિસ્તરણ અને વૈવિધ્યકરણની મોટી સંભાવનાઓ રહેલી છે. પ્રવાસન ઉદ્યોગ વધુને વધુ રોજગારીની તકો પ્રદાન કરવામાં વિદેશી હુડિયામણની કમાણીને આકર્ષવા માટેનું એક મહત્વપૂર્ણ એન્જિન છે. પ્રવાસીઓ અને વિદેશી રોકાણોને આકર્ષવા માટે ભારત સરકાર દ્વારા ઉદાર નીતિઓ કારમાં છૂટછાટ વ્યાપક પ્રવાસન પેકેજ વગેરે પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવામાં આવી રહ્યું છે. ત્યારે પ્રવાસન ઉદ્યોગની સફળતા માટે ઉત્પાદન વૃદ્ધિ માર્કેટિંગ નિયમનો નિયમો અને માનવ સંસાધન

વિકાસ એ સૌથી અનિવાર્ય બાબતો ગણાય છે. હાલમાં ભરતી અર્થતંત્રમાં રાષ્ટ્રીય આવકમાં પ્રવચન ક્ષેત્રનો હિસ્સો ઝડપથી વધી રહ્યો છે. તાજેતરના વર્ષોમાં ભારતમાં પ્રવાસનના અવનવા પ્રકારો આકાર લઈ રહ્યા છે. જેમાં મેડિકલ ટુરીઝમ એ નોંધપાત્ર લોકપ્રિયતા હાંસલ કરી છે.

4.1. પ્રવાસન ઉદ્યોગોનું મહત્વ.

1. પ્રવાસન ઉદ્યોગ રોજગારીની નવી તકોનું સર્જન કરે છે.
2. આંતરમાળખાકીય સુવિધાઓ પ્રદાન કરે છે.
3. દેશના ઐતિહાસિક, ધાર્મિક, સાંસ્કૃતિક, અને પર્યાવરણીય સ્થળોને આગવી ઓળખ પ્રદાન કરે છે.
4. સહાયક ઉદ્યોગોનો વિકાસ અને રાષ્ટ્રીય આવકમાં તેના હિસ્સાને વધારવામાં પ્રયાસ કરે છે.
5. વિદેશી કમાણી ના ભાગરૂપે ઘણો મહત્વ ધરાવે છે.
6. શાંતિ અને સલામતી ની ભાવનાને પ્રોત્સાહિત કરે છે.
7. રાષ્ટ્રીય ધરોહર અને પર્યાવરણની જાળવણીને પ્રોત્સાહિત કરે છે.

5. 2019 થી 2023 દરમિયાન ભારતના જીડીપીમાં પ્રવાસ અને પ્રવાસન ક્ષેત્રનું યોગદાન.

સ્ત્રોત: <https://www.statista.com>

ભારતમાં મુસાફરી અને પર્યટન ક્ષેત્રે દેશના કુલ જીડીપીમાં 2023 માં પ્રવાસન ક્ષેત્રનું યોગદાન લગભગ 9.1% જેટલું હતું જે 2021-22 ના આગલા વર્ષોની સરખામણીમાં વધારો નોંધાવે છે અને 2024 ના અંદાજિત 10 ટકા સુધી પહોંચવાની સંભાવના છે.

5.1 નાણાકીય વર્ષ 2014 થી 2023 દરમિયાન સમગ્ર ભારતમાં મુસાફરી અને પર્યટન ક્ષેત્રે પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ નોકરીઓની સંખ્યા.

સ્ત્રોત: <https://www.statista.com>

ભારતમાં પ્રવાસન ક્ષેત્રે નાણાકીય વર્ષ 2023 માં લગભગ 42 મિલિયન લોકોને રોજગારી પૂરી પાડી છે અને આગામી નાણાકીય વર્ષ 2024 માં તેમાં વધારો થવાનો અંદાજ છે જે 45 મિલિયન સુધી થવાની સંભાવના છે.

5.2 ઈનબાઉન્ડ ટુરીઝમ : ફોરેન ટુરિસ્ટ અરાઈવલ્સ અરાઈવલ્સ ઓફ નોન રેસિડેન્ટ ઈન્ડિયન અને ઈન્ટરનેશનલ ટુરિસ્ટ અરાઈવલ્સ 2015 થી 2022.

Year	FTAs in India (in Million)	Percentage (%) Change over Previous year	NRIs arrivals in India (in Million)	Percentage (%) Change over Previous year	International Tourist Arrivals in India (in Million)	Percentage (%) Change over Previous year
2015	8.03	4.6	5.74	5.7	13.76	5.0
2016	8.80	9.6	6.22	8.4	15.03	9.2
2017	10.04	14.1	6.77	8.8	16.81	11.8
2018	10.56	5.2	6.87	1.5	17.42	3.6
2019	10.93	3.5	6.98	1.6	17.91	2.8
2020	2.74	-74.9	3.59	-48.6	6.33	-64.7
2021	1.52	-44.5	5.48	52.6	7.00	10.6
2022	6.44	321.5	7.89	43.9	14.33	104.43

સ્ત્રોત: પ્રવાસન મંત્રાલય India Tourism Statistic 2023.

ઉપરોક્ત કોષ્ટકમાં ઈનબાઉન્ડ ટુરીઝમ ના વિવિધ પાસાઓના ઓંકડાઓ રજૂ કરવામાં આવ્યા છે ભારતમાં વિદેશી પ્રવાસીઓનું આગમન(FTA) જે 2019 માં 10.93 હતું પરંતુ સમગ્ર વિશ્વમાં કોવિડ 19 ના કારણે અને ત્યારબાદ ભારતમાં લોકડાઉન જાહેર કરવામાં આવ્યું હોવાથી વર્ષ 2020 માં વિદેશી પ્રવાસીઓના આગમનમાં ઘટાડો થયો નોંધાયો હતો ત્યારબાદ અર્થવ્યવસ્થામાં પ્રવાસન શરૂ થયા પછી પુનરુત્થાનના વધતા સંકેતો દર્શાવાયા હતા વર્ષ 2022 માં ભારતે 6.44 મિલિયન વિદેશી પ્રવાસીઓ નું આગમન નોંધાયું છે જે 2021 ની તુલનામાં 321.54% ની વૃદ્ધિ સાથે કોવિડ 19 ના પૂર્વ રોગચાળાના સ્તરની લગભગ ૬૦% પુનઃપ્રાપ્તિ કરી છે આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રવાસીઓના આગમનના(ITA) કિસ્સામાં ભારતે 80% પૂર્વ રોગચાળામાં પ્રાપ્ત કરીને 14.33 મિલિયન પ્રવાસીઓ નોંધાવ્યા છે.

5.3ભારતમાં પ્રવાસન માંથી વિદેશી વિનિમય કમાણી(FEE)

Year	FEE in ₹ terms		FEE in US\$ terms	
	₹ Crore	% Change over previous year	US \$ Million	% Change over previous year
1991	4318	-	1861	-
2001	15083	-3.5	3198	-7.6
2011	83037	25.49	17707	22.20
2012	95060	15.14	17972	1.50
2013	107563	12.51	18396	2.36
2014	120366	11.90	19699	7.08
2015	134843	12.03	21012	6.67
2016	150750	11.80	22428	6.74
2017	178189	18.20	27365	22.01
2018	195312	9.61	28565	4.40
2019	216467	10.83	30721	7.54
2020#2	50136	-76.84	6958	-77.35
2021#2	65070	29.79	8797	26.43
2022#2	139935	115.05	17611	100.19

સ્ત્રોત: પ્રવાસન મંત્રાલય India Tourism Statistic 2023.

પ્રવાસન મંત્રાલય દ્વારા ભારતમાં પ્રવાસન માંથી વિદેશી કમાણી અંગે ના રજૂ કરેલા આંકડાઓ 2023 મુજબ ભારતમાં પ્રવાસન માંથી 2021માં 65,070 કરોડની સરખામણીમાં 2022 માં 1,39,935 કરોડની વિદેશી વિનિમય કમાણી કરેલ હતી જે 2021 ની સરખામણીમાં 2022 માં 115.5% ની વૃદ્ધિ નોંધાવે છે યુએસ ડોલરની શરતો મુજબ વિદેશી વિનિમય કમાણીમાં 2022 માં પ્રવાસન યુએસ ડોલર 17.611 મિલિયન હતું જે 2021 માં 100.19% ની વૃદ્ધિના દર સાથે યુએસ ડોલર 8.797 બિલિયન ની સરખામણીમાં વધારો દર્શાવે છે.

5.4રાજ્યો કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશોની સ્થાનિક અને વિદેશી પ્રવાસીઓની મુલાકાત.

Year	Tourist Visits		Annual Growth Rate	
	Domestic	Foreign	Domestic	Foreign
1991	66670303	3146652	-	-
2001	236469599	5436261	7.43	-7.76
2011	864532718	19497126	15.63	8.86
2012	1045047536	18263074	20.88	-6.33
2013	1142529465	19951026	9.33	9.24
2014	1282801629	22334031	12.28	11.94
2015	1431973794	23326163	11.63	4.44
2016	1615388619	24714503	12.81	5.95
2017	1657546152	26886684	2.61	8.79
2018	1853787719	28851130	11.84	7.31
2019	2321982663	31408666	25.26	8.86
2020	610216157	7171769	-73.72	-77.17
2021	677632981	1054642	11.05	-85.29
2022	1731013539	8587562	155.45	714.26

સ્ત્રોત: પ્રવાસન મંત્રાલય India Tourism Statistic 2023.

1991, 2001, 2011-2022 દરમિયાન વિવિધ રાજ્યો અને કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશોની સ્થાનિક અને વિદેશી પ્રવાસીઓની મુલાકાતોના આંકડાઓ રજૂ કરેલ છે. 2011 થી 2022 સુધીના તમામ રાજ્યો /કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશોની સ્થાનિક પ્રવાસીઓની મુલાકાતો નો ચક્રવૃદ્ધિ વાર્ષિક વૃદ્ધિ દર(CAGR) 5.96% સાથે સ્થાનિક પ્રવાસોની મુલાકાતમાં સતત વધારો થયો છે. 2001,2012 ,2020 અને 2021 ના વર્ષોમાં વિદેશી પ્રવાસીઓની મુલાકાતો પણ વધી રહી છે. 2021 થી 2022 દરમિયાન

તમામ રાજ્યો અને કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશોની વિદેશી પ્રવાસીઓની મુલાકાતોમાં -6.61% ની ચક્રવૃદ્ધિ વાર્ષિક વૃદ્ધિ જોવા મળી હતી. વર્ષ 2022 માં વર્ષ 2021 ની સરખામણીમાં સ્થાનિક પ્રવાસઓની મુલાકાતોમાં 155.45 ટકાની વૃદ્ધિ જોવા મળી હતી જ્યારે વિદેશી પ્રવાસીઓની મુલાકાતોમાં 2021 ની સરખામણીમાં 714.26% નો વધારો નોંધાયો હતો.

6.નિષ્કર્ષ:-

ભારતમાં પ્રવાસન ઉદ્યોગ ખૂબ જ ઝડપથી વિકસી રહ્યો છે. પ્રવાસન ઉદ્યોગ વૈશ્વિક આર્થિક વૃદ્ધિ અને વિકાસમાં નોંધપાત્ર યોગદાન આપી સૌથી ઝડપથી વિકસતા ક્ષેત્રોમાંના એક ક્ષેત્ર તરીકે ઉભરી આવ્યો છે. દેશના એકંદર આર્થિક અને સામાજિક વિકાસને વેગ આપવા ઉપરાંત રોજગારીની નવી તકો ઉપલબ્ધ કરાવવામાં વિદેશી હુડીયામણ પ્રાપ્ત કરવામાં તથા દેશના સાંસ્કૃતિક વારસાને જીવંત રાખવામાં પ્રવાસનો ઉદ્યોગ મહત્વની ભૂમિકા નિભાવી રહ્યો છે. પ્રવાસન ઉદ્યોગ અંતર્ગત પ્રવાસનના અન્ય પ્રકારોને વિકસાવવાના વધુ પ્રયાસ કરવાની જરૂરિયાત છે. જેથી કરીને આર્થિક વિકાસના લાભથી વંચિત રહી ગયેલા પ્રદેશોને બહાર લાવવાના પ્રયાસ પ્રવાસન ઉદ્યોગ દ્વારા હાથ ધરી શકાય છે ભારતમાં પ્રવાસન ઉદ્યોગ ભારતના કુદરતી અને સાંસ્કૃતિક વાતાવરણની વિવિધતાને જાળવવામાં અને તેને ટકાવી રાખવામાં મદદરૂપ નિવડે છે. રાષ્ટ્રીય પ્રવાસન નીતિ 2021 થી 25મી જે વિશેષતાઓ છે તેને ધ્યાનમાં રાખીને આવનારા સમયમાં પ્રવાસન ઉદ્યોગ માં ગ્રીન ટુરીઝમ ,ડિજિટલ ટુરીઝમ, ડેસ્ટિનેશન મેનેજમેન્ટ, MICE ટુરીઝમ પર વધુ ભાર આપવાનો રહેશે. ભારતમાં ફૂડ પ્રોસેસિંગ ઉદ્યોગ વૈશ્વિક બજારમાં મુખ્ય ખેલાડી બનવાની ક્ષમતા ધરાવે છે.

REFERENCE

- 1.Ministry of tourism, India tourism statistics 2023.
- 2.Honey, Martha & Gilpin, Raymond special report 2009 ‘ tourism in the developing world promoting peace and reducing poverty’
- 3.<https://www.kerelatourism.org>
- 4.<https://www.wikipedia.org/wiki/Tourism.in.India>
- 5.<https://www.tourism-of-india.com>
- 6.<https://www.incredibleindia.org>
- 7.<https://www.statista.com>

Economic Independence and Social Identity of Working Women in Gujarat

Farzana Raiyoliwala
Research Scholar, Sociology, Surendrangar University, Wadhwan

Dr. Manisha Damor
Assistant Professor, Sociology, Surendrangar University, Wadhwan

Abstract:

This study explores the relationship between economic independence and social identity of working women in Gujarat, focusing on how financial autonomy influences their societal roles. Despite significant progress in women's economic participation in Gujarat, traditional gender roles continue to shape their social identity. This study explores the economic independence and social identity of working women in Gujarat's major urban centers: Ahmedabad, Vadodara, Surat, Bhavnagar, Rajkot and Bhuj. Based on a sample of 120 women across these cities, the research examines their financial autonomy, social standing, challenges and perceptions in the evolving socio-cultural landscape of Gujarat. A mixed-methods approach involving structured questionnaires and semi-structured interviews was used to collect both quantitative and qualitative data. Findings reveal that while financial independence is increasing, women's societal status remains heavily influenced by traditional roles, particularly in more rural regions. Recommendations emphasize policy interventions, education and cultural shifts to foster a balanced empowerment model for women in Gujarat.

The socio-economic empowerment of women plays a pivotal role in the progress of any society.

Keywords: Economic Independence, Social Identity, Working Women, Gujarat, Urban Sociology, Gender Studies

1. Introduction

Women's participation in the workforce has been a cornerstone of societal transformation. In Gujarat, known for its entrepreneurial spirit and economic dynamism, women are increasingly taking on significant roles across various sectors. However, economic independence alone does not guarantee social recognition or empowerment. This paper investigates how working women in Gujarat balance financial autonomy with societal expectations, contributing to a nuanced understanding of gender and social change.

Women's participation in the workforce is integral to societal transformation, particularly in regions like Gujarat, known for its economic dynamism and entrepreneurial spirit. Over the years, Gujarat has seen a steady increase in women entering various professional sectors. However, economic independence alone does not guarantee comprehensive empowerment or social recognition. Traditional gender roles, especially regarding motherhood and caregiving, continue to exert significant influence over women's social identities. This research aims to investigate the level of economic independence among working women in Gujarat, analyze its impact on their social identity and explore the challenges they encounter in balancing these dual roles. The study is based on a sample of 120 working women from six major cities across Gujarat, offering a comparative perspective on urban and rural experiences.

2. Objectives

- To study the level of economic independence among working women in Gujarat.
- To assess the impact of economic roles on women's social identity.
- To explore challenges faced by working women in achieving social recognition.

3. Literature Review

Rangaswamaiah (2024) explores the shifting dynamics of women's roles in the labor market, highlighting barriers like societal norms and gender biases. It notes significant progress in labor force participation, especially among marginalized groups, underscoring the role of education and policy interventions.

International Development Research Online (IDR). (2023) impact on women in Gujarat, showing a shift towards self-reliance. Many women adopted alternative livelihoods, such as organic farming and small-scale manufacturing, emphasizing their resilience and adaptability. This highlights how crises can redefine social and economic roles for women, fostering independence. Government of India (2023) there has been a rise in female labor participation in India, reflecting broader trends in Gujarat as well. This data supports the narrative of increasing independence and changing societal roles for women.

State of Working India 2023 by Azim Premji University examines various labour market outcomes, including gender-based disparities in employment. It explores how gender norms influence women's participation in the workforce and how different social identities (like caste and religion) intersect with labour market outcomes, offering a nuanced understanding of the social identity of working women.

A study in IJNRD (2023) discusses women's cooperatives in Gujarat, particularly focusing on the role of Dalit women in managing cooperatives. This report highlights the intersection of caste and gender in the economic empowerment of women in Gujarat, providing real-world examples of women gaining financial independence through cooperative enterprises

Klasen et al. (2015) provides context on the structural barriers Indian women face in achieving economic independence, such as societal expectations and limited opportunities in urban areas.

4. Methodology

The study employed a sample design that included 120 working women from six major cities in Gujarat: Ahmedabad, Vadodara, Surat, Bhavnagar, Rajkot and Bhuj, with 20 participants selected from each city. This diverse selection provided a broad understanding of the economic and social dynamics across different urban contexts in the state.

For data collection, a mixed-method approach was utilized, combining structured questionnaires for quantitative data and semi-structured interviews for qualitative insights. This combination enabled the collection of both measurable data on variables like economic autonomy and workplace challenges and in-depth personal experiences regarding social identity, family support and societal perceptions.

The variables studied were designed to explore key aspects of working women's lives, including their economic autonomy, social identity, challenges faced in the workplace, the role of family support and the societal perceptions that influence their roles in both the workplace and home.

The data analysis process involved the use of statistical tools for analyzing quantitative data, while qualitative data was coded and thematically analyzed to uncover patterns and deeper meanings within the participants' experiences and perceptions. This approach ensured a comprehensive understanding of the complexities surrounding economic independence and social identity among working women in Gujarat.

5. Findings and Discussion

Table 1: Economic Independence of Working Women

City	Women with Control Over Income	Women Involved in Financial Decision-Making
Ahmedabad	90%	88%
Vadodara	80%	82%
Surat	85%	83%

Bhavnagar	75%	70%
Rajkot	80%	78%
Bhuj	70%	68%

The table and graph indicate that women in Ahmedabad and Surat demonstrate a higher level of economic engagement, likely due to better job opportunities and access to diverse industries in these urban centers. On the other hand, women in Bhuj and Bhavnagar show lower percentages of control over their income and financial decision-making, reflecting potentially fewer economic opportunities and traditional societal constraints.

Table 2: Social Identity of Working Women

City	Women with Control Over Income
Ahmedabad	60%
Vadodara	65%
Surat	60%
Bhavnagar	75%
Rajkot	70%
Bhuj	80%

While financial independence is growing among women, societal expectations around traditional roles such as motherhood and caregiving continue to affect women's social identity, especially in more rural cities like Bhuj and Bhavnagar. In contrast, urban cities like Ahmedabad and Surat show slightly lower percentages, suggesting that societal perceptions in these areas may be evolving with the increased economic participation of women.

Table 3: Workplace and Family Challenges

City	Women Reporting Gender Stereotypes in the Workplace	Women Reporting Work-Life Balance Issues
Ahmedabad	50%	60%
Vadodara	55%	70%
Surat	45%	65%
Bhavnagar	60%	75%
Rajkot	65%	80%
Bhuj	70%	85%

The data shows that gender stereotypes and work-life balance issues are more pronounced in cities like Bhuj, Rajkot and Bhavnagar, where traditional norms and less flexible work environments are more prevalent. In comparison, cities like Ahmedabad and Surat face fewer challenges, possibly due to more progressive work environments and greater societal acceptance of working women.

Table 4: Role of Education and Awareness in Social Recognition

City	Women with Higher Education	Women Reporting Stronger Social Recognition Due to Education
Ahmedabad	85%	80%
Vadodara	75%	70%
Surat	70%	68%

Bhavnagar	60%	55%
Rajkot	65%	60%
Bhuj	50%	48%

Higher education plays a significant role in enhancing social recognition for working women. Women in Ahmedabad and Vadodara, with relatively higher educational attainment, report stronger social recognition. This correlation is less pronounced in cities like Bhuj and Bhavnagar, where traditional values may limit the recognition of women's contributions outside the home, despite their educational achievements.

6. Conclusion

The findings of this study indicate that economic independence has significantly enhanced the quality of life and decision-making power for many working women in Gujarat. However, their social identity remains intertwined with traditional roles, particularly in rural areas like Bhuj and Bhavnagar. While cities like Ahmedabad and Surat have witnessed greater societal acceptance of working women, challenges such as gender stereotypes, work-life balance issues and familial expectations persist across Gujarat. To foster true empowerment, it is essential to focus on policies that encourage equal pay, workplace flexibility and the dismantling of societal barriers that hinder women's full participation in both economic and social spheres. The role of education and family support is crucial in transforming these societal perceptions, allowing for a more inclusive future. With ongoing efforts and cultural shifts, Gujarat has the potential to lead the way in women's empowerment by ensuring both economic independence and social recognition.

References

1. Academic Journals on Gender Studies and Sociology (2020-2024).
2. Agarwal, B. (1994). *A field of one's own: Gender and land rights in South Asia*. Cambridge University Press.
3. Census of India (2021). *Demographic and Economic Data of Gujarat*.
4. Chandrashekar, S. (2019). Gender dynamics and the workplace: Examining the challenges faced by working women in India. *Indian Journal of Social Work*, 80(2), 221-238.
5. Desai, S., & Bhat, A. (2015). Women's employment in Gujarat: Changing roles and perceptions. *Journal of Gender Studies*, 22(1), 55-73.
6. Government of Gujarat. (2024). *Women's Empowerment Policy Reports*.
7. Government of India (2023). *Periodic Labour Force Survey (PLFS)*.
8. International Development Research Online (IDR). (2023).
9. Kabeer, N. (2001). Reflections on the measurement of women's empowerment. In D. Rao & N. Kabeer (Eds.), *Economic participation and women's empowerment in South Asia* (pp. 39-58). Oxford University Press.
10. Klasen, S., Pieters, J., & Santos Silva, M. (2015). What explains the stagnation of female labor force participation in urban India? *Policy Research Working Paper*, No. 7222.
11. Patel, R. (2023). *Socio-Economic Dimensions of Gender Equality in Gujarat*.
12. Rangaswamaiah, A. (2024). From Domestic Roles to Economic Independence: Analyzing Women's Evolving Participation in the Labour Force. *South India Journal of Social Sciences*, 22(3), 11-21.
13. Sharma, S. (2018). Gender and economic autonomy: A case study of working women in urban Gujarat. *South Asian Journal of Social Studies*, 5(4), 134-149.

सांख्य दर्शन में मुक्ति: एक दार्शनिक विवेचना

Kaushikkumar Ramanbhai Vasava
Research scholar
Surendranagar University, Wadhwan

सारांश:

सांख्य दर्शन भारतीय दार्शनिक परंपरा का एक महत्वपूर्ण स्तंभ है, जो द्वैतवाद पर आधारित है। यह दर्शन आत्मा (पुरुष) और प्रकृति के अलगाव को मुक्ति का आधार मानता है। सांख्य के अनुसार, जब पुरुष और प्रकृति के बीच के संबंध का सही ज्ञान हो जाता है, तो व्यक्ति संसार के दुखों से मुक्त हो सकता है। इस ज्ञान को "विवेक ख्याति" कहा गया है, जो व्यक्ति को आत्मा के शुद्ध स्वरूप का अनुभव कराता है।

यह दर्शन मुक्ति को न केवल आध्यात्मिक शांति, बल्कि मानसिक संतुलन और समग्र विकास का साधन मानता है। यह शोध पत्र सांख्य दर्शन में मुक्ति की अवधारणा, उसके सैद्धांतिक और व्यावहारिक पहलुओं की विवेचना करता है, साथ ही अन्य भारतीय दर्शनों के साथ इसकी तुलना और आधुनिक संदर्भ में इसकी प्रासंगिकता को भी रेखांकित करता है।

मुख्य शब्द: सांख्य दर्शन, मुक्ति

परिचय:

सांख्य दर्शन भारतीय दर्शन की छह प्रमुख आस्तिक प्रणालियों में से एक है, जो प्राचीनतम दार्शनिक प्रणालियों में गिना जाता है। यह दर्शन मुख्यतः प्रकृति (भौतिक तत्व) और पुरुष (चेतना) के द्वैत को स्वीकार करता है। इसका मूल उद्देश्य संसार के दुःखों के मूल कारणों को समझना और उनसे मुक्त होने का उपाय प्रदान करना है।

सांख्य दर्शन के अनुसार, संसार के समस्त दुःखों का कारण आत्मा (पुरुष) और प्रकृति के वास्तविक संबंध का अज्ञान (अविद्या) है। यह अज्ञान व्यक्ति को बंधन में डालता है, और जब इस संबंध का सच्चा ज्ञान हो जाता है, तब मुक्ति (कैवल्य) प्राप्त होती है।

सांख्य दर्शन का दृष्टिकोण तर्कसंगत और वैज्ञानिक है, क्योंकि यह किसी ईश्वर की अवधारणा पर आधारित नहीं है, बल्कि केवल आत्मा और प्रकृति के पारस्परिक संबंधों की व्याख्या करता है। यह दर्शन केवल सैद्धांतिक नहीं, बल्कि व्यावहारिक रूप से मुक्ति का मार्ग भी प्रदान करता है।

यह शोध पत्र सांख्य दर्शन में मुक्ति की अवधारणा की तात्त्विक संरचना, उसके साधनों और उद्देश्य की दार्शनिक विवेचना करेगा। साथ ही, इसे अन्य भारतीय दार्शनिक प्रणालियों से तुलना करते हुए इसकी प्रासंगिकता पर भी प्रकाश डालेगा।

सांख्य दर्शन की प्रमुख अवधारणाएँ:

सांख्य दर्शन भारतीय दर्शन की एक महत्वपूर्ण प्रणाली है, जो पुरुष और प्रकृति के द्वैत पर आधारित है। यह दर्शन जीवन के मूलभूत तत्वों और उनके परस्पर संबंधों को समझाने के लिए कुछ महत्वपूर्ण अवधारणाओं को प्रस्तुत करता है।

1. पुरुष और प्रकृति:

- **पुरुष (आत्मा):** पुरुष शुद्ध चेतना है, जो अकर्ता, निर्लिप्त, और शाश्वत है। यह केवल साक्षी के रूप में स्थित है और किसी भी क्रिया या परिवर्तन में भाग नहीं लेता।
- **प्रकृति:** प्रकृति जड़ और त्रिगुणात्मक है। यह संसार के समस्त भौतिक तत्वों और उनके विविध रूपों का मूल कारण है। यह अव्यक्त अवस्था में रहती है और सृष्टि के आरंभ में व्यक्त होती है।

2. त्रिगुण सिद्धांत:

- प्रकृति तीन गुणों – सत्त्व, रजस, और तमस – से बनी होती है।
- **सत्त्व:** प्रकाश, शुद्धता और संतुलन का गुण।
- **रजस:** क्रियाशीलता और उद्वेग का गुण।

-
- तमसः जड़ता, अज्ञान और निष्क्रियता का गुण।
 - इन गुणों के संतुलन से प्रकृति अव्यक्त रहती है, और असंतुलन से सृष्टि का निर्माण होता है।
3. सृष्टि और विकारः
- सांख्य दर्शन सृष्टि को प्रकृति और पुरुष के संयोग का परिणाम मानता है। प्रकृति के 24 तत्व – महत (बुद्धि), अहंकार, पंच महाभूत, पंच तन्मात्रा, मन, और इंद्रियाँ – सृष्टि के आधार हैं।
4. बंधन और मोक्षः
- बंधनः बंधन का कारण पुरुष का प्रकृति के साथ अपने संबंध का अज्ञान है। जब पुरुष प्रकृति के कार्यों को अपना मान लेता है, तब वह संसार के दुःखों में बंध जाता है।
 - मोक्ष (कैवल्य)ः मोक्ष तब प्राप्त होता है जब पुरुष प्रकृति से स्वयं को भिन्न समझता है। इसे "विवेक ख्याति" द्वारा प्राप्त किया जाता है।
5. अविद्या (अज्ञान)ः
- सांख्य दर्शन में अविद्या का अर्थ है पुरुष और प्रकृति के वास्तविक संबंध को न समझ पाना। यही अज्ञान दुःख और बंधन का मूल कारण है।
6. विवेक ख्याति (सच्चा ज्ञान)ः
- जब पुरुष और प्रकृति के वास्तविक स्वरूप का ज्ञान हो जाता है, तब व्यक्ति विवेक ख्याति प्राप्त करता है। यह ज्ञान मुक्ति का माध्यम बनता है।
7. दुःख का सिद्धांतः
- सांख्य दर्शन जीवन को दुःखमय मानता है। इसके तीन प्रकार बताए गए हैं:
 - आधिभौतिक दुःखः भौतिक संसार से उत्पन्न दुःख।
 - आधिदैविक दुःखः दैवी कारणों से उत्पन्न दुःख।
 - आध्यात्मिक दुःखः आत्मा और मन के बीच संघर्ष से उत्पन्न दुःख।
- मुक्ति का स्वरूपः
- सांख्य दर्शन में मुक्ति का अर्थ है आत्मा (पुरुष) का प्रकृति से पूर्णतः अलग हो जाना और अपने शुद्ध स्वरूप में स्थित होना। इसे "कैवल्य" कहा गया है, जिसका शाब्दिक अर्थ है 'एकत्व' या 'पूर्ण स्वतंत्रता'। यह स्थिति तब प्राप्त होती है जब व्यक्ति विवेक ख्याति (सच्चा ज्ञान) के माध्यम से पुरुष और प्रकृति के भिन्न स्वरूप को पहचान लेता है।
- मुक्ति की प्रक्रियाः
1. अविद्या का नाशः
- बंधन का मूल कारण अविद्या (अज्ञान) है, जिसमें पुरुष स्वयं को प्रकृति के कार्यों से जोड़ लेता है।
 - जब पुरुष को यह ज्ञान हो जाता है कि वह प्रकृति से अलग है, तो बंधन समाप्त हो जाता है।
2. विवेक ख्याति (सच्चा ज्ञान)ः
- विवेक ख्याति वह ज्ञान है जो पुरुष और प्रकृति के भिन्न स्वरूप को स्पष्ट करता है।
 - यह ज्ञान तब उत्पन्न होता है जब व्यक्ति प्रकृति के त्रिगुणों के प्रभाव से मुक्त होकर आत्मा के शुद्ध स्वरूप का अनुभव करता है।
3. त्रिगुणों का अतिक्रमणः
- प्रकृति के सत्त्व, रजस और तमस गुण पुरुष को बांधते हैं।
 - जब पुरुष इन गुणों के प्रभाव से मुक्त हो जाता है, तब वह अपने शुद्ध स्वरूप में स्थित हो जाता है।
-

मुक्ति की विशेषताएँ:

1. कैवल्य की स्थिति:

- मुक्ति में आत्मा प्रकृति से पूर्णतः भिन्न और स्वतंत्र होती है।
- यह स्थिति न सुख की है, न दुःख की, बल्कि शुद्ध चेतना और शांति की है।

2. क्रियाओं से निवृत्ति:

- मुक्त पुरुष संसार की किसी क्रिया में भाग नहीं लेता और केवल साक्षी रूप में स्थित रहता है।
- यह स्थिति पूर्ण निर्लिप्तता और शाश्वत शांति की है।

3. दुःखों का अंत:

- मुक्ति के साथ ही संसार के सभी दुःखों का अंत हो जाता है।
- यह अवस्था आत्मा के चिरंतन आनंद और स्वतंत्रता की होती है।

4. पुनर्जन्म का अभाव:

- मुक्ति प्राप्त होने के बाद पुरुष का पुनर्जन्म नहीं होता।
- आत्मा अपनी स्वतंत्र स्थिति में अवस्थित हो जाती है।

सांख्य दर्शन में मुक्ति और अन्य दर्शनों की तुलना:

- **सांख्य दर्शन:** मुक्ति पुरुष और प्रकृति के अलगाव (कैवल्य) में है।
- **वेदांत दर्शन:** मुक्ति आत्मा और ब्रह्म के एकत्व (सत्य) में है।
- **बौद्ध दर्शन:** मुक्ति को निर्वाण कहा गया है, जो इच्छाओं और अज्ञान के समाप्त होने से प्राप्त होती है।

मुक्ति की प्रासंगिकता:

मुक्ति की अवधारणा व्यक्ति को आत्मा के शुद्ध स्वरूप का बोध कराकर संसार के दुखों और बंधनों से मुक्त होने का मार्ग दिखाती है। यह केवल दार्शनिक विचार नहीं है, बल्कि मानसिक शांति और आध्यात्मिक उन्नति का व्यावहारिक उपाय भी है।

दार्शनिक विवेचना:

सांख्य दर्शन का मूल उद्देश्य मानव जीवन के दुःखों के कारणों को समझना और उनसे मुक्ति का मार्ग प्रदान करना है। इसका दृष्टिकोण तर्कसंगत, वैज्ञानिक और गहन विश्लेषणात्मक है। मुक्ति की अवधारणा को समझने के लिए इसके दार्शनिक पक्ष का विवेचन करना आवश्यक है।

1. पुरुष और प्रकृति का द्वैतवाद:

- सांख्य दर्शन का मूल आधार पुरुष (चेतना) और प्रकृति (भौतिक संसार) का द्वैत है।
- **पुरुष:** शुद्ध चेतना, जो अकर्ता, निर्लिप्त और केवल साक्षी है।
- **प्रकृति:** त्रिगुणात्मक और सक्रिय तत्त्व, जो सृष्टि का कारण है।
- यह द्वैत दर्शन व्यक्ति के अस्तित्व को स्पष्ट रूप से दो भागों में विभाजित करता है: भौतिक और आध्यात्मिक।
- पुरुष और प्रकृति के वास्तविक ज्ञान के अभाव में संसार का बंधन होता है।

2. त्रिगुण और उनका प्रभाव:

- सत्त्व, रजस और तमस, प्रकृति के तीन गुण, व्यक्ति के मानसिक और भौतिक अनुभवों को संचालित करते हैं।
- त्रिगुणों का संतुलन व्यक्ति को शांति देता है, जबकि असंतुलन दुःख और अशांति का कारण बनता है।
- मुक्ति का अर्थ है इन गुणों के प्रभाव से ऊपर उठना।

3. बंध और मोक्ष का सिद्धांत:

- सांख्य दर्शन के अनुसार, बंधन का कारण पुरुष और प्रकृति के बीच के संबंध का अज्ञान है।

- जब व्यक्ति विवेक ख्याति (सच्चा ज्ञान) प्राप्त कर लेता है, तो वह बंधन से मुक्त हो जाता है।
- यह स्थिति "कैवल्य" है, जिसमें पुरुष प्रकृति से पूर्णतः अलग हो जाता है।

4. अविद्या और ज्ञान:

- अविद्या (अज्ञान) को दुःख का मूल कारण माना गया है।
- ज्ञान (विवेक ख्याति) के माध्यम से ही पुरुष प्रकृति के बंधनों से मुक्त हो सकता है।
- यह ज्ञान किसी बाहरी साधन से नहीं, बल्कि आंतरिक चेतना और मन के नियंत्रण से प्राप्त होता है।

5. अन्य दर्शनों के साथ तुलना:

- वेदांत दर्शन: वेदांत में मुक्ति आत्मा और ब्रह्म के एकत्व (अद्वैत) में मानी गई है, जबकि सांख्य में पुरुष और प्रकृति का द्वैत स्वीकार किया गया है।
- योग दर्शन: योग और सांख्य दर्शन में गहरा संबंध है। योग सांख्य के व्यावहारिक पक्ष को विकसित करता है।
- बौद्ध दर्शन: बौद्ध दर्शन में निर्वाण की अवधारणा सांख्य के कैवल्य के समान है, लेकिन यह अनीश्वरवादी दृष्टिकोण पर आधारित है।

6. मुक्ति की व्यावहारिक प्रासंगिकता:

- सांख्य दर्शन केवल सैद्धांतिक नहीं है, बल्कि व्यक्ति को मानसिक संतुलन और आंतरिक शांति प्राप्त करने का व्यावहारिक मार्ग भी प्रदान करता है।
- आधुनिक जीवन की समस्याओं, जैसे तनाव और चिंता, से मुक्ति के लिए इसकी अवधारणाएँ प्रासंगिक हैं।

निष्कर्ष:

सांख्य दर्शन भारतीय दार्शनिक परंपरा का एक ऐसा महत्वपूर्ण स्तंभ है, जो जीवन के दुःखों को समझने और उनसे मुक्ति पाने का मार्ग प्रस्तुत करता है। यह दर्शन पुरुष (चेतना) और प्रकृति (भौतिक संसार) के द्वैत पर आधारित है और मुक्ति को इन दोनों के सही ज्ञान एवं अलगाव में देखता है। सांख्य दर्शन में मुक्ति (कैवल्य) का अर्थ है आत्मा का प्रकृति से पूर्णतः स्वतंत्र होकर अपने शुद्ध स्वरूप में स्थित होना। यह स्थिति "विवेक ख्याति" के माध्यम से प्राप्त होती है, जो पुरुष और प्रकृति के वास्तविक स्वरूप की पहचान कराती है। त्रिगुणों के प्रभाव से मुक्त होकर पुरुष अपने शाश्वत स्वरूप में स्थित होता है।

यह दर्शन अन्य दर्शनों, जैसे वेदांत, योग और बौद्ध दर्शन, के साथ अपनी तुलना में अद्वितीय है क्योंकि यह ईश्वर की अवधारणा को शामिल किए बिना केवल ज्ञान के माध्यम से मुक्ति को संभव मानता है। इसका दृष्टिकोण तर्कसंगत और व्यावहारिक है, जो आज के समय में भी मानसिक संतुलन, आंतरिक शांति, और आत्मज्ञान के लिए प्रासंगिक है। सांख्य दर्शन न केवल आध्यात्मिक मुक्ति का मार्ग दिखाता है, बल्कि यह व्यक्ति को अपने अस्तित्व और वास्तविकता के मूलभूत तत्वों को समझने का अवसर भी प्रदान करता है। इस प्रकार, यह दर्शन व्यक्ति के लिए आत्मिक विकास और समग्र शांति की दिशा में एक गहन और व्यावहारिक दृष्टिकोण प्रस्तुत करता है।

संदर्भ सूची:

- महादेवन, टी. एम. पी. (1983). हिंदू दर्शन का स्वरूप. मोतीलाल बनारसीदास प्रकाशन।
- शर्मा, चंद्रधरा (1987). भारतीय दर्शन का एक आलोचनात्मक सर्वेक्षण. मोतीलाल बनारसीदास प्रकाशन।
- राधाकृष्णन, एस। (1997). भारतीय दर्शन. ऑक्सफोर्ड यूनिवर्सिटी प्रेस।
- शास्त्री, गणपति। (2000). सांख्य तत्त्व चिन्तन. मोतीलाल बनारसीदास प्रकाशन।
- दासगुप्ता, सुरेंद्रनाथ। (2002). भारतीय दर्शन का इतिहास. मोतीलाल बनारसीदास प्रकाशन।
- कपिल, सुरेश। (2004). सांख्य दर्शन: तात्त्विक और व्यावहारिक विवेचना. सरूप एंड संसा।
- दत्ता, डी. पी., & चट्टोपाध्याय, एस. सी. (2016). भारतीय दर्शन का परिचय. मोतीलाल बनारसीदास प्रकाशन।
- शंकराचार्य। (अ.न.). सांख्यकारिका भाष्य. (ईश्वरकृष्ण, एड.).

Rational study of Dashavatara according to Shri Pandurang Shashtri Athavale

Himeshkumar Dineshbhai Gadhavi
Ph.D. Scholar, English literature
Dr. Subhash University, Junagadh

Guide: Dr. Sweta Gohel
Dean, School of Arts & Humanities
Dr. Subhash University, Junagadh

Abstract

What is an avatar? What should be the background for that? When and why is divine power realized? How important is Dashavatar in the upliftment of human culture in relation to the tradition of human culture? This type of logical and philosophical understanding of Lord Vishnu's ten incarnates is given by Pandurang Shastri Athavale in his discourses, and the Sat Vichar Darshan Trust has published a Gujarati book, 'Dashavatar,' containing his discourses. According to Pandurang Shastri Athavale, the Sanskrit language has a deep meaning, and we must grasp the allegory behind the sentences. In this paper we will explore some important incidents of Dashavatara and try to understand the rationale behind them according to Pandurang Shastri Athavale.

Introduction

Ten incarnations of Lord Vishnu Known as Dashavatara, it is mentioned in various Puranas, the Bhagavad Gita, and other ancient Indian literature. Ten incarnations are mentioned in the Varahapurana. Which are respectively represented as follows. These ten incarnations are Matsyavatara, Kuramavatara, Varahavatara, Nrisimavatara, Vamanavatara, Parasuramaavatar, Ramaavatara, Krishnaavatara, Buddhaavatara, and Kalkiavatara. The Padma Purana also mentions ten incarnations of God. Matsya, Kurma, Varaha, Narasimha, Vamana, Parashuram, Sriram, Balaram, Buddha, and Kalki. Similarly, the Padmapurana Uttarkhand also mentions ten incarnations. The above list of ten avatars of Padmapurana is the same.

Pandurang Shastri Athavale, frequently referred to as Dada, is a philosopher and social reformer. He is credited with founding the Swadhyay Movement. Pandurang Shastri Vajjnath Athavale, who is no longer with us, was noted for his deeply touching discourse on the Srimad Bhagavad Gita and Upanishads. After all, he wanted to encourage his followers to spread Geeta's concepts throughout society. Pandurang Shastri Athavale has given logical and philosophical understanding of Lord Vishnu's ten incarnates in his discourses. And the Sat Vichar Darshan Trust has published a Gujarati book, 'Dashavatar,' containing his discourses.

Matsyavatara

There are two theories for the fish incarnation: One is that Lord Manu was doing penance by the river. There came a fish to his shelter. Manu placed it in a bowl. The fish started getting bigger day by day and put it in a bucket. As it grew bigger, it was placed in a well. Then In the lake and when bigger, put it in the sea. As he went, the fish said: "You are my patron, so call me whenever you need. I will help you when you are uncomfortable."

Once it rained hard and the deluge occurred, water was everywhere! Everything was flooded. In this rain, Manu was going in a boat with four Vedas and the fish came just as the boat

was about to sink in a strong wave. Fish stayed down and took care of the boat. Its name is Matsyavatara.

There is another such story for Matsyavatara: A demon named Shankhasura lived in the ocean to the south. He was a boy of the sea. He was an Asura. He drowned all the Vedas. The Lord took the form of a fish to kill Shankhasura and saved the Vedas from drowning. Satyavrata Dravideswar placed over the kingdom. The name of the purana narrated by this fish-incarnated Lord is Matsyapurana.

Revered Pandurang Shastriji has explained the story of Matsya Avatar from his perspective through his study and reading of the canonical literature of Matsya Avatar in the Dasavatar book. The Matsya caste lived along the coasts of southern India. God was born in the house of Dravideswar and killed a materialistic named Shankhasur and made Satyavrata Dravidesvara the chief of Matsya. Lord was born in the Matsya clan so he was considered a Matsya avatar. He explained Vedic doctrines in simple language called Matsya Purana.

Kuramavatara

In the Puranas we must have read the story of Kurmaavatar that the Lord came to retrieve the jewels submerged in the sea. With the help of the Mandarachal Mountain and the serpent Vasuki, churned the ocean. As the Mandarachal Mountain began to descend into the water, Lord Kurmavatara supported the mountain from below, supported it on his back, and thus the jewels came out. If so then what is the reason to incarnate for the people of this earth? And where did those gems go? From a literal point of view, it would seem improbable that churned the ocean; but this whole thing is an allegory.

Revered Pandurang Shastriji explains the mythological story of Kurma Avatar from his perspective. Kurma Avatar means one who had all the qualities of a tortoise. Not just a tortoise, a great man with a calm intellect like a tortoise, a complete optimist, with the ability to see the occasion and the wisdom to act.

Varahavatara

The mythological story of Varaha Avatar is like that. As the earth was sinking, God came in the form of a boar and held the earth on his teeth. The Taittiriya Samhita which you will read, has the following description. The earth was drowning in water; The Lord took it out and then it occurred to them, will these mammals eat? So created a habitable creation. And it is said that the gods lived there.

Revered Pandurang Shastriji has explained the meaning of Varaha in the mythological story of Varaha Avatar. वरान् आहन्ति इति वराह्। वरान् means Superior That is Varaha who kills the Superior. Hiranaksha was considered superior to the materialistic society of that time and was named Varaha because he was superior and killed. He restored divine civilization. One must have a plant diet for eternal life. Land should be tilled for plant food. The creator of such a land is Varaha Avatar. Which was the main life work of the Varaha Avatar.

Nrisimavatara

According to the mythological story of Nrisimha Avatar, when Prahlad was persecuted, Lord Nrisimha appeared from a pillar. Revered Pandurang Shastriji narrates from his point of view that a man roaring like a lion with a roar like a lion from among the lifeless pillar-like people who saw the atrocities being committed on Prahlad stood up from the hall and angrily said "If you kick Prahlad, your neck will break, understand us." What is it?" From such a divine society arises this lion-like hero and his speech creates an uproar in the entire society. Hiranakshipu dies after combining both male and lion qualities.

Vamanavatara

According to the mythological story of Vaman Avatar, Lord Vamana asks Baliraja for three steps of land in which Revered Pandurang Shastriji explains the ironic meaning that Lord Vamana puts his three conditions to Baliraja. The first demand states that. Stop the present flawed education system. Stop the Brahmins who are engaged in sacrifices and rituals and give the education system to Brahmins. Another demand was that the Kshatriyas who ruled the state should be godly and not materialistic. And the third demand was that only people with sattvic thoughts should do business, so arrange that the Vaishya should also be theistic. Put such a condition. Thus the Chaturvarna system was created.

Parasuramaavatar

According to the mythological story of Parashurama Avatar, Lord Parashurama has eradicated Kshatriyas from the earth twenty one times. The ironic meaning of which Revered Pandurang Shastriji explains that twenty-one times Prithvi Kshatriya Vihoni Kari means he killed twenty-one kings, the twenty-one kings who became materialistic at that time were killed by Parashuram, whose kingdom was neglecting the goddess culture and Indian culture, who stopped teaching the Vedas. Lord Parasurama killed twenty-one such exalted kings who had neglected the Vedic religion.

Ramaavatara

In the Ramayana, there is a mythological story of Ahalya that Ahalya became a stone which was in the form of a stone and Lord Rama stepped on her and came back to life. Revered Pandurang Shastriji explains through his study of Valmiki Ramayana that according to Valmiki Ramayana for Ahalya's behavior when Gautama Rishi suspected that her behavior was adulterous. At that time Gautama Rishi got irritated and said, "Go sit in the corner, lie down like a stone, inhale air and sit quietly, no one will speak to you." So he is the neglected creature of the house and seems to have been put in a corner. Then when great men like Ram Lakshmana and Vishvamitra went there, Gautama Rishi regrets keeping a relationship with Ahalya for so many days and asks Ahalya to welcome the great men. Gautama Rishi seems to have allowed his wife Ahalya to welcome the great men due to their happiness at their arrival. A great man like Rama does not touch Ahalya. On the contrary, he saluted Ahalya and praised her for her penance.

Krishnaavatara

When the occasion of Kansavadha comes in Sri Krishna avatar, a question arises that a boy should kill the king sitting on the throne and not a single person did not speak against him, not even a single bodyguard come forward to save him. In this regard, Revered Pandurang Shastri explains through his study that even though Sri Krishna was invited to stay in the palace, he stayed in the village of Mathura. Meets the people of Mathura for three consecutive days. There were also big people of that time. He meets them and talks. Understood their thoughts and asked what kind of culture do you like? Is it any kind of state? If you want to live in this state, why are you sitting so weak and emaciated? And wakes up the entire people of Mathura in three days. The whole people were distressed by Kansa's atrocities, that's why no one came forward to save him while killing him.

Buddhaavatara

Gautama was prophesied to become either a great man or an ascetic, according to the mythic general story of the incarnation of the Buddha. But so that Gautama would not become a hermit, his father had already decided that he should not be shown any kind of event that would take his mind off the world. He was kept in complete happiness. But one day when the Buddha was going out, he saw an old man with a decrepit body and asked his charioteer who he was. The charioteer replied that he was a young man like you. A little further he sees a dead body and realizes that every human dies this way. Our mythological belief is that Buddha got disgusted

seeing this. In this regard, Revered Pandurang Shastriji explains that Buddha was educated, intelligent. At the age of twenty-five or thirty, he had a boy, and till that age, what is old? What is death? He do not know that! This thing does not sit in the mind that the one charioteer teaches him. It is incomprehensible that one who gave a unique vision to the society and acted as a great embodiment of culture should leave home for such reasons. He must have left home with a peculiar thought. To do the great work of incarnation one must have a firm footing of thought.

Kalkiavatara

Devine power has taken nine avatars and the tenth avatar of God will be and his name is Kalki Avatar taking that avatar God will make the society virtuous, divine, this is our mythic belief. Revered Pandurang Shastriji says about Kalki Avatar that when God has appeared nine times, we should have faith that He will appear for the tenth time also. To understand the secret of incarnation, when Karma yogis, devotees of the Lord are striving wholeheartedly, when there is a cultural moral divine movement and fighting against materialism and when they are tired, the Lord comes to help them and then destroy the wicked. We have to act by understanding this secret. Then this human race will be divine. Incarnation is not for the karmaless, not for the lazy but for those who act with true heart and feeling. It is a false notion that God arrives when materialism increases. The Lord comes to help the Karma Yogis. God does not come for a lazy man without karma but for one who works with real heart and feeling.

Conclusion

In the year 1997, Pandurang Shastriji was honored with the world-famous Templeton Award in London. He was honored with the Padma Vibhushan Award by the Government of India in the year 1999. Revered Pandurang Shastri Athavaleji has studied the Puranas and various scriptures in depth. He represented India in the Second World Philosophy Conference held in Japan in the year 1954. According to Pandurang Shastriji, the Sanskrit language is full of very deep meaning and the Puranas and other scriptures are written in a metaphorical manner, so to understand it, it is very important for us to understand its metaphor, it is not right to grasp just a sentence or word and understand its meaning. Pandurang Shastriji has explained the logical meaning behind each story of Dashavatar and its importance has been explained very deeply. The Dashavatar stories explained by Pandurang Shastri seem logically correct.

References

- Pandurang Shastri Athavale, 1991, Dashavatar (Gujarati Book), 9th edition, Sat Vichar Darshan trust
- Rajendra Kher, 2005, Kaya Bani Chandan (Gujarati), Vihang Prakashan
- Patel Moghagibhai Lakshamanbhai, 2014, Concept of dashavatar in Indian tradition, Ph.D. theses
- Varahpuran, Gita press, Gorakhpur
- Padmpuran, Gita press, Gorakhpur
- Damodar Satvalekar, 1945, Taitariya Samhita, , Swadhyaymandal, Pardi
- Mahrshi Valmiki, Ramayana, Gita press, Gorakhpur

An empirical analysis of GST's effect on small and medium enterprises: A case study of Surendranagar industrial area of Gujarat

Mr. Ramdev R. Vatiya
Research Scholar, Department of Commerce,
Shree Govind Guru University, Godhra, Panchmahal-Gujarat

Dr. Ajay N. Soni
HOD, Department of Commerce
M.M Gandhi Arts and Commerce College Kalol, Panchmahal- Gujarat

Abstract

The introduction of the Goods and Services Tax (GST) in India marked a significant reform in the country's indirect tax system, affecting businesses of all sizes. This study empirically analyzes the impact of GST on small and medium enterprises (SMEs) in the Surendranagar Industrial Area of Gujarat. SMEs are vital to India's economy due to their contributions to employment, industrial production, and exports. However, GST's implementation has brought both opportunities and challenges for these businesses. The research focuses on aspects such as tax compliance, operational efficiency, cost management, and business performance before and after GST implementation. Primary data was collected through surveys and interviews with SME owners, while secondary data came from industry reports and government publications. The study explores how GST has influenced business operations, including its effect on cash flow, supply chain management, and competitive positioning. Findings suggest that while GST has streamlined the tax system and reduced inter-state trade barriers, many SMEs struggle with increased compliance costs, lack of digital literacy, and complexities in filing returns. Some businesses benefited from input tax credits and broader market access, while others faced operational disruptions. The study concludes with recommendations for policy improvements, including simplifying tax procedures, enhancing awareness programs, and providing financial incentives. These measures could help SMEs adapt better to the GST regime and ensure sustainable growth in a competitive market environment.

Keywords: GST (Goods and Services Tax), Small and Medium Enterprises (SMEs)

I. Introduction:

The Goods and Services Tax (GST), implemented in India on July 1, 2017, marked a significant transformation in the country's taxation system. By replacing a multitude of state and central taxes with a single, unified tax structure, GST aimed to simplify the tax regime, enhance economic efficiency, and foster ease of doing business. However, its impact on various sectors of the economy, particularly on small and medium enterprises (SMEs), has been a subject of intense debate and scrutiny. SMEs, which form the backbone of the Indian economy, are often faced with challenges such as limited access to finance, regulatory hurdles, and issues related to compliance with tax systems.

Surendranagar Industrial Area, located in Gujarat, is a vital industrial hub with a high concentration of small and medium enterprises. These enterprises play a crucial role in the region's economic development by contributing to employment generation, industrial output, and local innovation. Given the unique characteristics of SMEs in Surendranagar, it becomes important to examine how GST has impacted their operations, particularly in terms of tax compliance, cost structure, and overall business performance.

This study seeks to provide an empirical analysis of GST's effect on SMEs in Surendranagar Industrial Area. Through this case study, the research will explore both the challenges and opportunities that have emerged for SMEs in adapting to the new tax system, offering valuable insights into the broader implications of GST on small businesses in India. The findings of this research will contribute to the understanding of GST's real-world impact on SMEs and inform future policy decisions aimed at enhancing the support systems for this critical sector of the economy.

II. Review of literature

1. **Sood (2023)** emphasized that government initiatives like the GST Composition Scheme were beneficial for smaller firms by offering a simplified tax structure with lower rates. The GSTN (Goods and Services Tax Network) has also been instrumental in enabling easier compliance for smaller businesses, though the effectiveness of these programs varied by region and industry.
2. **Gupta and Agarwal (2022)** noted that SMEs with lower turnover were particularly affected by the compliance complexity, as they had to hire external consultants or tax advisors, increasing their overhead costs. A key challenge identified in post-GST empirical studies is the increased compliance burden on SMEs. While the long-term benefits of GST were widely recognized, the short-term costs were significant. SMEs have to file up to 37 returns annually under the GST regime, a task that many small businesses find cumbersome and costly.
3. **Bansal and Gupta (2021)** argued that while GST was expected to ease tax-related issues over time, the initial liquidity problems resulting from delayed refunds and the upfront tax payments were critical concerns. The transition to a fully electronic system, where refunds were only processed after returns were filed correctly, created a temporary financial strain for SMEs.
4. **Singh and Joshi (2021)** found that while the GST regime leveled the playing field between large enterprises and SMEs, it did not fully eliminate the competitive disadvantage of smaller businesses in certain sectors. For instance, while larger firms could easily absorb the costs associated with GST compliance, many SMEs found it harder to stay competitive, especially those involved in highly fragmented industries like retail.
5. **Meena and Vidhya (2021)** noted that SMEs with export potential were able to compete more effectively on the global stage, especially with the elimination of CST, which had previously hindered international trade.

III. The objective of the study

1. To analyze the impact of GST on small and medium enterprises in the Surendranagar Industrial Area of Gujarat.
2. To assess the satisfaction level of small and medium entrepreneurs regarding the implementation of GST in India.

IV. Hypothesis

In accordance with the aforementioned objective, the following hypotheses were formulated:

H0: The GST rollout has no significant positive impact on business practices.

H1: The GST rollout has a significant positive impact on business practices.

V. Research methodology

This research employs a quantitative and exploratory approach, utilizing both primary and secondary data sources.

Primary Data Collection:

Primary data was gathered through a structured questionnaire administered to accounting managers, supervisors, or owners of small and medium-sized enterprises (SMEs). Data collection involved industry visits and online surveys using Google Forms. Questionnaires were randomly distributed to

50 companies in the Surendranagar Industrial Area. Of these, 43 completed responses were received and considered for analysis based on the availability of relevant information.

Secondary Data Collection:

Secondary data was obtained from various published and unpublished sources, including MSME annual reports, journals, articles, and newspaper reports.

The collected data was organized and analyzed using statistical tools such as MS Excel.

VI. Data Analysis and Interpretation

A. Descriptive Analysis

Table No. 1.1 Descriptive Analysis of Data

Socio-Economic Characteristics	Number of Respondents	% of Total
Gender:		
Male	41	95.35
Female	2	4.65
Age (in years):		
Between 18 years to 25 Years	3	6.97
Between 26 years to 40 Years	26	60.47
Between 41 years to 50 Years	13	30.23
Above 51 Years	1	2.33
Education:		
High School	11	25.58
Graduates	16	37.21
ITI /Diploma	4	9.30
Engineering	12	27.91
Business Category:		
Service	3	6.98
Trading	6	13.95
Service & Trading Both	13	30.23
Manufacturing/Job work	21	48.84

Source: Primary Data

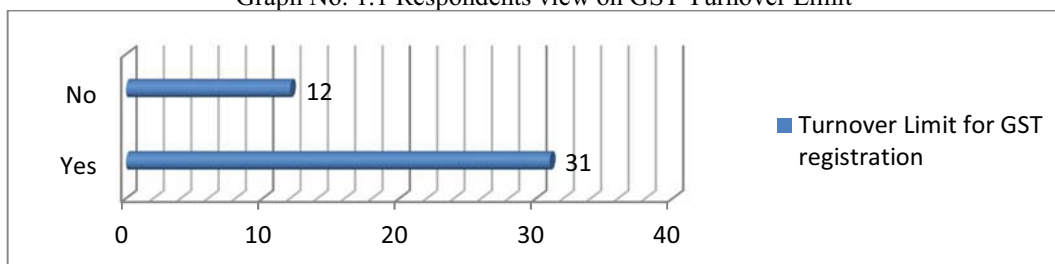
The overwhelming majority of respondents are male 41(95.35%), indicating a gender imbalance that may reflect societal norms or industry-specific gender dynamics in the surveyed area. The largest age group (60.47%) falls between 26-40 years, highlighting a predominantly young and economically active population. The presence of older respondents (above 50) is minimal, possibly due to retirement or reduced business involvement. Most respondents are either graduates (37.21%) or engineers (27.91%), indicating a relatively well-educated group, which could influence their economic activities and business ventures. Manufacturing or job work is the dominant business category (48.84%), followed by combined service and trading businesses (30.23%). This suggests a strong presence of production-oriented enterprises in the sample.

B. Do you feel that Current GST Turnover Limit is fair?

Table No.1.2 Respondents view on Do you feel that Current GST Turnover Limit is fair?

GST Turnover Limit is fair	Number of Respondents	% of Total
Yes	31	72.09
No	12	27.91

Graph No. 1.1 Respondents view on GST Turnover Limit

Source: Primary Data

According to **Graph No. 1.1**, 72.09% (31 respondents) indicated that the current turnover threshold for GST registration is appropriate, while 27.91% (12 respondents) preferred lowering the restriction.

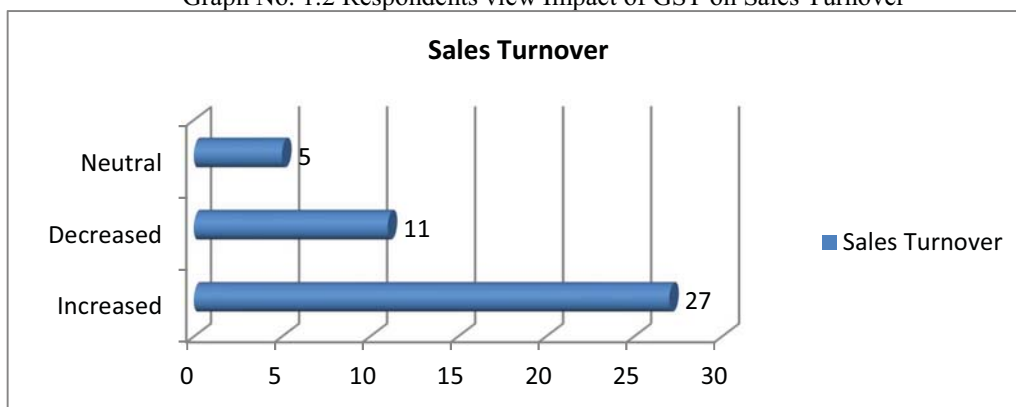
The GST statute sets a modest exemption threshold of Rs 20 lakh (Rs 10 lakh for northeastern and hilly states). However, effective April 1, 2019, this limit was increased to Rs 40 lakh (Rs 20 lakh for northeastern and hilly states). This revision applies only to intrastate sellers and excludes interstate dealers, adversely affecting the working capital of MSMEs engaged in interstate trade.

C. How the GST Impacted the Sales Turnover of your Business?

Table No.1.3 Respondents view on GST Impacted the Sales Turnover of Business

GST Impacted the Sales Turnover of your Business	Number of Respondents	% of Total
Increased	27	62.79
Decreased	11	25.58
Neutral	5	11.63

Graph No. 1.2 Respondents view Impact of GST on Sales Turnover

Source: Primary Data

A majority of respondents (62.79%, or 27 out of 43) reported an increase in their sales turnover after GST implementation. About 25.58% (11 respondents) experienced a decline in sales turnover. A smaller portion, 11.63% (5 respondents), reported no significant impact on their sales turnover.

This suggests that GST may have streamlined tax procedures, improved market transparency, and facilitated business expansion for these firms. This could be due to factors such as increased compliance costs, cash flow issues, or challenges in adapting to the new tax regime. This indicates that for some businesses, GST implementation neither enhanced nor hindered their sales performance.

D. Factors Affecting Business Practice in Post GST Implementation ERA :

Table No.1.4 Respondents view on Factors Affecting Business Practices Post Implementation of GST

Sr. No.	Factor	Agree	Disagree	Neutral
1	GST Registration Procedure is Simple	35	06	02
2	GST Rates are Higher than previous Regime	23	19	01
3	Compliance Cost is high	27	12	04
4	GST Filing Procedure is Complicated	30	13	00
5	Post GST Raw Material Cost Has Been Increased	26	10	07
6	Logistics Overheads has Decreased	11	29	03
7	Market Expansion has Improved due to Seamless Credit	37	06	00
8	In GST Regime Buying Capital Goods Is Easier	27	11	05
9	We Hired Trained Manpower To Manage GST/ Additional Cost of Training to Existing Staff	39	04	00
10	Delays in Refund	28	11	04

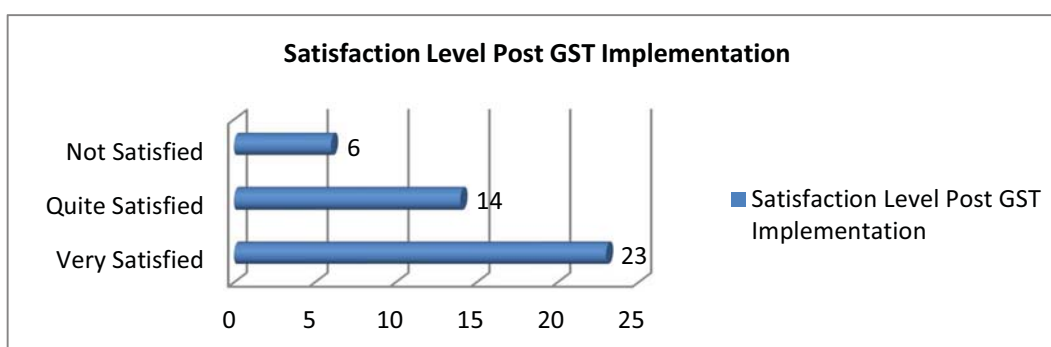
According to Table 1.4, 81.40% of respondents found the GST registration process easy. However, 53.49% believed that the tax rate was higher than the previous regime, while 69.77% stated that the GST filing process was complicated. Additionally, 60.47% of respondents indicated that raw material costs did not increase, and 67.44% reported a significant reduction in logistics overheads. Due to seamless credit availability, 86.05% experienced improved market expansion. Furthermore, 90.70% of respondents managed GST processes like billing and filing by training their existing staff. However, 65.12% expressed dissatisfaction with delays in GST refunds.

E. Overall, how satisfied you are with GST?

Table No.1.5 Respondents view on satisfied with GST?

How satisfied you are with GST?	Number of Respondents	% of Total
Very Satisfied	23	53.49
Quite Satisfied	14	32.56
Not Satisfied	6	13.95

Graph No. 1.3 Respondents Overall Satisfaction Level Post GST Implementation

Source: Primary Data

A majority of respondents 53.49% (23 out of 43) expressed a high level of satisfaction, indicating positive sentiment toward GST. A significant portion 32.56% (14 respondents) showed moderate satisfaction, suggesting they see benefits but may have some reservations. A smaller group 13.95% (6 respondents) expressed dissatisfaction, indicating concerns or negative experiences with GST. The data indicates that 86.05% of respondents (37 out of 43) are at least somewhat satisfied with GST, reflecting a generally positive perception. However, the 13.95% of dissatisfied respondents highlight areas where improvements might be needed. This suggests a favorable but not unanimous acceptance of GST.

VII. Conclusion

The implementation of GST has undeniably brought significant challenges, with varying impacts on SMEs across different industries. As expected with a reform of this magnitude, opinions are divided, and the adoption of GST has varied across states. The overall impact of GST on the Indian economy requires a thorough analysis to draw universally accepted conclusions.

While GST aims to broaden the taxpayer base, especially among SMEs, it has also introduced compliance challenges and additional costs. However, the survey highlights several positive outcomes, including increased employment opportunities and a rise in the demand for goods and services. As the most extensive tax reform in independent India, the government deserves recognition for its efforts in ensuring efficient and transparent administration despite the initial hurdles.

Moreover, GST has enhanced the competitiveness of MSMEs, leveling the playing field with larger enterprises. It has also enabled Indian MSMEs to compete effectively in the global market, holding their own against competition from low-cost production hubs like China, the Philippines, and Bangladesh. This reform positions Indian MSMEs to thrive in the evolving international trade landscape.

VIII. REFERENCES:

1. Smt. Usha C. 2020, Transition To GST: A Study Of MSME Sector In Karnataka State, The International journal of analytical and experimental modal analysis, ISSN NO:0886-9367
2. Pankaj Goel, Sandhya Mehta 2020, Perception of Small and Medium Enterprises Towards Pre And Post GST Regimes, Apeejay Journal of Management & Technology Vol. 15, Number 1 & 2, January & July 2020, 21-30
3. Dr. Mukesh K. Sharma 2019 , Awareness And Impact Of GST Among Small Business Owners: A Study Of Mandsaur City In M.P., Indian Journal of Accounting (IJA) ISSN : 0972-1479 (Print) 2395-6127 (Online) Vol. 51 (1), pp. 91-100
4. Mr.Dash.A.(2017) "Positive and Negative Impacts on Indian Economy" International Journal of Management and Applied Science; ISSN:2394-7926.
5. <http://gstcouncil.gov.in/>
6. [https://en.wikipedia.org/wiki/Goods_and_Services_Tax_\(India\)](https://en.wikipedia.org/wiki/Goods_and_Services_Tax_(India))

રક્તજૂથ અને જાતિના સંદર્ભમાં સુરત જિલ્લાના યુવાનોના માનસિક સ્વાસ્થ્યનું મૂલ્યાંકન

તન્વી જગુભાઈ ગામીત
પીએચ.ડી. સંશોધનકર્તા,
ડૉ. અશ્વિનભાઈ આમરણીયા (આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર)
મનોવિજ્ઞાન વિભાગ, સી.યુ.શાહ આર્ટસ કોલેજ,લાલ દરવાજા,અમદાવાદ

Abstract:

હાલના અભ્યાસનો હેતુ “રક્તજૂથ અને જાતિના સંદર્ભમાં સુરત જિલ્લાના યુવાનોના માનસિક સ્વાસ્થ્યનું મૂલ્યાંકન.”સંશોધનને અનુરૂપ શૂન્ય ઉત્કલ્પનાઓ રચેલ હતી. આ શૂન્ય ઉત્કલ્પનાઓ માટે સુરત જિલ્લાના રક્તજૂથ(A+અને B+) અને જાતિ(છોકરો અને છોકરી)ના સંદર્ભમાં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો.

માનસિક સ્વાસ્થ્યનો પ્રશ્ન એ આધુનિક યુગનો સળગતો પ્રશ્ન છે. માનવીને સ્વસ્થ રહેવાની કળા આ આધુનિક યુગમાં કેળવવી પડશે, જો તે સુખી અને સફળ બનવા માંગતો હશે. માનસિક રીતે જે વ્યક્તિ સ્વસ્થ હોય છે તે પોતાની જાતને ઓળખી શકે છે, સમજી શકે છે, કોઈપણ કાર્ય પૂર્વે તે સારાં-ખોટાંને સમજી શકે છે. અને ભાવી પરિણામોને તારવી શકે છે તે પોતાનામાં આત્મવિશ્વાસ રાખે છે અને પોતાના જીવનનું જગતમાં કંઈક જુદું સ્થાન છે તે જોઈ શકે છે. ઘણી વ્યક્તિઓમાં આત્મવિશ્વાસની ઉણપ જોવા મળે છે. કોઈપણ કાર્યની નિષ્ફળતા પાછળ તે પોતાને દોષી માને લે છે.આધુનિક માનવીના વર્તન પરથી અનુમાન કરી શકાય છે તેમ કે તે માનસિક રીતે બેચેન છે.પ્રસ્તુત અભ્યાસ રક્તજૂથ અને જાતિના સંદર્ભમાં સુરત જિલ્લાના યુવાનોના માનસિક સ્વાસ્થ્યનું મૂલ્યાંકન કરવાનો છે. તે જાણવાના હેતુથી હાથ ધરવામાં આવેલ છે. પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં જાતિ(છોકરો અને છોકરી) બ્લડ ગ્રુપ (A+ અને B+) 21 વર્ષ કે તેથી વધુ ઉંમરના યુવાનોને ધ્યાનમાં રાખીને માનસિક સ્વાસ્થ્ય વિશેનું મૂલ્યાંકન કરવામાં આવશે. પ્રસ્તુત સંશોધનમાંબ્લડ ગ્રુપના સંદર્ભમાં યુવાનોના માનસિકસ્વાસ્થ્ય અંગેનું મૂલ્યાંકન તપાસવા માટે પ્રમોદકુમાર દ્વારા માનસિક સ્વાસ્થ્ય તપાસ યાદી રચેલ છે.આ ચેક લિસ્ટમાં 11 વસ્તુઓનો સમાવેશ થાય છે. તે 21 થી 50 વર્ષની વયના પુખ્ત વયના લોકોના માનસિક સ્વાસ્થ્યને માપે છે. સંશોધનને અનુરૂપ શૂન્ય ઉત્કલ્પનાઓ રચેલ હતી. જેમાં યાદચ્છીકરણની પદ્ધતિ દ્વારા કુલ 100 યુવાનોની પસંદગી કરવામાં આવી છે. જેમાં 50 છોકરાં અને 50 છોકરીઓની પસંદગી કરવામાં આવી જેમાંથી અને રક્તજૂથ A+ (છોકરાં=25 અને છોકરી=25) અને B+(છોકરાં=25 અને છોકરી=25) ઓનો સમાવેશ કરવામાં આવી છે. સંશોધનમાં પ્રાપ્ત થયેલ માહિતીનું સ્કોરિંગ કી ના આધારે મૂલ્યાંકન કરી “I” પરિક્ષણ ઓંકડાકીય પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે.અભ્યાસના તારણો દર્શાવે છે કે રક્તજૂથ અને જાતિ (છોકરાં અને છોકરી)માં માનસિક સ્વાસ્થ્યની સમસ્યા જોવા મળે છે.રક્તજૂથ (A+ અને B+)ના સંદર્ભમાં જાતિ(છોકરી)ઓમાં માનસિક સ્વાસ્થ્યની સમસ્યા જોવા મળે છે.રક્ત જૂથના (A+ અને B+)ના સંદર્ભમાં જાતિ(છોકરા)ઓમાં માનસિક સ્વાસ્થ્યની સમસ્યા જોવા મળે છે.

પ્રસ્તાવના:-

ટેકનિકલ અને ભૌતિક યુગે સુવિધાઓ આપી છે તો સાથે માનસિક રોગોનું પ્રમાણ પણ દિનપ્રતિદિન આપી રહ્યું છે. પાશ્ચાત્ય દેશોમાં માનસિક સ્વાસ્થ્ય માટે વ્યવસ્થિત પ્રયત્ન થાય છે. અને તેના માટે રાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓ પણ સ્થપાઈ છે. પણ આપણા દેશમાં માનસિક રોગોની સમજ, ઉપચાર તથા પ્રતિકારની દિશામાં વ્યવસ્થિત રૂપે ખૂબ જ થોડું સંશોધન થયું છે. આજે ભારત દેશ ભૌતિક અને વૈજ્ઞાનિક પ્રગતિ તરફ વિકાસ સાધે છે તો સાથે સાથે માનસિક સ્વાસ્થ્ય કથળતું જાય છે.

માનસિક સ્વાસ્થ્ય વિષે સૌ પ્રથમ ઓદોલન બીયર્સે (ઈ.સ. 1876-1943) શરૂ કર્યું. ઈ.સ.1919 માં માનસિક સ્વાસ્થ્ય વિજ્ઞાનની આંતરરાષ્ટ્રીય સમિતિની રચના થઈ. આ ઉપરાંત માનસિક સ્વાસ્થ્ય માટે એક વિશ્વસંઘની (World Federation of

Mental Health) ની સ્થાપના કરવામાં આવી. ભારતમાં અમેરિકાની સરખામણીએ માનસિક સ્વાસ્થ્ય માટેની સૂઝ, સમજ અને તેની ગંભીરતાની ચિંતા ઓછી છે. આપણા દેશમાં અજ્ઞાનતા, અંધશ્રદ્ધા અને ગરીબાઈને કારણે માનસિક રોગો અને માનસિક સ્વાસ્થ્ય વિશેનો લોકો નો ખ્યાલ એટલો બધો સુધર્યો થયો નથી. હજી પણ માનસિક બીમારીને મટાડવા જૂની માન્યતાઓ રીતિઓ જેવી કે પીર, દોરાધાગા, બાધા, મારઝૂડ વગેરે ચાલુ જ છે. માનસિક સ્વાસ્થ્ય માટેની સભાનતા અને તેની જાળવણી માટેની જાગૃતિ લાવવા માટે સરકારી અને અન્ય સેવા સંસ્થાઓ દ્વારા અભિયાન શરૂ કરવું ખાસ જરૂરી છે. આપણા દેશમાં માનસિક બીમારી પ્રત્યેની જાગૃતિ જનસમાજમાં ન હોવાને કારણે માનસિક માંદગીઓ અને મનોવિકૃતિનું સાચું પ્રમાણ કાઢવું મુશ્કેલ થઈ પડે છે. બીજું કે અડધાઅડધ દર્દીઓ હોસ્પિટલમાં દાખલ થયા વગર જ ખાનગી ડોક્ટર પાસે સારવાર લેતા હોય છે. તેથી માનસિક માંદગીનો સાચો આંક બહાર આવતો નથી. બાકીની જૂની માન્યતા પ્રમાણે સારવાર લેતા હોય છે. આજના યુગમાં દુનિયાના તમામ દેશોમાં માનસિક સ્વાસ્થ્યના પ્રશ્નો માટે મોટી ચિંતા ઉભી થઈ છે.

સમસ્યાકથન : પ્રસ્તુત સંશોધન માટેની સમસ્યા આ પ્રમાણે શબ્દબદ્ધ કરવામાં આવી હતી.

“રક્તજૂથ અને જાતિના સંદર્ભમાં સુરત જિલ્લાના યુવાનોના માનસિક સ્વાસ્થ્યનું મૂલ્યાંકન.”

1. માનસિક સ્વાસ્થ્યનો અર્થ અને ખ્યાલ :

માનસિક સ્વાસ્થ્ય એટલે મનોવૈજ્ઞાનિક કે માનસિક રીતે સારાપણાની અવસ્થા અથવા માનસિક રોગોની ગેરહાજરી એવો અર્થ શરૂઆતમાં કરવામાં આવતો હતો.

● માનસિક સ્વાસ્થ્યનો ખ્યાલ:-

“માનસિક સ્વાસ્થ્ય એટલે વ્યક્તિની એવી મનોવૈજ્ઞાનિક અવસ્થા જેમાં આવેગિક અને વાર્તાનિક સમાયોજન સંતોષકારક કક્ષાએ કાર્યરત હોય.” માનસિક સ્વાસ્થ્ય એ રોગની સારવાર માટેનું નહીં પરંતુ રોગના પ્રવેશની અટકાવવાનું પગલું છે. વ્યક્તિના સમાયોજનને અસર કરતાં શારીરિક - માનસિક - સામાજિક - ભૌતિક વગેરે પરિબલોમાંથી કયા પરિબલો કેટલો ભાગ ભજવી શકે તે નક્કી કર્યા પછી તેને યોગ્ય રીતે નિયંત્રિત કરવા માટેનો શક્ય એટલો પ્રયાસ કરવામાં આવે છે ઉપરાંત માનસિક સ્વાસ્થ્યનો ખ્યાલ સમાજમાં પ્રવક્તા સામાજિક, નૈતિક મૂલ્યો સાથે ઘણી નિકટતાથી સંકળાયેલો છે. દરેક સમાજમાં પોતાના સ્થાપિત થયેલાં મૂલ્યોને અનુલક્ષીને વર્તન અને આચારસંહિતા ઘડી કાઢવામાં આવી હોય છે. જેને અનુસરવાનો સમાજના નાગરિકોને અનુરોધ કરવામાં આવે છે. જેમ સામાજિક પરિસ્થિતિ બદલાય, સામાજિક મૂલ્યો બદલાય તેમ માનસિક સ્વાસ્થ્યનું સ્વરૂપ પણ બદલાતું રહે છે. આ જ પ્રમાણે સમાજની કે માનસિક સ્વાસ્થ્ય નક્કી કરનારની સ્થિતિ બદલાય તો પણ તેનું સ્વરૂપ બદલવાની શક્યતા છે. દા.ત. DSM ના જૂનાં સંસ્કરણોમાં અમુક માનસિક લક્ષણોને મનોવિકૃતિ તરીકે ગણવામાં આવ્યા હતા જે ત્યારબાદના અધ્યતન સંસ્કરણોમાં મનોવિકૃતિ તરીકે સમાવેશ કરવામાં આવેલો નથી.

● માનસિક સ્વાસ્થ્યની વ્યાખ્યા :

1. “ માનસિક સ્વાસ્થ્ય એટલે વ્યક્તિની શારીરિક, માનસિક, સામાજિક તથા આધ્યાત્મિક દ્રષ્ટિએ સંપૂર્ણપણે સારાપણાની અવસ્થા.” (- Who)

2. “ માનસિક સ્વાસ્થ્ય એટલે તંદુરસ્ત વ્યક્તિત્વ - વિકાસ અને માનસિક રોગના હુમલા થી બચવા માટેનો મનોવૈજ્ઞાનિક પ્રયત્ન.” (-કોલમેન જે.સી 1962)

માનસિક સ્વાસ્થ્ય ક્ષેત્રે મોબાઈલનો ઉપયોગ:-

દિવસે દિવસે માનસિક રોગોનું પ્રમાણ વધતું જાય છે. માનસિક રોગોની સારવાર કરનાર મનોચિકિત્સકો, મનોવૈજ્ઞાનિકો, સલાહકાર અને સામાજિક કાર્યકરોનું પ્રમાણ ઓછું છે. ગ્રામ્ય વિસ્તારોમાં આવી સુવિધાઓ મેળવવી મુશ્કેલ છે. માનસિક આરોગ્યની હોસ્પિટલો અને ક્લિનિકોનું પ્રમાણ પણ ઓછું છે. આવા સંજોગોમાં લોકોને માનસિક સ્વાસ્થ્ય સેવા પૂરી પાડવામાં મોબાઈલનો ઉપયોગ કરી શકાય છે. ભવિષ્યમાં AI દ્વારા માનસિક રોગોનું નિદાન અને સારવાર થઈ શકશે. માનસિક સ્વાસ્થ્યની જાળવણીમાં વિવિધ પ્રકારની M-Health સેવાઓ મદદરૂપ થશે. વિવિધ પ્રકારની મોબાઈલ એપ્સ દ્વારા આ કાર્ય

કરવામાં આવે છે. મોબાઇલ ફોન દ્વારા 24×7 સેવાઓ આપી શકાય છે. જ્યારે પણ દર્દીને કે અસીલને સલાહ/મદદની જરૂર હોય ત્યારે સલાહકાર/મનોચિકિત્સકની મદદ મેળવી શકે છે. માનસિક બીમારી અંગેના પૂર્વગ્રહો ઘટાડવામાં અને લોકોને માનસિક સ્વાસ્થ્ય અંગે જાગૃત કરવામાં પણ તે મદદરૂપ થાય છે. કેટલાક લોકો જ્યારે પોતાની માનસિક વિકૃતિ અંગે રજૂઆત કરવામાં શરમ અને સંકોચ અનુભવે છે ત્યારે આવા લોકો મોબાઇલ ફોન દ્વારા શરૂઆત કરી શકે છે. વ્યક્તિગત સારવાર કરતા ટેકનોલોજીના પ્લેટફોર્મ પર ગંભીર લક્ષણોની જાણ સરળતાથી કરી શકાય છે. મોબાઇલ પર દર્દી અને ડોક્ટર વચ્ચે ક્રિયા-પ્રતિક્રિયા સરળ અને સહજ રીતે થઈ શકે છે. દૂર દૂર ના વિસ્તારોમાં પણ જ્યાં માનસિક આરોગ્યની જાળવણી માટે હોસ્પિટલો નથી ત્યાં મોબાઇલ સેવાઓ અસરકારક અને ઓછી ખર્ચાળ છે. દર્દીને મનોશિક્ષણ આપી શકાય છે અને સારવાર પૂરી થયા પછી પણ મદદ કરી શકાય છે. ઘણા દર્દીઓને નિદાન પહેલા અને પછી માનસિક સ્વાસ્થ્યની સમસ્યાઓ અને સારવાર પ્રક્રિયા વિશે ઓછી જાણકારી અને સમજણ ધરાવતા હોય છે. મોબાઇલ ફોન દ્વારા વીડિયો ચેટ વડે જાણકારી અને માર્ગદર્શન સરળતાથી આપી શકાય છે. કેટલાક લોકો વ્યક્તિગત રીતે સલાહકાર અને મનોચિકિત્સક ને મળવા કરતા ચેટબોક્સ નો ઉપયોગ કરવાનું પસંદ કરે છે. કારણ કે વધુ સહજ રીતે અને ખાનગી રીતે વાતચીત કરી શકાય છે. મોબાઇલ ફોન દ્વારા દર્દીઓના ઓનલાઇન સપોર્ટ ગ્રુપ બનાવી સારવાર પ્રક્રિયાને સરળ બનાવી શકાય છે. સમાન સમસ્યા ધરાવતા દર્દીઓ માહિતીની આપ-લે કરી મનોવૈજ્ઞાનિક સમર્થન મેળવી શકે છે. ઓનલાઇન માધ્યમ ઉપચાર દરમિયાન હોમવર્ક માટેનું પણ ઉત્તમ અને અસરકારક માધ્યમ છે.

2. સંબંધિત સાહિત્યનું વિશ્લેષણ (સમીક્ષા):

(1) રાઈ અને યાદવ (1993) એ “જાતિ અને વિસ્તારના સંદર્ભમાં વિદ્યાર્થીઓના માનસિક સ્વાસ્થ્યનો તુલનાત્મક અભ્યાસ.” અંગે સંશોધન કાર્ય કર્યું હતું. અધ્યયનના હેતુને ધ્યાનમાં રાખીને શહેર અને ગામડામાં રહેતા ધોરણ 9થી 12 ના 501 વિદ્યાર્થીઓ જેમાં 251 છોકરાઓ અને 250 છોકરીઓને યદચ્છ રીતે નમુના તરીકે પસંદ કરવામાં આવ્યા હતા. માહિતીના વિશ્લેષણ માટે “F” પરીક્ષણ પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો. સંશોધનના તારણોમાં જાણવા મળ્યું કે શહેર અને ગ્રામ્ય વિસ્તારના વિદ્યાર્થીઓના માનસિક સ્વાસ્થ્ય વચ્ચે સાર્થક તફાવત જોવા મળે છે. ઉંમર અને અભ્યાસના સંદર્ભમાં વિદ્યાર્થીઓના માનસિક સ્વાસ્થ્ય વચ્ચે સાર્થક તફાવત જોવા મળે છે.

(2) સનવાલા સરિતા ડુબે શુભા અને ભટનાગર ભારતી (2006) એ “કિશોરો અને કિશોરીઓના વ્યક્તિત્વના સંદર્ભમાં માનસિક સ્વાસ્થ્યનો અભ્યાસ.” અંગે સંશોધન કાર્ય કર્યું હતું. પ્રસ્તુત અભ્યાસ માટે ધોરણ-9 અને ધોરણ-10 માં અભ્યાસ કરતા 60 કિશોરોઓ અને 60 કિશોરીઓ એમ કુલ 120 ને નમુના તરીકે પસંદ કરવામાં આવ્યા હતા. આંકડાશાસ્ત્ર પદ્ધતિ “t” અને “F” પરીક્ષણ પદ્ધતિનો ઉપયોગ કર્યો હતો. સંશોધનના તારણમાં જાણવા મળ્યું કે વ્યક્તિત્વના સંદર્ભમાં માનસિક સ્વાસ્થ્યમાં સાર્થક તફાવત જોવા મળે છે. સારા વ્યક્તિત્વના સંદર્ભમાં માનસિક સ્વાસ્થ્યના વિકાસ માટે સારા સલાહકારની જરૂર છે.

(3) પ્રભાકરણ (1986) એ “ઉંમરના સંદર્ભમાં વિદ્યાર્થીઓના માનસિક સ્વાસ્થ્યનો તુલનાત્મક અભ્યાસ.” અંગે સંશોધન કાર્ય કર્યું હતું. અધ્યયનના હેતુને ધ્યાનમાં રાખીને કુલ 240 વિદ્યાર્થીઓમાંથી ₹120 સામાન્ય વિદ્યાર્થીઓ અને 120 અપંગ વિદ્યાર્થીઓને નમુના તરીકે પસંદ કરવામાં આવ્યા હતા. આંકડાશાસ્ત્ર પદ્ધતિ “t” પરીક્ષણ પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હતો. સંશોધનના તારણમાં જાણવા મળ્યું કે ઉંમરના સંદર્ભમાં વિદ્યાર્થીઓના માનસિક સ્વાસ્થ્ય વચ્ચે સાર્થક તફાવત જોવા મળે છે. સામાન્ય વિદ્યાર્થીઓ અને અપંગ વિદ્યાર્થીઓના માનસિક સ્વાસ્થ્ય વચ્ચે સાર્થક તફાવત જોવા મળતો નથી.

પારિભાષિક શબ્દોની વ્યાખ્યા

પ્રસ્તુત સંશોધનના શીર્ષકમાં સમાવિષ્ટ શબ્દો પણ તેના ચોક્કસ અર્થ સાથે પ્રયોજાય છે. આથી શબ્દોને વ્યાખ્યાયિત કરવાનું જરૂર બને છે.

1. લોહી એટલે શું ?

રક્ત એ મનુષ્યો અને અન્ય કરોડરજ્જુની રુધિરાભિસરણ પ્રણાલીમાં શરીરનું પ્રવાહી છે, જે કોષોને પોષકતત્વો અને ઓક્સિજન જેવા જરૂરી પદાર્થો પહોંચાડે છે. અને તે જ કોષોમાંથી ચયાપચય કચરાના ઉત્પાદનોને દૂર લઈ જાય છે. રુધિરાભિસરણ તંત્રમાં રક્તને પરીધી તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે, અને તે જે રક્ત કોશિકાઓ વહન કરે છે, તે પરીધી રક્ત કોશિકાઓ કહેવાય છે.

2. જાતિ :-

“જન્મને કારણે મળતો યોનીપ્રકાર (મનુષ્ય જાતિ, પક્ષી જાતિ, પશુ જાતિ વગેરે.

3. યુવાન:-

યુવાનની કોઈ ચોક્કસ વ્યાખ્યા ન કરી શકાય. પરંતુ સામાન્ય રીતે 18 થી 35 વર્ષ વચ્ચેની વ્યક્તિઓને યુવાનની યાદીમાં મૂકવામાં આવી છે.

4. માનસિક સ્વાસ્થ્ય:-

“ માનસિક સ્વાસ્થ્ય એટલે વ્યક્તિની શારીરિક, માનસિક, સામાજિક તથા આધ્યાત્મિક દ્રષ્ટિએ સંપૂર્ણપણે સારાપણાની અવસ્થા.”
(- Who)

“ માનસિક સ્વાસ્થ્ય એટલે તંદુરસ્ત વ્યક્તિત્વ - વિકાસ અને માનસિક રોગના હુમલા થી બચવા માટેનો મનોવૈજ્ઞાનિક પ્રયત્ન.”
(-કોલમેન જે.સી 1962)

3. સંશોધનના હેતુઓ:

- યુવાનોના માનસિક સ્વાસ્થ્ય પર તેઓની જાતિ, રક્તજૂથ અને ઉંમરની મુખ્ય અને આંતરક્રિયાત્મક અસર તપાસવી.
- જાતિના સંદર્ભમાં યુવાનો (છોકરાં અને છોકરી)નો માનસિક સ્વાસ્થ્ય અંગેની જાણકારી મેળવવી.
- અભ્યાસ અંગેનો વિસ્તાર પૂર્વધારણાના સંદર્ભમાં પસંદ કર્યો છે.

ઉત્કલ્પનાઓ: પ્રસ્તુત અધ્યયનમાં સ્વતંત્ર પરિવર્ત્ય જેવા કે જાતિ(છોકરા અને છોકરી) અને રક્તજૂથ (A+ અને B+) ને ધ્યાનમાં રાખીને નીચે મુજબ શૂન્ય ઉત્કલ્પનાઓ બાંધવામાં આવી છે.

Ho1: જાતિ (છોકરાં અને છોકરી)ના માનસિક સ્વાસ્થ્યના પ્રાપ્તાંકો વચ્ચે સાર્થક તફાવત જોવા મળશે નહિ.

Ho2 : રક્તજૂથ (A+ અને B+)ના સંદર્ભમાં જાતિ(છોકરી)ઓના માનસિક સ્વાસ્થ્યના પ્રાપ્તાંકો વચ્ચે સાર્થક તફાવત જોવા મળશે નહિ.

Ho3 : જાતિ અને રક્તજૂથના સંદર્ભમાં જાતિ(છોકરા)ઓના માનસિક સ્વાસ્થ્યના પ્રાપ્તાંકો વચ્ચે સાર્થક તફાવત જોવા મળશે નહિ.

4. પ્રક્રિયા પદ્ધતિ અને સંશોધન ડિઝાઇન:

સંશોધનના પરિવર્ત્ય:-

ક્રમ	પરિવર્ત્ય	સંશોધનમાં સમાવિષ્ટ પરિવર્ત્ય
1.	સ્વતંત્ર પરિવર્ત્ય	જાતિ 1. છોકરાંઓ 2. છોકરીઓ રક્ત જૂથ 1. A+ 2. B+
2.	અવલંબી પરિવર્ત્ય	માનસિક સ્વાસ્થ્ય
3.	નિયંત્રિત પરિવર્ત્ય	યુવાનોની સંખ્યા • છોકરાંની સંખ્યા • છોકરીની સંખ્યા

સંશોધન ડિઝાઇન:

યાદચ્છીક બે સમૂહ ડિઝાઇનનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હતો.

સમષ્ટિ/અભ્યાસ ક્ષેત્ર:

પ્રસ્તુત સમસ્યાનો અભ્યાસ કરવા સુરત શહેરના 18 વર્ષથી વધુ વયના 100 જેટલાં યુવાનોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો હતો.

નિદર્શ અને નિદર્શન:-

પ્રસ્તુત સમસ્યાનો અભ્યાસ કરવા સુરત શહેરના 21 વર્ષથી વધુ વયના યુવાનોને સહેતુક નમૂના દ્વારા પસંદ કરવામાં આવ્યા હતા. નમૂનામાં સમાવિષ્ટ પંસદ થયેલ છોકરા અને છોકરીની સંખ્યા દર્શાવતું કોષ્ટક

	A= જાતિ		
પરિવર્ત્ય	A1(છોકરાઓ)=	A2(છોકરીઓ)	કુલ= 100
B(બ્લડગ્રુપ)	160	160	
B1= A+	25	25	50
B2= B+	25	25	50
કુલ	50	50	100

પરિવર્ત્યનું નિયંત્રણ:

પ્રસ્તુત સમસ્યાનો અભ્યાસ કરવા સુરત શહેરના ઉચ્ચતર માધ્યમિક શાળામાં અભ્યાસ કરતા 17 થી વધુ વયના વિદ્યાર્થીઓને યાદચ્છીક પદ્ધતિ દ્વારા પરિવર્ત્યનું નિયંત્રણ કરીને વૈજ્ઞાનિક રીતે માહિતી એકત્રિત કરવામાં આવી હતી.

5. માહિતીનું એકત્રીકરણ:

સફળ સંશોધન માટે માહિતી એકત્રીકરણના સાધનોની પસંદગી ખૂબ મહત્વની હોય છે. કોઈ પણ સંશોધનની સફળતા મોટા ભાગે ઉપયોગમાં લેવાતા સાધનો પર આધારિત છે.

પ્રસ્તુત સંશોધનમાં યુવાનો પાસેથી માહિતી મેળવવાની હોવાથી સૌપ્રથમ યુવાનોની યાદી તૈયાર કરવામાં આવશે. આ યાદીમાંથી યુવાનોને યાદચ્છીક રીતે પસંદ કરવામાં આવશે. પસંદ થયેલા યુવાનો પાસેથી રૂબરૂ હાજર રહી માહિતી મેળવવા માટેનો અગાઉથી સમય મેળવી લેવામાં આવશે. સંશોધક દરેક યુવાનો સાથે સાહચર્ય સ્થાપિત કરી કસોટી અંગેની જરૂરી સૂચના અને માર્ગદર્શન આપશે. ત્યારબાદ દરેક યુવાનોને કસોટી આપવામાં આવશે. તેમજ યુવાનોને જરૂરી જણાય ત્યારે માર્ગદર્શન આપવામાં આવશે. ત્યારબાદ યુવાનોનો આભાર માની તેમની પાસેથી કસોટી લઈ લેવામાં આવશે.

પ્રસ્તુત સંશોધનમાં વિદ્યાર્થીઓ પાસેથી માહિતી એકત્રીકરણ કરવા માટે નીચે દર્શાવેલ સાધનોનો ઉપયોગ કરવામાં આવશે. 1. વ્યક્તિગત માહિતી પત્રક:-

વિદ્યાર્થીઓના વ્યક્તિગત પરિવર્ત્ય જેવા કે જાતિ(સ્ત્રી અને પુરુષ) અને રક્તજૂથ (A+ અને B+) વગેરેને લગતી માહિતી એકત્રિત કરવા માટે વ્યક્તિગત માહિતી પત્રક નો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો.

2. માનસિક સ્વાસ્થ્ય કસોટી:- માનસિક સ્વાસ્થ્ય :-પ્રસ્તુત સંશોધનમાં બ્લડ ગ્રુપના સંદર્ભમાં યુવાનોના માનસિકસ્વાસ્થ્ય અંગેનું મૂલ્યાંકન તપાસવા માટે પ્રમોદકુમારદ્વારા માનસિક સ્વાસ્થ્ય તપાસ યાદી રચેલ છે. આ ચેક લિસ્ટમાં 11 વસ્તુઓનો સમાવેશ થાય છે. તે 21 થી 50 વર્ષની વયના પુખ્ત વયના લોકોના માનસિક સ્વાસ્થ્યને માપે છે.

6. માહિતીનું આકાંક્ષાસ્ત્રીય વિશ્લેષણ:

પ્રસ્તુત સંશોધનમાં પ્રાપ્ત થયેલ માહિતીનું સ્કોરિંગ કી ના આધારે મૂલ્યાંકન કરી નીચે મુજબની આંકડાકીય પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો.

“t પરિક્ષણ” :-

જાતિ (સ્ત્રી અને પુરુષ) અને રક્તજૂથ (A+ અને B+) ના માનસિક સ્વાસ્થ્ય ના માપન માટે પ્રાપ્ત થયેલા પ્રાપ્તિકોનું જાતિ અને રક્તજૂથના આધારે મધ્યક, પ્રમાણિત વિચલન અને ટી- ગુણોત્તર શોધવામાં આવ્યો. તેમજ ચકાસણી 0.05 ની સાર્થકતા ની કક્ષાએ તપાસવામાં આવ્યું.

7. પરિણામની ચર્ચા અને અર્થઘટન

ટેબલ:1

રક્તજૂથ અને જાતિ (છોકરાં અને છોકરી)ના સંદર્ભમાં માનસિક સ્વાસ્થ્યના પ્રાપ્તિકોના અનુસંધાને મધ્યક, પ્રમાણિત વિચલન અને “ટી” મૂલ્ય દર્શાવતો કોષ્ટક

જાતિ	કુલ સંખ્યા	મધ્યક	પ્રમાણિત વિચલન	“t” મૂલ્ય	Sign
છોકરાં	50	7.64	10.89	-0.527	0.05
છોકરી	50	7.98	9.86		

કોષ્ટક 1 માં જોતાં જણાય છે કે, રક્તજૂથ અને જાતિ (છોકરાં અને છોકરી)ના સંદર્ભમાં માનસિક સ્વાસ્થ્યના પ્રાપ્તિકોના વચ્ચે સાર્થક તફાવત જોવા મળતો નથી. અહીં શૂન્ય ઉત્કલ્પનાનો અસ્વીકાર કરવામાં આવે છે. રક્તજૂથ અને જાતિ (છોકરાં અને છોકરી)ના સંદર્ભમાં માનસિક સ્વાસ્થ્યના પ્રાપ્તિકોના વચ્ચે સરેરાશ મૂલ્ય અનુક્રમે 7.64 અને 7.98 અને SD 10.89 અને 9.86 છે. જે દર્શાવે છે કે તેમાં કોઈ નોંધપાત્ર તફાવત જોવા મળતો નથી. આમ, રક્તજૂથ અને જાતિ (છોકરાં અને છોકરી)માં માનસિક સ્વાસ્થ્યની સમસ્યા જોવા મળે છે.

ટેબલ:2

રક્તજૂથ (A+ અને B+)ના સંદર્ભમાં જાતિ(છોકરી)ઓના માનસિક સ્વાસ્થ્યના પ્રાપ્તિકોના અનુસંધાને મધ્યક, પ્રમાણિત વિચલન અને “ટી” મૂલ્ય દર્શાવતો કોષ્ટક

રક્તજૂથ	કુલ સંખ્યા	મધ્યક	પ્રમાણિત વિચલન	“t” મૂલ્ય	Sign
A+	25	7.32	1.93	-0.504	0.05
B+	25	7.8	4.35		

કોષ્ટક 2 માં જોતાં જણાય છે કે, રક્તજૂથ (A+ અને B+)ના સંદર્ભમાં જાતિ(છોકરી)ઓના માનસિક સ્વાસ્થ્યના પ્રાપ્તિકો વચ્ચે સાર્થક તફાવત જોવા મળતો નથી. અહીં શૂન્ય ઉત્કલ્પનાનો અસ્વીકાર કરવામાં આવે છે. રક્તજૂથ (A+ અને B+)ના સંદર્ભમાં જાતિ(છોકરી)ઓના માનસિક સ્વાસ્થ્ય વચ્ચે સરેરાશ મૂલ્ય અનુક્રમે 7.32 અને 7.8 અને SD 1.93 અને 4.35 છે. જે દર્શાવે છે કે તેમાં કોઈ નોંધપાત્ર તફાવત જોવા મળતો નથી. આમ, રક્તજૂથ (A+ અને B+)ના સંદર્ભમાં જાતિ(છોકરી)ઓમાં માનસિક સ્વાસ્થ્યની સમસ્યા જોવા મળે છે.

ટેબલ:3

જાતિ અને રક્તજૂથના સંદર્ભમાં જાતિ(છોકરા)ઓના માનસિક સ્વાસ્થ્યના પ્રાપ્તિકો અનુસંધાને મધ્યક, પ્રમાણિત વિચલન અને “ટી” મૂલ્ય દર્શાવતો કોષ્ટક

રક્તજૂથ	કુલ સંખ્યા	મધ્યક	પ્રમાણિત વિચલન	“t” મૂલ્ય	Sign
A+	25	8.88	3.88	2.09	0.05
B+	25	7.08	1.85		

કોષ્ટક 3 માં જોતાં જણાય છે કે, જાતિ અને રક્ત જૂથના સંદર્ભમાં જાતિ(છોકરા)ઓના માનસિક સ્વાસ્થ્યના પ્રાપ્તિકો વચ્ચે સાર્થક તફાવત જોવા મળે છે. અહીં શૂન્ય ઉત્કલ્પનાનો સ્વીકાર કરવામાં આવે છે. જાતિ અને રક્ત જૂથના સંદર્ભમાં જાતિ(છોકરા)ઓના

વચ્ચે સરેરાશ મૂલ્ય અનુક્રમે 8.88 અને 7.08 અને SD 3.88 અને 1.85 છે. જે દર્શાવે છે કે તેમાં નોંધપાત્ર તફાવત જોવા મળે છે. આમ, રક્ત જૂથ (A+ અને B+)ના સંદર્ભમાં જાતિ(છોકરા)ઓમાં માનસિક સ્વાસ્થ્યની સમસ્યા જોવા મળે છે.

8. તારણો:-

- રક્તજૂથ અને જાતિ (છોકરાં અને છોકરી)માં માનસિક સ્વાસ્થ્યની સમસ્યા જોવા મળે છે.
- રક્તજૂથ (A+ અને B+)ના સંદર્ભમાં જાતિ(છોકરી)ઓમાં માનસિક સ્વાસ્થ્યની સમસ્યા જોવા મળે છે.
- રક્ત જૂથના (A+ અને B+)ના સંદર્ભમાં જાતિ(છોકરા)ઓમાં માનસિક સ્વાસ્થ્યની સમસ્યા જોવા મળે છે.

9. સંશોધનનું મહત્વ:- બ્લડ ગ્રુપના સંદર્ભમાં માનસિક સ્વાસ્થ્યનું મૂલ્યાંકન કરવા માટે યુવાનોને સંશોધન પાત્ર તરીકે સમાવવામાં આવશે. પ્રસ્તુત સંશોધનમાં યુવાનોના માનસિક સ્વાસ્થ્ય અંગેની માહિતી મેળવવામાં આવશે. આ સંશોધન અન્ય યુવાનો ને અન્ય કોલેજો અને શિક્ષણ વિભાગની મદદ રૂપ થશે. પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં ફક્ત 100 યુવાનોને જ પસંદ કરવામાં આવ્યા છે. તેનાથી વધુ મોટા નિર્દેશ પર અભ્યાસ હાથ ધરી શકાય. શિક્ષકો વાલીઓ અને બૌદ્ધિક લોકોને આ અભ્યાસ મદદરૂપ થઈ શકે.

10. સંદર્ભ સૂચિ:

- - નંદિની શર્મા- એમ.એસ.યુનિવર્સિટી ઓફ બરોડા, વડોદરા, માર્ચ-2024. મનોદર્પણ માસિક.
- પ્રા. પ્રેમીલા રાજેન્દ્ર ભટ્ટ (શૈક્ષણિક મનોવિજ્ઞાન), પેજ નં:- 91,97
- રાઈ અને યાદવ (1993) એ "જાતિ અને વિસ્તારના સંદર્ભમાં વિદ્યાર્થીઓના માનસિક સ્વાસ્થ્યનો તુલનાત્મક અભ્યાસ."
- સનવાલા સરિતા ડુબે શુભા અને ભટનાગર ભારતી (2006) એ "કિશોરો અને કિશોરીઓના વ્યક્તિત્વના સંદર્ભમાં માનસિક સ્વાસ્થ્યનો અભ્યાસ."
- પ્રભાકરણ (1986) એ "ઉંમરના સંદર્ભમાં વિદ્યાર્થીઓના માનસિક સ્વાસ્થ્યનો તુલનાત્મક અભ્યાસ."

A Short Review on Structures, Synthesis and physical property of some Heterocyclic Compounds

Mitkumar Manaharbhai Prajapati, chemistry
Ph.D. Scholar Surendranagar University,
Surendranagar.

ABSTRACT:

It is a branch of chemistry dealing with the synthesis, properties and applications of this heterocycles. Its play a very important role in nature and in chemical synthesis as well. Heterocyclic chemistry deals with heterocyclic compounds which constitute about sixty-five percent of organic chemistry literature. A heterocyclic compound or rings structure is a cyclic compound contain atom of at least two different elements as a member of its ring. In nature N, O, S, containing heterocyclic molecule can be found in every living being. A heterocyclic compound or ring structure is a cyclic compound that has atoms of at least two different elements as members of its ring(s). Examples of heterocyclic compounds include all of the nucleic acids, the majority of drugs, most biomass (cellulose and related materials), and many natural and synthetic dyes. More than half of known compounds are heterocycles. 59% of US FDA-approved drugs contain nitrogen heterocycles.

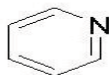
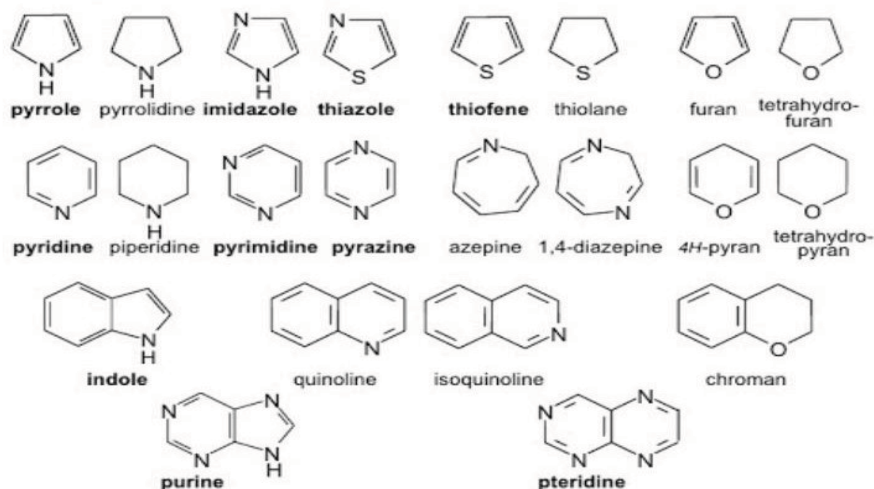
KEYWORDS: Heterocyclic compounds, pyridine, furan, indole.

INTRODUCTION:

Heterocyclic compounds are of very much attention in our everyday life. Heterocyclic compounds have one or more hetero atoms in their structure. They might be cyclic or non-cyclic in nature. Heterocyclic compounds have an extensive range of application. They are mostly used as pharmaceuticals, as agrochemicals and as veterinarian products. They also discovery applications as sanitizers, designers, antioxidants, as corrosion inhibitors, as copolymers, dye stuff. They are used as vehicles in the synthesis of other organic compounds. Some of the natural products e.g., antibiotics such as penicillin's, cephalosporin; alkaloids such as vinblastine, morphine, reserpine etc. have heterocyclic moiety.

Heterocyclic compounds are broadly spread in nature and vital to life; they play a dynamic role in the metabolism of all living cells. Genetic material DNA in also collected of heterocyclic bases-pyrimidines and purines. An immense number of heterocyclic compounds, mutually synthetic and natural, are pharmacologically active and are in clinical use.

Heterocyclic compounds have a varied range of application: they are major between the type of compounds used as pharmaceuticals, as agrochemicals and as veterinarian products. They also find applications as sanitizers, designers, antioxidants, as corrosion inhibitors, as copolymers, dyestuff. They are used as vehicles in the synthesis of other organic compounds

Pyridine

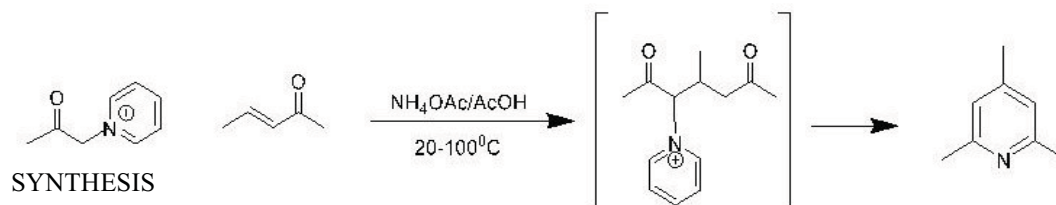
IUPAC Name: Pyridine
Chemical Formula: C_5H_5N
Molecular Weight: 79.10

1. Pyridine

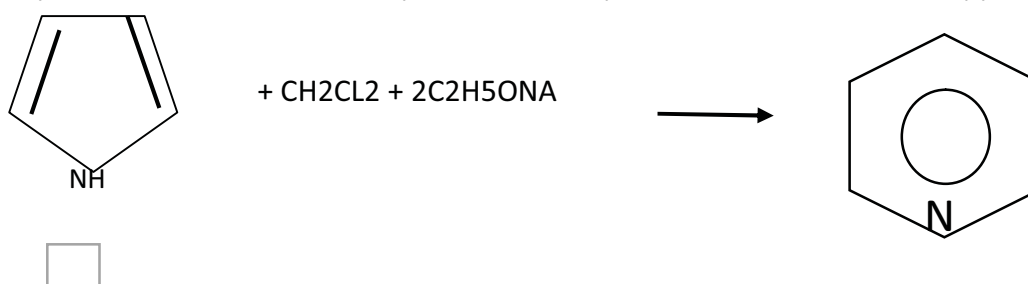
Description. Pyridine seems as a clear colourless to light yellow liquid with a penetrating nauseating odour. Density 0.978g/cm^3 . Flash point 68°F . Vapours are heavier than air.

Pyridine is used as a solvent and to make numerous different products such as medicines, vitamins, food flavorings, pesticides, paints, dyes, rubber products, adhesives, and waterproofing for fabrics. Pyridine can also be formed from the breakdown of many natural materials in the environment.

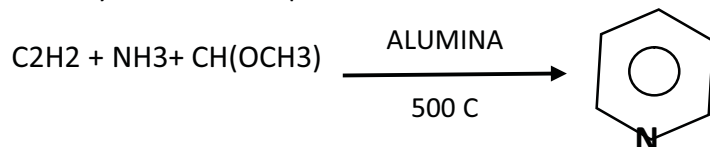
Pyridine is a basic heterocyclic organic compound with the chemical formula C_5H_5N . It is structurally connected to benzene, with one methene group ($=CH-$) replaced by a nitrogen atom. It is a highly flammable, weakly alkaline, water-miscible liquid with a distinctive, unpleasant fish-like smell. Pyridine is colorless, but older or impure samples can appear yellow. The pyridine ring occurs in many important compounds, including agrochemicals, pharmaceuticals, and vitamins. Historically, pyridine was produced from coal tar.

- Pyrrole when heated with methylene chloride in presence of sodium ethoxide ,pyridine is foemed

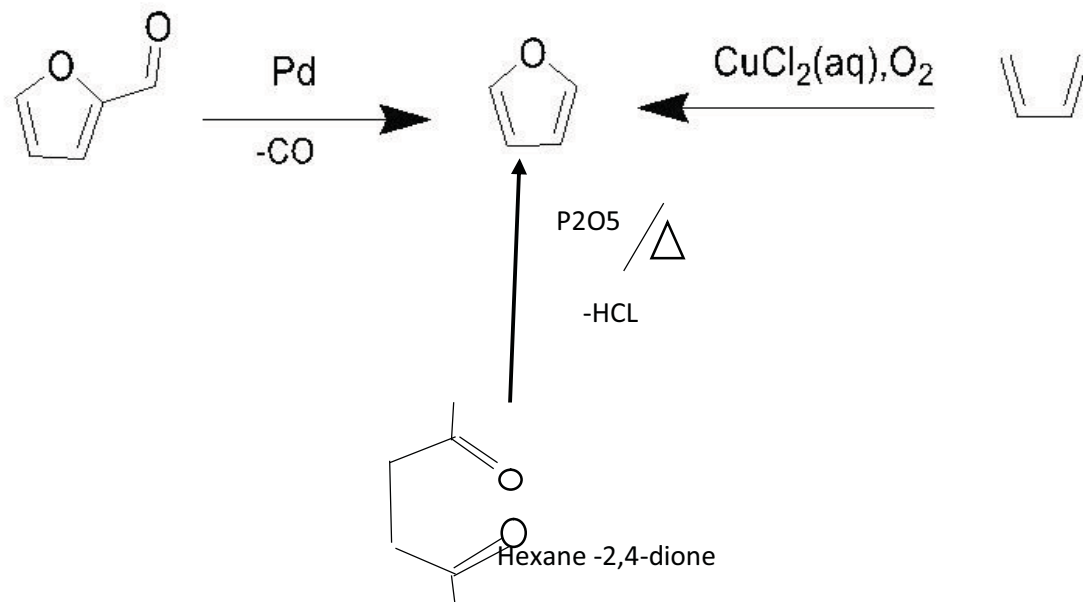

Industrially pyridine is preped by heating the acetylene ammonia and formaldehyde dimethylacetate in the presence of alumina at 500 c.

2. Furan

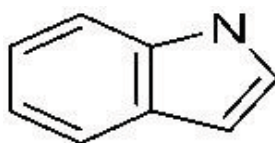
IUPAC NAME- FURAN
CHEMICAL FORMULA-C₄H₄O
MOLECULAR WEIGHT- 68.08

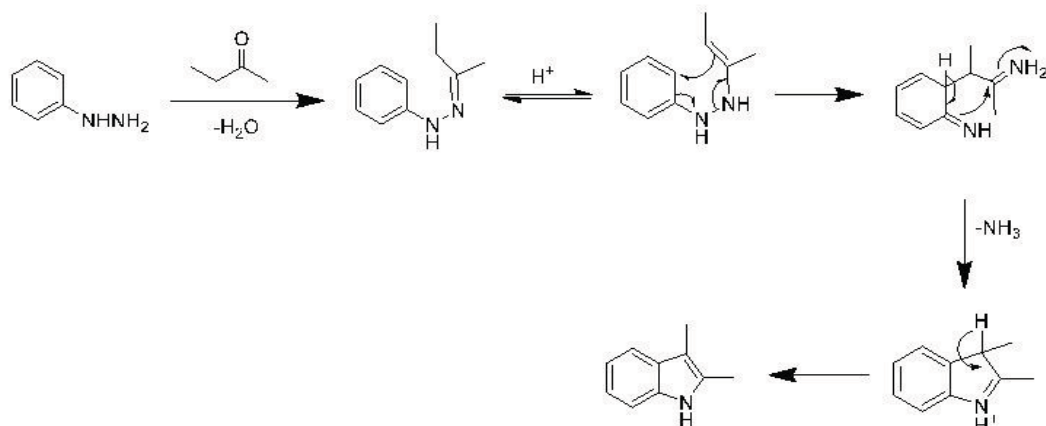
Description. Furan is a clear, colorless, flammable liquid cyclic ether with an ethereal odor. Furan is used as a transitional in the production of tetrahydrofuran, pyrrole and thiophene. Inhalation introduction to this substance causes eye and skin irritation and central nervous system depression.

The Feist–Benary synthesis is a classic way to synthesize furans, while many syntheses have been established. One of the simplest synthesis methods for furans is the reaction of 1,4-diketones with phosphorus pentoxide (P_2O_5) in the Paal–Knorr synthesis. The thiophene formation reaction of 1,4-diketones with Lawesson's reagent also forms furans as side products. Many routes exist for the synthesis of substituted furans.

3 INDOLE

IUPAC NAME-1 H INDOLE
 CHEMICAL STRUCTURE- $\text{C}_8\text{H}_7\text{N}$
 MOLECULAR WEIGHT-117.15

Indole is an aromatic heterocyclic organic compound with formula $\text{C}_8\text{H}_7\text{N}$. It has a bicyclic structure, containing of a six-membered benzene ring fused to a five-membered pyrrole ring. Indole is extensively disseminated in the natural environment and can be produced by a variation of bacteria.

Indole-3-carbinol is a substance originate in vegetables such as broccoli, Brussels sprouts, cabbage, collards, cauliflower, kale, mustard greens, turnips, and rutabagas. It can also be produced in the laboratory. Indole-3-carbinol is used for prevention of breast cancer, colon cancer, and other types of cancer

REFERENCES:

1. IUPAC Gold Book Heterocyclic compounds
2. Jump up to: a b Thomas L. Gilchrist "Heterocyclic Chemistry" 3rd ed. Addison Wesley: Essex, England, 1997. 414 pp. ISBN 0-582-27843-0.
3. Rees, Charles W. (1992). "Polysulfur-Nitrogen Heterocyclic Chemistry". *Journal of Heterocyclic Chemistry*. 29 (3): 639–651. DOI:10.1002/jhet.5570290306.
4. Edon Vitaku, David T. Smith, Jon T. Njardarson (2014). "Analysis of The Structural Diversity, Substitution Patterns, and Frequency of Nitrogen Heterocycles among U.S. FDA Approved Pharmaceuticals". *J. Med. Chem.* 57: 10257-10274. DOI:10.1021/jm501100b. PMID 25255204
5. Kroehnke, Fritz (1976). "The Specific Synthesis of Pyridines and Oligopyridines". *Synthesis*. 1976 (1): 1–24. DOI:10.1055/s-1976-23941.
6. Skell, P. S.; Sandler, R. S. (1958). "Reactions of 1,1- Dihalocyclopropanes with Electrophilic Reagents. Synthetic Route for Inserting a Carbon Atom Between the Atoms of a Double Bond". *Journal of the American Chemical Society*. 80 (8): 2024. DOI:10.1021/ja01541a070.
7. Jones, R. L.; Rees, C. W. (1969). "Mechanism of heterocyclic ring expansions. Part III. Reaction of pyrroles with dichlorocarbene". *Journal of the Chemical Society C: Organic* (18): 2249. DOI:10.1039/J39690002249

મધ્ય બાળપણ દરમિયાન ભાવનાત્મક નિયમનને પ્રોત્સાહન આપવા માટેના સોશિયલ એપ્લિકેશન્સની ભૂમિકા

તૃપ્તિબેન આઈ. રાદડીયા
રીસર્ચ સ્કોલર
સાયકોલોજી, સુરેન્દ્રનગર યુનીવર્સિટી, વઢવાણ.

અભ્યાસ સારાંશ

મધ્ય બાળપણ એ એક મહત્વપૂર્ણ વિકાસાત્મક તબક્કો છે જેમાં બાળકો વ્યક્તિગત અને સામાજિક વૃદ્ધિ માટે જરૂરી લાગણી નિયંત્રણ કૌશલ્યો વિકસાવે છે. આ અભ્યાસ 6-12 વર્ષની વયના બાળકોમાં લાગણી નિયંત્રણને પ્રોત્સાહન આપવા માટે નવીન સાધન તરીકે સોશિયલ એપ્લિકેશન્સ (એપ્સ)ની ભૂમિકા શોધે છે. ગેમિફિકેશન, માર્શનલ્ફલનેસ વ્યાયામ અને સામાજિક સંલગ્નતાના લક્ષણોને સંકલિત કરીને સોશિયલ એપ્સ બાળકો માટે તેમની લાગણીઓને સમજાવી, વ્યક્ત કરવી અને અસરકારક રીતે સંભાળવા માટેનું પ્લેટફોર્મ પ્રદાન કરે છે. આ સંશોધન આવા એપ્લિકેશન્સના સંભવિત લાભો પર પ્રકાશ પાડે છે જેમાં લાગણીશીલ બુદ્ધિમત્તા (ઈમોશનલ ઇન્ટેલિજન્સ)માં વધારો, સાથીઓ સાથેના સંબંધો સુધારવા અને તણાવના સ્તરમાં ઘટાડો શામેલ છે. આ શોધનો ઉદ્દેશ મનોવિજ્ઞાન, શિક્ષણ અને ડિજિટલ ટેકનોલોજી ક્ષેત્રોમાં યોગદાન આપવાનો છે, જે સોસીયલ એપ્સ બાળકોમાં લાગણી વિકાસ માટે પૂરક સાધન તરીકે કેવી રીતે કાર્ય કરી શકે છે તેના વિશે નવી દ્રષ્ટિ પ્રદાન કરે છે.

ચાવીરૂપ શબ્દો : - ભાવનાત્મક નિયમન, મધ્ય બાળકત્વ, સામાજિક એપ્લિકેશન્સ, ભાવનાત્મક બુદ્ધિ, ડિજિટલ ટૂલ્સ, રમૂજાત્મક અભિગમ (ગેમિફિકેશન), સાથીની ક્રિયાપ્રતિક્રિયા.

1. પ્રસ્તાવના

મધ્યમ શૈશવકાળ એ એક ગઠનાત્મક સમયગાળો છે જેમાં બાળકોમાં મહત્વપૂર્ણ ભાવનાત્મક, જ્ઞાનાત્મક અને સામાજિક વિકાસ થાય છે. આ તબક્કામાં બાળકો તેમની ભાવનાઓને સંભાળવાનું શીખે છે જે સ્વસ્થ સંબંધો બનાવવા અને શૈક્ષણિક સફળતા પ્રાપ્ત કરવા માટે અત્યંત આવશ્યક છે. ભાવનાત્મક નિયમન - અર્થાત્ ભાવનાત્મક પ્રતિસાદોને નિયંત્રિત, મૂલ્યાંકન અને સુધારવા માટેની ક્ષમતા - એ એક મહત્વપૂર્ણ કૌશલ્ય છે જે સ્વસ્થતા અને સફળ જીવન માટે આધારશિલા પૂરી પાડે છે. ટેકનોલોજીના વિકાસ સાથે શૈક્ષણિક અને માનસિક આરોગ્યના હસ્તક્ષેપમાં ડિજિટલ પ્લેટફોર્મ અને સોશિયલ એપ્લિકેશનનો વધતો ઉપયોગ જોવા મળે છે. સોશિયલ એપ્લિકેશન્સ બાળકોને આવડતવાળા અને આનંદદાયક પ્રારૂપમાં મહત્વપૂર્ણ કૌશલ્ય શીખવવા માટે આકર્ષક અને ઇન્ટરેક્ટિવ માધ્યમ પ્રદાન કરે છે. આ એપ્લિકેશન્સમાં સામાન્ય રીતે ગેમિફિકેશન, ધ્યાન કેન્દ્રિત પ્રવૃત્તિઓ અને સહકારી લાક્ષણિકતાઓનો સમાવેશ થાય છે જે ભાવનાત્મક શિક્ષણને વધારવામાં સહાયક છે. જો કે બાળકોમાં ભાવનાત્મક નિયમન પ્રોત્સાહિત કરવા માટે આવા સાધનોની અસરકારકતા પર મર્યાદિત સંશોધન ઉપલબ્ધ છે.

આ અભ્યાસ મધ્યમ શૈશવકાળ દરમિયાન બાળકોની ભાવનાત્મક નિયમનક્ષમતા માટે સોશિયલ એપ્લિકેશન્સ કેવી રીતે આધાર પૂરું પાડી શકે છે તે તપાસે છે. સંશોધનનો હેતુ અસરકારક એપ્લિકેશનના લાક્ષણિકતાઓ ઓળખવા, બાળકોના ભાવનાત્મક સુખાકારી પર તેમના પ્રભાવનો મૂલ્યાંકન કરવા અને શૈક્ષણિક તથા ઉપચારાત્મક વ્યવસ્થાઓમાં તેમના શ્રેષ્ઠ ઉપયોગ માટે ભલામણો પૂરી પાડવાનો છે. મધ્ય બાળપણ એ બાળકોના સમાજિક અને ભાવનાત્મક વિકાસ માટેનો મહત્વપૂર્ણ તબક્કો છે જ્યાં તેઓ મજબૂત લાગણીશીલ પ્રતિસાદોને ઓળખવા, સમજવા અને સંયમિત કરવાની ક્ષમતા વિકસાવે છે. આજના ડિજિટલ યુગમાં, સોશિયલ એપ્લિકેશન્સ ભાવનાત્મક નિયમનના વિકાસમાં મહત્વની ભૂમિકા ભજવે છે.

2. સાહિત્ય સમીક્ષા.

- **Gross, J. J. (1998)**, મધ્ય શૈશવ અવધિ દરમિયાન ભાવનાત્મક નિયંત્રણ (Emotional Regulation) એક મહત્વપૂર્ણ કૌશલ્ય છે જેનો વિકાસ આ અવસ્થામાં થતો હોય છે. ગ્રોસની Process Model of Emotion Regulation (1998) એ સુનિશ્ચિત કરે છે કે આ કૌશલ્યને વિકસાવવા માટેની મુખ્ય રણનીતિઓમાં પરિસ્થિતિ પસંદગી, ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવા અને જ્ઞાની પુનર્મૂલ્યાંકન નો સમાવેશ થાય છે. સિદ્ધાંત આધારિત અભ્યાસ દર્શાવે છે કે ભાવનાત્મક નિયંત્રણ કૌશલ્ય પ્રતિકાર શક્તિ, સહાનુભૂતિ અને સામાજિક કુશળતાને પ્રોત્સાહિત કરવામાં કેન્દ્રિય ભૂમિકા ભજવે છે જે બાળકોને કિશોરાવસ્થા અને પ્રૌઢાવસ્થા માટે તૈયાર કરવામાં મદદરૂપ થાય છે.
- **Deterding et.al.(2011)**, ગેમિફિકેશન એટલે કે ગેમના તત્વોનો ગેમિંગથી અલગ સંદર્ભમાં ઉપયોગ એ બાળકોના ભાવનાત્મક શીખવાની કસરતો પ્રત્યેની જોડાણમાં નોંધપાત્ર સુધારો લાવવા માટે અસરકારક સાબિત થયું છે. સંશોધન પત્રમાં દર્શાવ્યું છે કે ગેમિફિકેશન લક્ષણો જેમ કે ઈનામ, પ્રગતિની વ્યૂહરચના અને પડકારો, બાળકોને ભાવનાત્મક નિયંત્રણની વ્યૂહરચનાઓને સતત અભ્યાસ કરવા પ્રોત્સાહિત કરી શકે છે અને સામાન્ય કાર્યને આનંદદાયક અનુભવોમાં પરિવર્તિત કરી શકે છે.
- **Corcoran, S. (2018)**, આ સંશોધનમાં ટેબલેટ એપ્લિકેશનનો ઉપયોગ કરીને પ્રથમ ધોરણના વાંચન શિક્ષણમાં શૈક્ષણિક મૂલ્ય દર્શાવવામાં આવેલ છે. સંશોધન નાં અંતે ટેકનોલોજી આધારિત શિક્ષણ પદ્ધતિઓના વિસ્તરણ માટે પ્રીટેસ્ટ/પોસ્ટટેસ્ટના આધારે શાળાઓમાં અસરકારક પરિણામો પ્રાપ્ત થયા. આ અભ્યાસે મલ્ટીમીડિયાના માનશાસ્ત્ર સાથે શૈક્ષણિક લાભોને જોડતા તારણો પ્રદાન કર્યા, જે વિદ્યાર્થીઓની સમજ અને સંગ્રહણ ક્ષમતા વધારવામાં સહાય કરે છે.

3. ભાવાત્મક સંબંધ ની સરળ સમજૂતી.

ભાવાત્મક સંબંધ એ એવા જોડાણને કહેવામાં આવે છે જે લાગણીઓના આધારે બને છે. જ્યારે બે વ્યક્તિઓ વચ્ચે પ્રેમ, કરુણા, આદર, કે લાગણીશીલ કાળજી હોય છે ત્યારે તેને ભાવાત્મક સંબંધ કહેવાય છે. આ પ્રકારના સંબંધોમાં વ્યક્તિઓ એકબીજાની લાગણીઓ સમજે છે એકબીજાને સપોર્ટ કરે છે અને એકબીજાનાં ભરોસા ને લાયક હોય છે. ઉદાહરણ તરીકે, માતા-પિતા અને બાળકો વચ્ચેનો પ્રેમ, મિત્રોમાં ગાઢ મિત્રતા અથવા જીવનસાથી વચ્ચેનો લાગણીસભર સંબંધ આ ભાવાત્મક સંબંધ છે. આ સંબંધ ની મુખ્ય વાત એ છે કે આ સંબંધ કોઈ પણ પ્રકારના સ્વાર્થ વિના લાગણીઓના મજબૂત બંધનથી બાંધાયેલ હોય છે.

4. સંશોધનના હેતુઓ.

- માધ્યમિક બાળાવસ્થામાં લાગણીઓની નિયંત્રણ પ્રવૃત્તિ પ્રોત્સાહિત કરવામાં સોસિયલ એપ્લિકેશન્સની ભૂમિકાનું વિશ્લેષણ કરવું.
- સોસિયલ એપ્લિકેશન્સના એવા લક્ષણોને ઓળખવું, જે લાગણીશીલ કૌશલ્યોને પ્રોત્સાહિત કરવામાં સૌથી અસરકારક છે.
- બાળકોની લાગણીશીલ બુદ્ધિ અને પિયર સંબંધો પર સોસિયલ એપ્લિકેશન્સના ઉપયોગના પ્રભાવનું મૂલ્યાંકન કરવું.

5. સંશોધન ચલ.

આ અભ્યાસ માટે રાજકોટ સ્થિત શહેરી અને ગ્રામ્ય વિસ્તારના ૮ થી ૧૨ વર્ષની ઉંમરના ૧૬૦ વિદ્યાર્થીઓના અભિપ્રાયો મેળવવા માટે સર્વેક્ષણ પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરવામાં આવેલ છે. સંશોધનમાં ભાગ લેનારાઓને બે જૂથો (નિયંત્રિત અને પ્રયોગાત્મક જૂથ) માં વિભાજિત કરવામાં આવેલ. જેમાં પ્રયોગાત્મક જૂથનાં બાળકોને ૨ અઠવાડિયા સુધી પસંદ કરેલા સોસિયલ એપ્લિકેશન્સનો ઉપયોગ કરાવ્યો અને નિયંત્રણ જૂથનાં બાળકો પરંપરાગત રીતે ભાવનાત્મક શીખવાની પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા શિક્ષણ આપવામાં આવેલ.

ચલ	શહેરી	ગ્રામ્ય	કુલ
વિદ્યાર્થી	૮૦	૮૦	૧૬૦
કુલ	૮૦	૮૦	૧૬૦

6. વ્યાપ અને મર્યાદા

મધ્ય બાળપણ દરમિયાન ભાવનાત્મક નિયમનને પ્રોત્સાહન આપવા માટેના સોશિયલ એપ્લિકેશન્સની ભૂમિકાનાં આ અધ્યયન ને રાજકોટ શહેર તથા આજુબાજુ ગામ પુરુતુ માર્યાદિત રાખવામાં આવેલ છે. આથી રાજકોટ શહેર તથા તેના આજુબાજુના ગામને સંશોધનનાં વ્યાપ તરીકે ગણવામાં આવશે. આ અભ્યાસ ખાસ મધ્ય શૈશવ (સામાન્ય રીતે 8-12 વર્ષ) પર કેન્દ્રિત છે જે ભાવનાત્મક નિયંત્રણ માટે એક મહત્વપૂર્ણ વિકાસશીલ સમયગાળો છે. ઘણી સામાજિક એપ્લિકેશન્સમાં ઉંમર મર્યાદા હોય છે. જે મધ્ય શૈશવના નાની ઉંમરના બાળકો માટે તેની પ્રાસંગિકતાને મર્યાદિત કરે છે.

7. સંશોધન પ્રક્રિયા.

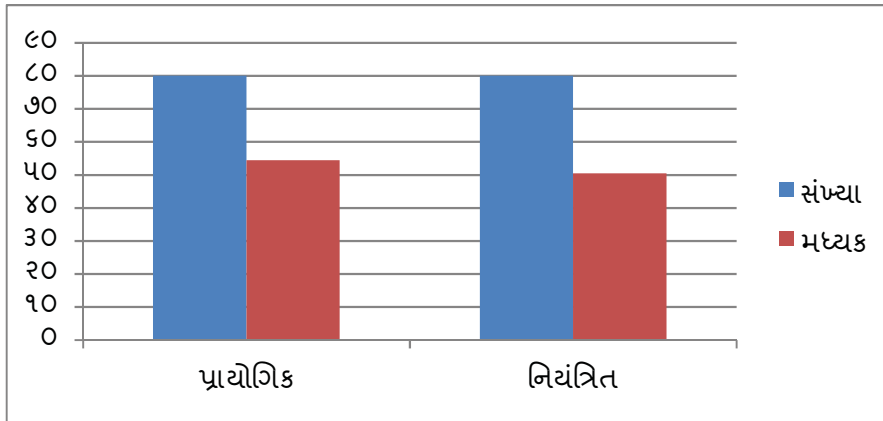
સંશોધન દરમિયાન પ્રયોગાત્મક જૂથએ શિક્ષકની દેખરેખ હેઠળ દરરોજ 30 મિનિટ માટે સોશિયલ એપ્લિકેશન્સનો ઉપયોગ કરવામાં દેવામાં આવ્યો અને નિયંત્રિત જૂથને પરંપરાગત રીતે ભાવાત્મક શિક્ષણ આપવામાં આવ્યું ત્યાર બાદ પ્રયોગ મદત પછીના મૂલ્યાંકન દ્વારા ભાવનાત્મક નિયંત્રણ અને સાથી સાથેના પરસ્પર સંવાદમાં થયેલા ફેરફારોનું માપન કરવામાં આવ્યું.

8. માહિતી વિશ્લેષણ.

અંક શાસ્ત્રીય પદ્ધતિ નો ઉપયોગ કરીને સંશોધન દરમિયાન નીચેની માહિતીનું વિવરણ દર્શાવતું કોષ્ટક નીચે મુજબ છે.

જૂથ	સંખ્યા	મધ્યક	SED મૂલ્ય	T- મૂલ્ય	સાર્થકતા
પ્રાયોગિક	૮૦	૫૪.૪૩	૧.૬૮	૨.૩૬	બિન-સાર્થકતા
નિયંત્રિત	૮૦	૫૦.૪૩			

ઉપરની માહિતીમાં પ્રાયોગિક અને નિયંત્રિત જૂથની શૈક્ષણિક પ્રદર્શનના પરિણામોનો તુલનાત્મક અભ્યાસ દર્શાવાયો છે. પ્રાયોગિક જૂથ એ વિદ્યાર્થીઓનું જૂથ છે જેમને મલ્ટીમીડિયા અથવા નવીન શિક્ષણ પદ્ધતિઓ દ્વારા શિક્ષણ આપવામાં આવ્યું અને નિયંત્રિત જૂથએ વિદ્યાર્થીઓનું જૂથ છે જેમને પરંપરાગત શિક્ષણ પદ્ધતિઓ દ્વારા શિક્ષણ આપવામાં આવ્યું. બંને જૂથમાં 80-80 વિદ્યાર્થીઓનો સમાવેશ થયો છે. પ્રાયોગિક જૂથનું મધ્યક 54.43 જે શિક્ષણ પદ્ધતિનો ઉત્તમ પ્રભાવ દર્શાવે છે. નિયંત્રિત જૂથનું મધ્યક 50.43 જે વધુ સામાન્ય પરિણામ દર્શાવે છે. SED મૂલ્ય 1.69 દર્શાવે છે કે બંને જૂથના માપમાં તફાવત કેટલી સાચી રીતે માપવામાં આવ્યો છે. T- મૂલ્ય 2.36 દર્શાવે છે કે પ્રાયોગિક અને નિયંત્રિત જૂથ વચ્ચેનો તફાવત તુલનાત્મક છે. બિન-સાર્થકતા આ T-મૂલ્ય દર્શાવે છે કે બંને જૂથોમાં મોટું તફાવત ગણવામાં આવ્યો છે પરંતુ તે મહત્વનો નથી.

9. તારણો

આ સંશોધન મધ્ય શૈશવકાળ (8-12 વર્ષની વય) દરમિયાન બાળકના ભાવનાત્મક નિયમન અને શૈક્ષણિક પ્રભાવમાં સોશિયલ એપ્લિકેશન્સના પ્રભાવને મૂલ્યાંકિત કરે છે. આ પ્રયોગથી નીચેના મુખ્ય તારણો પ્રાપ્ત થયા છે.

- પ્રાયોગિક જૂથના વિદ્યાર્થીઓને સોશિયલ એપ્લિકેશન્સના ઉપયોગ સાથે શીખવવામાં આવતા શિક્ષણ પદ્ધતિઓથી વધુ સારી રીતે લાભ થયો.
- પરંપરાગત શૈક્ષણિક પદ્ધતિઓથી શિક્ષિત થયેલા નિયંત્રિત જૂથના વિદ્યાર્થીઓનું મધ્યક સ્કોર 50.43 હતું, જે પ્રાયોગિક જૂથ કરતાં ઓછું છે.
- T-મૂલ્ય 2.36 દર્શાવે છે કે બંને જૂથ વચ્ચેના તફાવતમાં તુલનાત્મક ફર્ક છે પરંતુ તે આકર્ષક સ્તરે મહત્વપૂર્ણ નથી.
- SED મૂલ્ય 1.69 એ નોંધે છે કે માપન ચોકસાઈપૂર્ણ હતું, પણ તફાવત ગણવામાં મહત્વપૂર્ણ હોવાનું સ્પષ્ટ થયું નથી.

10. ઉપસંહાર

સોશિયલ એપ્લિકેશનો મધ્યમ બાલ્યાવસ્થામાં ભાવનાત્મક નિયમનને પ્રોત્સાહિત કરવામાં અત્યંત અસરકારક સાધનો તરીકે સાબિત થયા છે જે ભાવનાત્મક અને સામાજિક વિકાસ માટે એક મહત્વપૂર્ણ અવધિ છે. આ એપ્લિકેશનોમાં વોટ્સએપ, ફેસબુક, ગુગલ મિત, યુટ્યુબ, માઈન્ડફુલનેસ વ્યાયામ અને સાથીદારો સાથેની ક્રિયાપ્રતિક્રિયા માટેની સુવિધાઓ જેવા તત્વોને સમાવેશ કરીને તે બાળકો માટે એક સક્રિય અને આકર્ષક પર્યાવરણ પ્રદાન કરે છે જે તેમના ભાવનાત્મક શિખવાનો વિકાસ કરી શકે છે. બાળકોને તેમના લાગણીઓ ઓળખવા અને તેમને વધુ અસરકારક રીતે સંચાલિત કરવા માટે મદદ કરે છે. સાથીદારો સાથેની ક્રિયાપ્રતિક્રિયા સુવિધાઓ બાળકોને સામાજિક પરિસ્થિતિઓમાં ભાવનાત્મક નિયંત્રણ કૌશલ્યનો અભ્યાસ કરવા માટે તક આપે છે, જે સમાનુભૂતિ, સહકાર અને સંઘર્ષ નિવારણને વધારવા માટે મદદરૂપ છે. અધ્યયનના પરિણામો દર્શાવે છે કે આ સોશિયલ એપ્લિકેશનોને સંકલિત કરવાથી બાળકોના ભાવનાત્મક અને સામાજિક વિકાસ પર સકારાત્મક પ્રભાવ પડી શકે છે. તેમને તેમના લાગણીઓને સ્વસ્થ રીતે સંચાલિત કરવા માટે અનિવાર્ય સાધનો પ્રદાન કરે છે. આ સૂચવે છે કે શિક્ષણ અને ચિકિત્સા સેટિંગ્સમાં આ એપ્લિકેશનોને સમાવેશ કરવાથી ભાવનાત્મક નિયમન શીખવવાની પરંપરાગત પદ્ધતિઓને વધુ મજબૂત બનાવી શકે છે. આ એપ્લિકેશનો ફક્ત વ્યક્તિગત ભાવનાત્મક વૃદ્ધિમાં સહાયતા નથી કરતી પરંતુ સામાજિક કૌશલ્યના વિકાસમાં પણ યોગદાન આપે છે. જેથી બાળકો વધુ મજબૂત અને અર્થપૂર્ણ સાથીદારી સંબંધો ઉભા કરી શકે છે. ટેકનોલોજીનો વ્યાપક ઉપયોગ દ્રષ્ટિએ આ એપ્લિકેશનો બાળકો દ્વારા અનુભવાતા ભાવનાત્મક પડકારોને ઉકેલવા માટે એક ઉપલબ્ધ અને વ્યાપક ઉકેલ તરીકે કાર્ય કરી શકે છે.

References:

- Corcoran, S. (2018). Technology in education: Impact of digital tools on emotional learning. Educational Technology Journal, 12(4), 45-60.
- Deterding, S., Dixon, D., Khaled, R., & Nacke, L. (2011). From game design elements to gamefulness: Defining 'gamification'. Proceedings of the 15th International Academic MindTrek Conference.
- Gross, J. J. (1998). The emerging field of emotion regulation: An integrative review. Review of General Psychology, 2(3), 271-299.
- પટેલ, આર. (2021). 'તમામ સંકલન અને સંલગ્નતા: સોશિયલ મીડિયા અને બાળપણમાં ભાવનાત્મક વિકસાવટ.' ગુજરાતી સાયકોલોજી જર્નલ, 35(2), 65-72.
- 2. કોચર, એમ. (2019). 'ડિજિટલ મેડિયા અને સંવેદનાત્મક પ્રબંધન: એક સાહિત્ય સર્વે.' વિશ્વ સ્તરીય માનસિક સ્વાસ્થ્ય અને સંશોધન, 42(4), 98-105.
- 3. ઠાકર, એચ. (2020). 'મધ્ય બાળપણ અને ભાવનાત્મક નિયમન: સોશિયલ પ્લેટફોર્મ્સના પ્રભાવ.' શૈક્ષણિક માનસિકતા અને વિકાસ, 28(3), 113-120.

સહજાનંદ સ્વામીના જીવન- કાર્યની ઝરમર

ઝાંઝમેરા રજની એમ.

એમ. એ., બી. એડ

ગુજરાતી ભાષાસાહિત્ય ભવન

સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી, રાજકોટ

પ્રસ્તાવના:-

અનંતકોટી બ્રહ્માંડના અધિપતિ ભગવાન શ્રી સ્વામિનારાયણ આ પૃથ્વીલોકમાં આવીને કેટકેટલાય ઋષિમુનિઓ, સંતો ગૃહસ્થિ, રાજા, મહારાજા, આબાલ, વૃદ્ધ, મુમુક્ષુ સર્વોને તેમણે ઈશ્વરના રૂપના સાચા દર્શન કરાવ્યા અને અન્ય લોકોને તેમણે અસત્યના માર્ગે જતાં હોય તેમને તેમણે સત્યના માર્ગે લાવવાનું અનેરું કાર્ય કર્યું છે, જેને કારણે તેમણે કેટલાંય જીવોનું આંત્યાતિક કલ્યાણ કર્યું જેમણે પોતાના માટે નહીં પરંતુ પરહિત કાજે કાર્ય કરીને જીવનને ઈશ્વરના કાર્યને માટે ઉપયોગમાં લેવાનું તેમણે સમજાવ્યું છે. કારણ કે દરેક જનનું મૃત્યુ તો નિશ્ચિત જ છે, પરંતુ હાલતા, ચાલતા, બેઠતા, ઉઠતા, જમતા, સ્નાન કરતા દરેક વખતે ઈશ્વરનું સ્મરણ થઈ જાય તો આ જન્મારો સુધરી જાય તેથી તેઓ હંમેશને માટે જય સચ્ચિદાનંદ એવા શબ્દોનો વારંવાર પ્રયોગ કરતા હતા આજે પણ એમના દ્વારા રચાયેલ બે ગ્રંથો ઇતિહાસમાં અમર બની ગયા છે કારણ કે પ્રભુએ જે-જે જગ્યાએ વચનામૃત કહ્યા છે તે તેમની પરાવાણી અમૃતમય બની ગઈ છે કારણકે આ ગ્રંથમાં જીવ, ઈશ્વર, માયા જેવા દરેક તત્વોની ખૂબ જ કાળજી રાખીને તેમણે ઝીણી ઝીણી બાબતોને વર્ણવી છે તો બીજા ગ્રંથ વિશે જોઈએ તો તેમાં તેમણે 'શિક્ષાપત્રી'ની રચના કરીને ગૃહસ્થ જીવનમાં રહેનાર માનવને માટે ઉપયોગી બાબતોનો નિર્દેશ કરીને 212 શ્લોકમાં જીવનવ્યવહાર ખાન, પાન, રહેણીકરણી, પશુ ઉછેર આદિ અનેક નાની મોટી બાબતોને ધ્યાને લઈને તેમાં ચર્ચા કરવામાં આવી છે એ જ રીતે જ મનુષ્યને જીવન જીવવા માટેનો ઉત્તમ માર્ગ બતાવી આપ્યો છે જેના કારણે આજે પણ આ ગ્રંથ સંપ્રદાયના આધારભૂત પુરાવા વાળો બની ગયો છે. અને આ ગ્રંથ પ્રમાણે જે મનુષ્ય વર્તે તે તેમના જીવનમાં ખૂબ જ સુખી થાય છે તેમ કહી શકાય.

* સહજાનંદ સ્વામીના જીવન- કાર્યનો પરિચય :-

સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયના સંસ્થાપક એવા ભગવાન શ્રી હરિનો જન્મ છપૈયા ગામમાં થયો હતો તેમના પિતાનું નામ હરિપ્રસાદ પાંડે અને માતાનું નામ પ્રેમવતી હતું અને તેમના ભાઈનું નામ રામપ્રતાપ અને ઈચ્છારામ હતું ત્યારબાદ ઘનશ્યામ પ્રભુના આ પૃથ્વીલોકમાં અવતરણ થતાની સાથે જ ચારેબાજુ તેજનો પુંજ વર્તાવા લાગ્યો અને તેઓ ખૂબ જ તેજસ્વી, દયાળુ, અને ભક્તિભાવ વાળા હતા. જેના પરિણામે તેઓ ખૂબ જ ઈશ્વરની પ્રાર્થના, ભક્તિ સેવા, સમર્પણ વગેરે તેમનામાં ગુણો રહેલા હતા. જેના કારણે તેઓ ખૂબ જ પ્રચલિત બન્યા હતા. તેમણે આ લોકોમાં સવંત 1837 ના રોજ રામનવમીને દિવસે રાત્રે 10:10 થી અવતાર ધારણ કરીને માતા-પિતાને કષ્ટના બંધનમાંથી મુક્ત કરાવીને સધર્મની સ્થાપના કરવા આ લોકમાં આવ્યા હતા. જેના પરિણામે સમાજમાં બેસી ગયેલ બદીઓ દુરાચાર, પાપાચાર, પાખંડ વગેરે જેવા દૂષણોમાંથી તેમના માતાપિતાને તેમણે છોડાવ્યા હતા.

ધીમે ધીમે તેઓને ભક્તિ અવિરત વહેવા લાગી પરંતુ થોડા સમય બાદ તેમના માતાપિતાનું અવસાન થવાને કારણે તેમણે બંનેને મોક્ષપ્રદાન કરીને ખૂબ જ નાની વયે મેઘમહેર ની વચ્ચે મધ્યરાત્રીએ તેઓ ઘરનો ત્યાગ કરીને માનવ માંથી મહામાનવ બનવાના માર્ગે તેમણે સરયુ સ્નાન નિમિત્તે નીકળી ગયા અને તે પછી છેક સુધી લોકોને ક્યાંય મળ્યા નહીં લોકો આમતેમ ચારે બાજુ તલાશ કરવા લાગે છે પરંતુ કોઈને ક્યાંય મળતા નથી અને બધા ખૂબ જ દુઃખી થાય છે અને આ બાજુ બાળ ઘનશ્યામ તો સરયુ નદીમાં સ્નાન કરીને ક્યાંય ને ક્યાંય નીકળી જાય છે પછી તો તેઓ દરેક સ્થાનોમાં પર્વત, પહાડો, જંગલ, વન,

પ્રાણી, પંખી દરેકની વચ્ચેથી પસાર થઈને તેઓ ખૂબ જ ધ્યાન, ધારણા, સમાધિ કરીને ઈશ્વરનું આરાધન કરે છે. કારણ કે તેઓ કોઈ સામાન્ય જન ન હતા. પરંતુ તેઓ આ લોકમાં દરેકને અસત્યના માર્ગ પર ભટકેલા મનુષ્યને તેઓ સત્યના માર્ગમાં પાછા લાવવા માટે અને સમાજમાં બેસી ગયેલી વિવિધ અંધાધુંધીનો તેવો ત્યાગ કરવા માગતા હતા. કારણકે ભૂત, પ્રેત, વિવિધ મંત્રો તાંત્રિકોના પાશમાં સપડાયેલ માનવને તેઓ સત્યનું ભાન કરાવવા માટે આ લોકોમાં આવ્યા હતા.

એ જ પ્રમાણે તેમણે વિવિધ સ્થળોની મુલાકાત અને ઈશ્વરના પરમ તીર્થની પગપાળા યાત્રા કરી જેમાં તેઓ જગન્નાથપુરીથી તેઓ દક્ષિણ તરફ ગયા ત્યારબાદ આદિકૂર્મ, માનસા, શિવકાંચી, વિષ્ણુકાંચી, શ્રીરંગમ, રામેશ્વર, સુંદરરાજ થઈને કન્યાકુમારી પહોંચ્યા ત્યાંથી પાછા વળતા પદ્મનાભ, જનાર્દન આદિકેશવ થઈને મલયાચલમાં દર્શન કરીને ક્ષિપ્રિયા થઈને તેઓ પંપા સરોવર આવ્યા અહીંથી પાછા પંઢરપુર, દંડકારણ્ય થઈ નાસિક પહોંચ્યા હતા. અને અહીંથી તેઓ તાપી અને નર્મદા મૈયાની યાત્રા કરી ભાલમાં થઈ ગોપનાથ મહાદેવના દર્શન કરીને તેઓ ગુપ્ત પ્રયાગ, લોઢવા થઈને સૌરાષ્ટ્રના માંગરોળ મુકામે પહોંચ્યા હતા અને તેઓ છેલ્લે માંગરોળથી નજીક આવેલ લોજ ગામે રામાનંદ સ્વામીના સાધુનો તેમને મેળાપ થતાં તીર્થાટન યાત્રાની સમાપ્તિ તેમણે અહીં પૂર્ણ કરી.

આમ સતત સાત વર્ષ સુધી પરિભ્રમણ કરીને કેટલાય ઋષિમુનિઓ, સાધુ, સંતો, રાજા, મહારાજા વગેરે કેટલાય લોકોના સંપર્કમાં થઈને તેમણે મનુષ્યને સત્કાર્ગે વાળીને જીવન ઉજાળીયા હતા. આવા પ્રભુએ મનુષ્યના જીવન એકદમ નિર્મળ જળ જેવા કરીને પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર પણ કરાવ્યો છે જેમા તેમણે વિવિધ લોકોને સમાધિ કરાવીને પોતપોતાના ઈષ્ટદેવના દર્શન પણ કરાવ્યા છે. તેમણે પોતાના માટે નહીં પરંતુ માનવ સમુદાય માટે જાતે મહેનત કરીને ખૂબ જ વિશાળ સંત સમુદાય એકઠું કરીને માનવને સન્માર્ગે વાળીને ઉત્તમ જીવન જીવવાની જડીબુટ્ટી તેમણે બતાવી આપી છે.

એમના જે 500 પરમહંસોની માળા બતાવીને તેમણે ગામેગામ ફરીને વચનામૃત પણ કહ્યાં છે. જેમાં લોકો વધારે સંખ્યામાં એકઠા થાય એ જ પ્રમાણે વિવિધ યજ્ઞો પણ કરાવેલા તેમાં આવનાર લોકો માટે તેમણે જાતે મહેનત ઉઠાવીને કોઈપણ નાનામાં નાના મનુષ્યને તકલીફ ન પડે તેનું સ્વયં ધ્યાન રાખતા હતા અને તેમના હરિભક્તો પણ તેઓ ઉપદેશ આપતા કારણ કે દરેક મનુષ્યમાં તેઓ ઈશ્વરના દર્શન કરતા હતા. એવા સૌના પ્રાણ પ્યારા પ્રભુ લોકોને દેખીને રાજી થતા તો ક્યારેક તેઓ કોઈક દીન દુખિયા મનુષ્યને જોઈને દિલમાં દયા પણ રાખતા કારણ કે તેઓ પોતે અંગના વસ્ત્રો પણ ઉતારીને આપી દેતા હતા. અને દરેક રાજા મહારાજાઓ વચ્ચે પણ તેઓ જતાં પરંતુ દરેકને શાંત ચિત્તે પોતાની મતિ અનુસાર ઉત્તર આપી સમજાવતાં હતા. પ્રભુ ખુદ જ પોતે કોપીનવસ્ત્ર અને સર્વશાસ્ત્રના સારનો ગુટકો, માળા, શાલીગ્રામ વગેરેની તેઓ પોતાની પાસે રાખતા હતા. આમ જ્યારે તે તીર્થસ્થાન કરતા અત્યારે તેમને સૌ નીલકંઠ વર્ણી કહીને બોલાવતા હતા. એ જ પ્રમાણે જ્યારે તેઓ લોજમાં આવ્યા ત્યારે તેઓને રામાનંદ સ્વામીએ દીક્ષા આપી ત્યારે તેમને સહજાનંદ સ્વામી અને નારાયણ મુની એમ બે નામ આપ્યા એ જ પ્રમાણે કહેવાય છે કે દીક્ષા આપ્યા પછી માંડ એક વર્ષનો સમય પસાર થયો હશે ત્યાં તો થોડા સમયમાં જેતપુર ગામમાં સંપ્રદાયની જવાબદારી રામાનંદ સ્વામીએ તેમને સોંપી હતી. કારણ કે તેમને ખ્યાલ હતો કે સંપ્રદાયનું વ્યવસ્થિત સંચાલન તેવો કરી શકશે તેવી તેમને શ્રદ્ધા હતી કારણ કે જ્યારે રામાનંદ સ્વામી અને નીલકંઠવર્ણી બંને મળે છે અને વાર્તાલાપ થાય છે ત્યારે ખ્યાલ આવે છે કે આ તો મારા શિષ્ય એવા ધર્મદેવ અને ભક્તિ માતાના જ પુત્ર છે જેના કારણે તેમને વિશેષ ભાવ થાય છે કારણ કે નીલકંઠવર્ણીના માતા-પિતા એમના શિષ્ય હતા. આમ સહજાનંદ સ્વામીનું જીવન ખૂબ જ તેજસ્વિતાવાળું અને મનમોહક હતું તેમ કહી શકાય. તો હવે આપણે તેમના કાર્યની નીચે મુજબ માહિતી મેળવીએ

સહજાનંદ સ્વામીનું કાર્ય :-

આમ ઉપર્યુક્ત માહિતીને આધારે જોઈએ તો સહજાનંદ સ્વામી એ જ્યારથી ધર્મની ધૂરા સંભાળી ત્યારથી જ વિવિધ સંતોની દીક્ષા આપીને સંત મંડળને વિસ્તારે છે. ત્યારબાદ તેઓ યજ્ઞો પણ કરાવે છે. પછી ધીમે ધીમે તેઓ વિવિધ સ્થળો જઈને વચનામૃત પણ કહેવા લાગે છે, જેમાં જોઈએ તો ગઢડા સારંગપુર કારિયાણી લોયા પંચાળા, વડતાલ, અમદાવાદ આમ સાત સ્થળોએ તેમણે વચનામૃત કહેલા છે. તે જોવા મળે છે. એ જ પ્રમાણે તેમણે વિવિધ સ્થળોએ શિખરબધ્ધ મંદિરોનું પણ નિર્માણ

કરાવ્યું છે. જેમાં જોઈએ તો નર નારાયણ દેવ અમદાવાદ તથા શ્રી નર નારાયણ દેવની પ્રતિષ્ઠા ભુજ એ જ પ્રમાણે ક્રમશઃ જોઈએ તો લક્ષ્મી નારાયણ દેવની પ્રતિષ્ઠા વડતાલ ધામમાં કરાવેલ છે તે પણ ઉલ્લેખનીય છે આ દરેક મંદિરો અલગ અલગ સંતોને જે પ્રમાણે સહજાનંદ સ્વામીએ કહ્યું એ પ્રમાણેની જવાબદારી સોંપી તે મુજબનું કાર્ય સંતોએ કર્યું અને શ્રીહરીએ આ મંદિરમાં ખાસ કરીને પોતાની જ મૂર્તિઓની તેમણે પ્રતિષ્ઠા કરેલી જોવા મળે છે. અને અમુક મંદિરોનું તો પોતે જ પોતાની દેખરેખ નીચે રહીને કાર્ય કર્યું છે. તે પણ જોવા મળે છે.

એ જ પ્રમાણે તેમણે વિવિધ વ્યક્તિઓની સાથે પણ મુલાકાત કરેલી છે તે પણ જોવા મળે છે જેમાં જોઈએ તો બિશપ હેબર તથા ગવર્નર સર જહોન માલ્કમ વગેરેનો ઉલ્લેખ મળે છે તે જ પ્રમાણે તેમની સાથે રહીને ચર્ચાઓ પણ કરી છે. ત્યારબાદ શ્રીહરીએ ધોલેરા જુનાગઢ ગઢપુર વગેરેમાં પણ શિખરબદ્ધ મંદિરો બનાવવાનું કાર્ય કર્યું છે. આમ શ્રી હરીએ પોતાના જીવનના પ્રારંભથી લઈને અંત સમય સુધી સતત પુરુષાર્થ કરીને સમાજને વેત એક ઊંચો લાવવાનું કાર્ય કર્યું છે તે અહીં ઉલ્લેખનિય છે, જેને સંપ્રદાયના સત્સંગીઓ આજે પણ ભૂલી શકે તેમ નથી. કારણ કે તેમનું જીવન અને કાર્ય લોકોના અંતરમાં અમીરુપે છાપ ઉપસાવીને અનન્યભાવે રહ્યાં હતા તેથી તો કહી શકાય કે :-

“ કુલદીપક થાવું કઠિન, દેશદીપક દુર્લભ,
જગદીપક જગદીશના, અંશી કોક અલભ્ય.”

આમ શ્રી સહજાનંદ સ્વામીના જીવન અને કાર્યને આજ લોકો ભૂલી શકે તેમ નથી તેમ કહી શકાય.

સંદર્ભ ગ્રંથો :-

- વચનામૃત
- શિક્ષાપત્રી
- સહજાનંદ સ્વામી જીવનદર્શન
- સહજાનંદ સ્વામી પરિચય
- ભગવાન સ્વામીનારાયણ જીવન ચરિત્ર
- ગુજરાત રાજ્ય શાળા પાઠ્યપુસ્તક ધોરણ 10.

સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયની સમગ્ર સમાજ પર અસર

Rinkal Saija
Assistant Professor
Smt. J. N. Bhatu B.Ed. College
Junagadh

Ph.D. Student of
Surendranagar University
Surendranagar

સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયનું પરિચય અને ઇતિહાસ

માનવીનું વ્યક્તિગત અને સામાજિક જીવન ધર્મ અને સંસ્કૃતિ દ્વારા ઘડાય છે. સંસ્કૃતિના વિકાસની સાથે સામાન્ય રીતે ધર્મના નૈતિક અને આધ્યાત્મિક ખ્યાલોનો વિકાસ થાય છે. તો બીજી તરફ ધર્મ એ સંસ્કૃતિને ઘડવામાં અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. ધર્મ અને સંપ્રદાય વચ્ચે તાત્વિક ભેદ છે. ધર્મના સિદ્ધાંત અને વ્યવહાર માર્ગો ને જોડી એક સુમેળ ભરી શુંસંવાદી જીવન વ્યવસ્થા સ્થાપવામાં આવે છે ત્યારે તેને સંપ્રદાય કહેવામાં આવે છે. હિન્દુ ધર્મના ઇતિહાસમાં ઘણી વખત જોવા મળ્યું છે કે પ્રવર્તમાન હિન્દુ ધર્મમાં સ્થગિત અને જીર્ણ થઈ ગયો હોય ત્યારે સંપ્રદાય પ્રગતિ અને વિકાસનું પગથિયું બન્યો હોય. સંપ્રદાયની અસર વ્યક્તિ તેમજ સમાજના જીવન ઉપર બહુ ગાઢ રહી છે. સમાજ જીવનને સંપ્રદાયો જ ભણતા આવ્યા છે. સંપ્રદાયના સર્જનનું નિર્ણાયક બળ સ્વાભાવિક રીતે જ એના સ્થાપક આધ્યાત્મિક ગુરુ હોય છે જે ઉપદેશ આપે છે. અને શાસ્ત્રોનું સર્જન કરી સમજાવે છે. સમગ્ર ઇતિહાસમાં આ વણલખ્યો નિયમ વારંવાર આવા સંપ્રદાયના સંસ્થાપકો માં જોવા મળે છે. આ પ્રકારના સંપ્રદાયોનું વલણ સુધારાવાદી ચળવળ જેવું રહ્યું છે. આવી જ એક સુધારાવાદી ચળવળ 19મી સદીમાં સહજાનંદ સ્વામીએ ગુજરાતમાં ચલાવેલી છે આધ્યાપી પર્યંત ચાલુ છે અને વિશાળ વટ વૃક્ષની જેમ ફુલી ફાલી રહી છે.

ભારતીય સંસ્કૃતિના વિશ્વની સૌથી પુરાતન સંસ્કૃતિ તરીકે ઇતિહાસકારોએ ઓળખાવી છે અને એના પુરાતત્વ પ્રમાણ પણ વખત વખત મળતા રહ્યા છે. ભારતીય સંસ્કૃતિના શાશ્વત અસ્તિત્વનું મૂળભૂત રહસ્ય એ છે કે સંસ્કૃતિના રક્ષણ માટે યુગે યુગે ભારતભૂમિ પર ભગવાનના અવતાર પ્રગટ થાય છે. આસુરી વૃત્તિ દેવી સંસ્કૃતિ પર આક્રમણ કરે છે અને આવા સમયે સંસ્કૃતિને રક્ષણ માટે ભગવાન અવતાર ધારણ કરે છે. ભારતીય સંસ્કૃતિ વિશ્વની સૌથી પ્રાચીન સંસ્કૃતિ માનવામાં આવે છે. સનાતન મૂલ્યોની આ સંસ્કૃતિ છે એટલે જ સ્વયં ભગવાન જ તેના સર્જક છે ભગવાન જ પોષક છે અને ભગવાન જ તેના રક્ષક છે. ભગવાનની અનુભૂતિ નિરંતર દિવ્ય પરિબળો દ્વારા થતી રહે છે. જેમાં મુખ્યત્વે ભગવાન દિવ્ય સંદેશ અને તેમના લીલા ચરિત્રોને વહાવતા સનાતન શાસ્ત્રો ભગવાનની દિવ્ય ઉપાસનાનું ધામ એટલે કે મંદિર અને આ બધાના સમાવહકો સમાન વિભૂતિ સ્વરૂપે સંતો. આ પરિબળો ભારતીય સંસ્કૃતિને નિરંતર ધારી રહ્યા છે. હા ફરી બળોના માધ્યમથી જ સંસ્કૃતિ આજે પણ જીવંત જોવા મળે છે.

આ સંસ્કૃતિના વિના માટે આ સોરી મૃત્યુ ધરાવતા અસુરોએ આધ્યાપી પર્યંત પ્રહારો કરીએ રાખ્યા છે. તેમ છતાં સંસ્કૃતિના આધાર સ્તંભ સમાન મંદિરો, શાસ્ત્રો અને સંતોના માધ્યમથી સંસ્કૃતિ હંમેશા સુરક્ષિતતા અનુભવી રહી છે. આ ત્રણેયનો આધાર પરમેશ્વરી શક્તિ એટલે કે ભગવાન છે અને ભગવાન શાશ્વત છે તેથી આ સંસ્કૃતિ પણ શાશ્વત છે. હિન્દુસ્તાનનો ઇતિહાસ આ વાતની સાક્ષી પુરે છે કે અનેક યુગોથી આપવી ને તહસનહસ કરવા માટે આસુરી સંપ્રદાયો એ ખૂબ જ આક્રમણો કર્યા છે. તેમ છતાં પરમેશ્વરી શક્તિએ નિરંતર આ ભૂમિને રક્ષે છે. સંસ્કારોની ઇમારતો બાંધવી, તેનું જતન કરવું અને તેનું સંવર્ધન કરવું એ કાર્ય શ્રદ્ધા અને અસ્મિતાથી જ થઈ શકે છે. આ વાતની પ્રતીતિ કરાવતા આનોલ ટોઈનબી લખે છે કે મેસોપોટેમિયા,

સુમેરિયન, અ સીરીયન, બેબીલોયીન, ઇજિપ્તશયન વગેરે 19 જેટલી સંસ્કૃતિઓ આજે કાળગ્રસ્ત છે. તેવી જ રીતે વિલ શુરા કહે છે કે ‘ગમે તેટલું ભૌતિક વિકાસ થયો હોય પણ આધ્યાત્મિક સાંસ્કૃતિક વિકાસ ન થયો હોય તો તે પૂર્ણ નવ કહેવાય નહીં. ‘એરિસ્ટોટલ પોતાનો અભિપ્રાય આપતા જણાવે છે કે ‘માણસમાં ધર્મ અર્થાત સંસ્કાર ન હોય તો તે પશુથી નીચો છે.’ આજ સુધીમાં થઈ ગયેલા અવતાર યુગ જેવા કે રામ આવતા, નરસિંહ અવતાર, વામન અવતાર, કૃષ્ણ અવતાર વગેરે ભગવાનને સમાય અંતરે અસુરોનો નાશ કરવા માટે ભારતભૂમિને પોતાની કર્મભૂમિ બનાવી છે. આધ્યાત્મી પર્યંત થઈ ગયેલા અવતારોએ મુખ્યત્વે આસુરી શક્તિનું નાશ કરી દેવી શક્તિને રક્ષણ આપવાનું કાર્ય કર્યું છે. પરંતુ ભગવાન સ્વામિનારાયણ અર્થાત સહજાનંદ સ્વામી એ પૃથ્વી પર અવતાર ધારણ કરી માનવમાં રહેલી આસુરી વૃત્તિઓનું નાશ કરીને તેને દેવી શક્તિ માં પરિવર્તિત કરવા માટે કલ્યાણી યોજના સત્સંગ પ્રથાથી શરૂ કરી.

સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયના સ્થાપક શ્રી સહજાનંદ સ્વામીનો જન્મ ઈ.સ. ૦૩-૦૪-૧૭૮૧ માં ઉત્તર પ્રદેશના ફૈઝાબાદ જિલ્લાના છપૈયા ગામે થયો હતો જેમનું બાળપણનું નામ ઘનશ્યામ હતું. તેમની બાળવયમાં તેમના સ્વભાવની કેટલીક ખાસિયતો ના ઉલ્લેખો ગ્રંથોમાં છે જેમ કે બાળ સહજ સ્થૂળ રમતોના બદલે વ્રત નિયમો પાડવા, દેવ દર્શન જવું, કથા સાંભળવી વગેરેમાં તેમની વિશેષ અભિરુચિ હતી. તેમના સ્વભાવનો મુખ્ય લક્ષણ હતું તપ અને ત્યાગ પ્રત્યેનો તેમનો લગાવ. માતા-પિતાના અવસાન બાદ માત્ર 11 વર્ષની કુમળી હોય સરયુશ સ્નાન નિમિત્તે ઘરેથી નીકળ્યા તે પછી ક્યારેય ઘરે પાછા ફર્યા ન હતા અને વૃદ્ધ યાદ કરી વર્ણવેશ ધારણ કરી સતત 11 વર્ષ સુધી ભારતના જુદા જુદા રાજ્યોમાં તીર્થાટન કર્યું. આ વિચરણ દરમ્યાન તેમની મૂર્તિમાં અને મધુર વાણીમાં લોકો ખેંચાઈ મોહવસ થઈ જતા હતા. તેઓ ભાવિકોને ઉપદેશ કરી સંસાર સાગર તળવાનો ઉપાય બતાવતા. મુમુક્ષુઓને ઉદ્દેશ આપી પોતાના સંબંધથી ભવબંધનના બંધન છોડાવતા. ભાવિકો તેમના માટે ફળ ફૂલ કે રસોઈની સામગ્રી લાવે તે પહેલા ઠાકોરજીને ધરાવીને પછી જ પોતે ગ્રહણ કરે. આમ તેમણે એક આદર્શ સમાજ માટે પૂરો પાણો કે આપણને જે કાંઈ પણ પ્રાપ્ત છે તે ભગવાનની કૃપા એ કરી છે માટે તે ખાધાન પદાર્થો કે ચીજ વસ્તુઓ ઠાકોરજીને અંગીકાર કરાવીને પછી જ ઉપયોગમાં લેવાય. તેઓ આટલી નાની ઉંમરે પણ રસોઈ પાત્રોમાં ભેગી કરી તેમાં પાણી ઉમેરીને જમતા. આમ તેઓ સ્વાદેન્દ્રીયના પોષણ માટે જમતા ન હતા પરંતુ ઉદર પોષણ માટે જમતા હતા અને પોતે નિજાનંદમાં જ મસ્ત રહેતા હતા. વિચરણ દરમ્યાન ભરેલી પુરમાં નીલકંઠ વાણીનો માર્ગ રોકીને પનિહારીઓએ તેમને પૂછ્યું “બ્રહ્મચારી! તમે ચોમાસાના આવા દિવસોમાં ઘરેથી નીકળી ગયા તો મા બાપથી રિસાયા છો કે ભાભીના મેળા થી કાયર બની ગયા છો?” પનિહારી ના આ શબ્દોનો પ્રતિભાવ આપતા તેઓ જણાવે છે કે “જેનામાં વૈરાગ્ય કે પ્રભુ પ્રત્યેની ભક્તિ ન હોય તે જ રિસાય કે કાયર થઈ ને ઘરનો ત્યાગ કરે, અમે તો અનંત જીવોના કલ્યાણ કરવા જ ગુહ ત્યાગ કર્યો છે.”

તપોવનમાં ઘણા ઋષિઓ શ્રી હરિની પ્રસન્નતા માટે તપ કરતા હતા. નીલકંઠવણી ને જોઈને તેઓ કહેવા લાગ્યા, “હે વરણીરાજ! આપ અહીં પધાર્યા અને અમને કૃતાર્થ કરી દીધા, આપના સ્વરૂપના આકર્ષણથી અમારા ચીતની વૃત્તિ આપના સન્મુખ થઈ ગઈ!” ઋષિઓના ભાવથી પ્રસન્ન થઈને તેમણે કહ્યું, “જેવી રીતે તમે મારું ચિતવન કરો છો તે જ પ્રમાણે હું તમારું ચિતવન કરતો કરતો હું અહીં તમને દર્શન દેવા આવ્યો છું. અનેક યુગના તમારા તપથી તમારા ઉપર પ્રસન્ન થઈ તમારું અત્યાધિક કલ્યાણ કરવા અને જગતમાં એકાંતિક ધર્મની સ્થાપના કરવા હું આ સમયે પ્રગટ થયો છું.” તમને ધરાવવામાં આવેલા પ્રસાદ તેમણે બાલમુકુંદને ધરાવીયા બાદ પોતે થોડી ગ્રહણ કરી. આશક્તિ થઈ વરણીને પૂછ્યું “તમે જ સ્વયં ભગવાન છો તો પછી આ બાલમુકુંદની પ્રતિમાને પૂજવાનો શો અર્થ છે?”

વરણી પ્રત્યુત્તર પાઠવતા જણાવ્યું છે “ભગવાન જ્યારે મનુષ્યરૂપે પૃથ્વી ઉપર પ્રગટ થાય છે ત્યારે તે સ્વરૂપમાં, મૂળ અજ્ઞાનથી આવૃત થયેલા મનુષ્ય મોહ પામે છે. તેથી ભગવાનને પ્રતિમાને પોતાનું સ્વરૂપ બનાવી મંદિરોમાં તેની પ્રતિષ્ઠા કરી. સામાન્યજનોને પણ તે પ્રતિમા માં ભાવ થાય. પ્રભુત્વ પૃથ્વી ઉપર આવી પાછા અંતરધ્યાન થઈ જાય છે પરંતુ પ્રતિમા અચળ રહે છે. તેથી પ્રભુ પણ મનુષ્ય સ્વરૂપ ધારી, તે પ્રતિમા ના સ્વરૂપમાં મનુષ્યને ભગવાનના સાક્ષાત પ્રગટ સ્વરૂપ નો ભાવ આવે તે માટે તે પ્રતિમાને સેવે છે. તેમાં છે નાની છે તેને તે યોગ્ય લાગે છે”

બદ્રીનાથના મંદિરે પંજાબના રાજા રણજીતસિંહ દર્શને પધારે છે ત્યારે તેમને નીલકંઠવર્ણીના દર્શન થાય છે. તે સમયે નીલકંઠવર્ણીએ તેમના તરફ જોયું અને એ દિવ્ય દ્રષ્ટિ ના પ્રભાવે રાજા રણજીતસિંહ નિજ મંદિરમાં જવાને બદલે વરણી તરફ ચાલ્યા અને સ્તુતિ કરતા કહ્યું “હું આપને છોડી નહીં. કરોડ જનનો ઉદ્ધાર કરવા આપ પ્રગટ્યા છો તો હવે આપ છોડતો નહીં” વરણીએ રાજાનો અંગ સજાવટ જોયો જેમાં તેમને રાગ દેખાય, તેમણે રાજાને કહ્યું, “અમે તો ભક્તાધીન છીએ, તમે ભક્ત થાઓ તો આધીન થઈએ. પણ અમે જોગી અને તમે ભોગી, બંનેનો સ્વભાવ કેમ મળે? અને સ્વભાવ મળ્યા સિવાય અંતર પણ ફરે નહીં.....

વંશીપુરના મહારાજા વરણીને જ્યારે જોયા ત્યારે તેની મુમુક્ષતાને કારણે પૂર્વનું જ્ઞાન ઉદય થાય છે અને તેમણે પ્રભુને ઓળખી લીધા ‘નારાયણ આ સ્વરૂપે આજે મારું કલ્યાણ કરવા આવ્યા છે’ એવી એને પ્રતીતિ થઈ. વરણીને પોતાની સાથે રાજ મહેલમાં લાવે છે. રાજા અને રાણીના પૂર્વના અતી બુલિષ્ઠ સંસ્કારના યોગથી જ નીલકંઠવર્ણી તેમના મહેલમાં રહ્યા. એક દિવસ રાણીએ નીલકંઠ વર્ણી પાસે આવીને કહ્યું, “બ્રહ્મચારીજી! આ રાજ્ય તમને સોંપવું. આ બંને કુવરીઓનું પણ તમારી સાથે લગ્ન કરવું છે, માટે હવે વનમાં જઈ તપ કરવાની માથાકૂટ મૂકી દો.” વરણી તેમની વાત સાંભળી હત્યા અને કહ્યું, “માતા! મારા તપની અવધિ તો પશ્ચિમમાં આવશે, અહીં તો તમારા તપના ફળ સ્વરૂપે હું આવ્યો છું, તમારા અતિ મોટા ભાગ્ય છે.” પછી બોલ્યા, “હજુ વનમાં ફરવું છે અને તમારા જેવા મહાભાગ્યવાન મુમુક્ષોના કલ્યાણ કરવા છે.” રાણીનો વરણી ઉપરનો પ્રેમ મોહમાં પરિણામો હતો ડરાવણી વાતો કરી મહેલમાં રોકવાનો પ્રયાસ કરતા હતા. પરંતુ વરણીએ કહ્યું, “મા! વનની વનમાં રહેલા પ્રાણીઓને કે ટાઢ તડકાની મને એટલી બીક નથી લાગતી જેટલી બીક મને સ્ત્રીની લાગે છે. સ્ત્રીનો ડંખ તો જન્મો જન્મ ના ચકરાઓમાં પણ ક્યાંય કોઈને છોડતો નથી. હું તો પરાતપર પુરુષોત્તમ છું, આ સ્ત્રીના ડંખને બીક બતાવવા, તેની મોહઝાડમાંથી મનુષ્યને છોડાવવા, પ્રકૃતિના અતૂઠબંધનને તોડી મારા દિવ્ય અક્ષરધામ નો સુખ મારા ભક્તોને આપવા હું પ્રગટ થયો છું. તમારા રાજ્યોમાં કે તમારી કુવારીઓમાં બનાવવા હું નથી આવ્યો. પરંતુ તમને મારા પ્રત્યે હેત થયેલું છે, મારી ભાવપૂર્વક તમે હવે સેવા કરી છે તેથી તમને અભય કરી પરમપદ જે મારું અક્ષરધામ તે આપવા પ્રમાણે આવ્યો છું.”

સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયની સમગ્ર સમાજ પર અસર

18 મી સદીમાં ભારતનું રાજકીય અને સામાજિક ચિત્ર ખૂબ જ ખરાબ હતું. તમામ સ્તરે અંધાધુધી પ્રવર્તી હતી. આ સમયગાળામાં ધાર્મિક રૂઢિ ચૂસતાએ ખૂબ જ પકડ રાખી હતી. શું ખાવું, સ્નાન કઈ જગ્યાએ કરી શકાય, ક્યાં સવર્ગના લોકો બીજા પ્રત્યે અસહિષ અને સંકુચિત વિચારસરણીમાં રહેતા થયા ધર્મગુરુ પણ તેમના સ્વાર્થ પોષવામાં જ રત રહેતા હતા. સ્ત્રીઓ માટે ખૂબ જ જડત્વ ની ભાવનાથી વર્તન કરવામાં આવતું હતું. સામાજિક નીતિમત્તાનો પણ હાશ થતો હતો. આ સમયમાં ભગવાન સ્વામિનારાયણ સમગ્ર દેશમાં તીર્થાટન કરી દેશની અંદર પ્રવર્તતી માન્યતાનો અભ્યાસ કર્યો. તત્કાલીન સમાજ જીવન સાથે તાદાત્મ્યતા સાથે જનમાનસ પર પકડ જમાવી. આ પકડ મજબૂત થવાનું કારણ એ હતું કે તેમનો ઉપદેશ સહેલો અને સરળ ભાષામાં હતો. સ્વામિનારાયણ ધર્મ અને તેમનો ઉપદેશ એ કોઈ ચોક્કસ વર્ગનો ન બની રહેતા સમાજના નિમ્ન સ્તરના માનવી સુધી પહોંચ્યો. સમાજ જીવન ઉપર આ ધર્મની વ્યાપક અસર જોવા મળે છે જેમ કે

1. અહિંસાના ઉપદેશ ના કારણે હોમ હવનમાં દેવતાને રાજી કરવા નિર્દોષ પશુના બલી ચઢાવવાની ખોટી માન્યતા ખંડન થયું એના ફળ સ્વરૂપે લોકોમાં આ પ્રકારના યજ્ઞ હવનની પ્રમાણ ઘટવા લાગ્યું.
2. શુભ પ્રસંગોએ અશ્લીલ ભાષાનો ઉપયોગ કરી ગવાતા ફટાણા બંધ થયા.
3. ગમે ત્યાં થુકવાની, સ્નાન સોચાદીક ક્રિયાઓ કરવાની નદી, તળાવ, બાગ, બગીચા ખેતરમાં ગંદકી થાય છે. પર્યાવરણ શુદ્ધ રહે એ માટે નદી, તળાવ, રસ્તા, વાવેલું ખેતર વગેરેમાં મળમૂત્ર કરવા તથા થૂંકવાનો નિષેધ કરવામાં આવ્યો અને પર્યાવરણ શુદ્ધિ ને મહત્વ અપાયું.
4. પ્રાચીન સમાજ કોઈ કે અર્વાચીન સમાજ પરંતુ વ્યસનોની બંધી તો વ્યાપક હોય છે. શિક્ષાપત્રીમાં કોઈપણ પ્રકારના વ્યસનો ન કરવાનો ઉપદેશ આપવામાં આવ્યો છે. આમ સમગ્ર કુટુંબ અને સમાજની આબાદી નો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે.

5. ગુરુ, માતા પિતા, રોગીષ્ટ મનુષ્ય, પશુ પક્ષીઓ અને જીવ પ્રાણી માત્રાને રહેવાના ઉપદેશથી માનવીને સમાજ પ્રત્યેની ફરજોનું ભાન થયું.
6. હિન્દુ ધર્મના પરંપરાગત તહેવારો જેવા કે હોળી, વસંત પંચમી, દિવાળી, ઉતરાયણ વગેરેનું મહત્વ લોકોને સમજાવવા માટે ઉત્સવોનું તેમની પ્રત્યક્ષ ઉપસ્થિતિમાં આયોજન કર્યું અને લોકોને સારા સારા નો ભેદ સમજાવ્યો અને સમાજને નવજાગૃત કરવાનો ભગીરથ કાર્ય હાથ કર્યું.
7. કુટુંબના બાળક રૂપે પુત્રી નો જન્મ આફતરૂપ માનાતો હતો અને તેને જન્મતાવેત જ દૂધ પીતી કરવાનો એટલે કે કૂર રીતે હત્યા કરવાનો રિવાજ હતો આ કુરિવાજ સહજાનંદ સ્વામીએ બંધ કરાવ્યો અને સમાજ નવરચના ની પહેલ કરી.
8. સ્ત્રી એ સમાજનું દબાયેલું કચડાયેલું અને પુરુષને આધીન પાત્ર હતું. કોઈ સ્ત્રીનો પતિ મરણ પામે તો તેને પરાણે જીવતા બડી મરવું પડતું હતું. તેઓ ‘સતીપ્રથા’નો રિવાજ બંધ કરાવી આવા દુષણોના કારણે મૃત પાય થયેલા સમાજને નવજીવન આપ્યું.

વર્તમાન સમયે લોકોમાં એક માન્યતા ઘર કરી ગઈ છે કે સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયમાં સાધકોથી સ્ત્રીનું મોઢું ન જોવાય, તેમની સાથે વાતચીત ન કરાય, સ્ત્રીઓને ધણાત્મક ભાવથી જોવામાં આવે છે વગેરે પરંતુ હકીકત જુદી જ છે.

લોજપુર ગામમાં આશ્રમની બાજુમાં જીવરાજ શેઠના ડેલામાં સત્સંગી ભાઈઓ બહેનોને સભામાં મુક્તાનંદ સ્વામી કથા વાર્તા કરતા હતા. આ સમયે નીલકંઠ પણ સૌ સંતો સાથે કથા સાંભળવા ત્યાં ગયા હતા પણ અહીં આવતા તેઓની વ્યગ્રતા વધી ગઈ. ત્યાગીના અષ્ટાંગ બ્રહ્મચર્યમાં થતો વિક્ષેપ નીલકંઠવણીને ગમ્યો નહીં તેમને આ પ્રથામાં ત્યાગશ્રમનું દૂષણ દેખાયું. તેઓ તો ચાલુ કથાએ જ ઊભા થઈ ચાલવા લાગ્યા ત્યારે મુક્તાનંદ સ્વામીએ તેમને વિવેક સમજાવતા કહે છે કે શ્રોતાઓ જતા રહે પછી જ વક્તાઓએ આસન છોડાય, આ સમયે શ્રીમદ ભાગવતના અગિયારમાં સ્કંધના 17/33 ના શ્લોક નું અનુસંધાન આપીને નીલકંઠ વણીએ જણાવ્યું કે “ત્યાગીના અષ્ટાંગ બ્રહ્મચર્યમાં સ્ત્રીઓના આ અનિચ્છનીય સંપર્કથી વિદ્ન આવે છે. ગૃહસ્થા સિવાયના બીજા આશ્રમઓને માટે સ્ત્રીઓના દર્શન, સ્પર્શ, ભાષણ વગેરે ત્યાંજય છે એમ શાસ્ત્રો કહે છે.”

સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયમાં પુરુષ અને સ્ત્રીઓના વિભાગ સહજાનંદ સ્વામીની હયાતીમાં જ અલગ પાડેલ હતા. તેઓ પણ સ્વતંત્ર રીતે ભગવાનની ઉપાસના કરી શકે, શ્રી સન્માન યોગ્ય બને, પોતાની આગવી ઓળખ ઊભી થાય અને સંપ્રદાયથી સુપેરે પરિચિત થાય તે માટે સહજાનંદ સ્વામીએ સ્ત્રીઓ માટે અલગ મંદિરોની સ્થાપના કરાવી. તેમના મતે અધ્યાત્મિક આરાધના નો મૂળ બ્રહ્મચર્ય છે. પાયાના ગ્રંથ શિક્ષાપત્રી નો વિશેષ ધર્મના શ્લોક 136 માં જણાવ્યા મુજબ ગૃહ સ્થાશ્રમિ પુરુષ તેમણે યુવા અવસ્થાએ યુક્ત પોતાની મા, બહેન, દીકરી સંગાથે પણ આપતકાળ વિના એકાંત સ્થળને વિશે ન રહેવું અને પોતાની સ્ત્રીનું દાન કોઈને ન કરવું. આવી સ્પષ્ટ આજ્ઞા આશ્રિતજનોને આપવા પાછળનો હેતુ એ હતો કે જેમ આગ અને ઘી બંને એકબીજાના પૂરક બનીને પોતાનો જ નાશ કરે છે તેમ આશ્રિતજનો પણ ભક્તિ માર્ગ માંથી વિચલિત ન થઈ જાય.

તેઓ 30 સમુદાયના વિરોધી નહોતા પરંતુ ત્યાગશ્રમમાં જીવનારા સાધકો માટે સ્ત્રી બાધા રૂપ છે. તેમના જીવનકાળ દરમિયાન પણ ભગવાન ભજવા અનેક બહેનો આશ્રમમાં રહેતી હતી.

9. સ્ત્રીઓ પણ પ્રભુધરાક સંત પરમાત્મા ના સત્પુરુષની નિશ્રામાં રહીને ભગવાનની ઉપાસના કરી શકે, શ્રી સન્માન યોગ્ય બને, પોતાની આગવી ઓળખ ઊભી થાય અને સંપ્રદાયથી સુપેરે પરિચિત થાય તે માટે સહજાનંદ સ્વામી સ્ત્રીઓ માટે અલગ મંદિરોની સ્થાપના કરાવી.

આમ સહજાનંદ સ્વામીએ સમાજના દરેક વર્ગ પર અસર પાડીને સમાજને નવો રાહ ચીંધો. તેઓએ તાત્કાલિન સમાજ જીવનમાં પરિવર્તનની લહેર પસરાવી દીધી અને તેઓએ સમાજના સર્વાંગી જ્યોતિરધર સ્વરૂપે કરી.

Role of Education in Empowering Rural Women of Uttar Gujarat Region

Amitkumar J. Raval
Research Scholar- Sociology,
Surendranagar University, Surendranagar

Dr. Manisha Damor
Assistant Professor, Sociology,
Department of Humanities and Social Science,
Surendranagar University, Surendranagar

Abstract

The empowerment of rural women is essential for sustainable social development, particularly in regions where gender disparities are more pronounced. Education plays a crucial role in empowering women by providing them with the knowledge, skills and confidence to challenge traditional roles and actively participate in society. This paper investigates the role of education in empowering rural women in the Uttar Gujarat region, specifically in the districts of Banaskantha, Patan and Sabarkantha. Through a mixed-method approach, including surveys and in-depth interviews, this study examines the relationship between educational attainment and women's socio-economic status, decision-making capabilities and community participation. The findings reveal that higher levels of education are associated with increased empowerment, although socio-cultural barriers continue to limit the full potential of education in transforming women's lives.

Keywords: Education, Empowerment, Rural Women, Uttar Gujarat, Socio-Economic Status, Gender Equality

1. Introduction

The empowerment of women is a cornerstone of social development, particularly in rural areas where gender disparities remain significant. Education has long been recognized as a key driver of women's empowerment, enabling them to acquire the skills, knowledge and confidence necessary to navigate and challenge traditional gender roles. In rural India, where cultural norms and societal expectations often restrict women's opportunities, education can be a transformative force, offering pathways to improved socio-economic status, greater participation in decision-making and active involvement in community life.

The Uttar Gujarat region, which includes the districts of Banaskantha, Patan and Sabarkantha, provides a compelling context for exploring the role of education in empowering rural women. This region, characterized by a blend of traditional values and emerging modern influences, offers a unique lens through which to examine the impact of education on women's lives. Despite progress in educational access, many women in Uttar Gujarat continue to face barriers that hinder their ability to fully benefit from educational opportunities. These barriers include limited access to quality education, early marriage and societal expectations that prioritize domestic roles over educational and professional aspirations.

This paper seeks to explore the role of education in empowering rural women in the Uttar Gujarat region, focusing on the relationship between educational attainment and various indicators of empowerment, including socio-economic status, decision-making capabilities and community participation. By employing a mixed-method approach that combines quantitative data from surveys with qualitative insights from in-depth interviews, this study aims to contribute to a deeper understanding of how education can serve as a catalyst for gender equality and social progress in rural India.

2. Literature Review

The concept of women's empowerment is multidimensional, encompassing economic, social, political and personal aspects (Kabeer, 2005). Education has been identified as a crucial factor in achieving empowerment, as it equips women with the necessary tools to improve their socio-economic conditions, participate in decision-making processes and advocate for their rights (Sen, 1999).

Studies have shown that education is linked to increased labor force participation, higher income levels and improved health outcomes for women (King & Hill, 1993). In rural areas, education can also reduce gender disparities by challenging traditional norms that restrict women's roles to domestic spheres (Jejeebhoy, 1995). However, the impact of education on women's empowerment is not uniform, as it is influenced by socio-cultural, economic and political factors specific to each region (Nussbaum, 2000).

In the context of Uttar Gujarat, research has highlighted the importance of education in improving the status of women, but also points to significant challenges, including limited access to quality education, early marriage and societal expectations that prioritize women's roles as wives and mothers over their educational aspirations (Sharma & Sharma, 2012).

3. Methodology

This study employs a mixed-method approach, combining quantitative and qualitative data to provide a comprehensive analysis of the role of education in empowering rural women in the Uttar Gujarat region.

- **Quantitative Data:** A survey was conducted with 300 women from various rural communities in the districts of Banaskantha, Patan and Sabarkantha. The survey included questions on educational attainment, employment status, decision-making roles within the family and participation in community activities.

- **Qualitative Data:** In-depth interviews were conducted with 30 women who had attained higher education (post-secondary) and were employed in various sectors. These interviews aimed to capture personal narratives and explore the perceived impact of education on their lives.

- **Data Analysis:** Quantitative data were analyzed using descriptive statistics and correlation analysis to identify patterns and relationships between education and empowerment indicators. Qualitative data were analyzed using thematic analysis to identify key themes related to the role of education in empowering women.

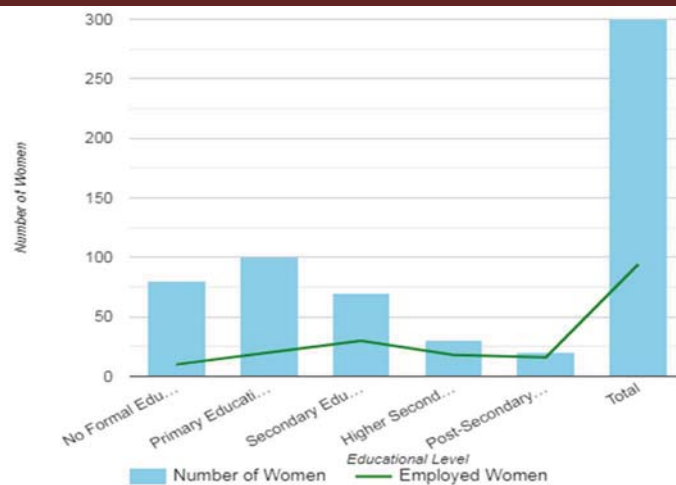
4. Results

The analysis of the survey data revealed a positive correlation between educational attainment and various indicators of empowerment among rural women in the Uttar Gujarat region.

- **Socio-Economic Status:** Women with higher levels of education were more likely to be employed and have higher income levels compared to those with little or no education. They also reported better access to healthcare and financial resources, contributing to an overall improvement in their socio-economic status.

Table 1: Educational Attainment and Employment Status of Rural Women

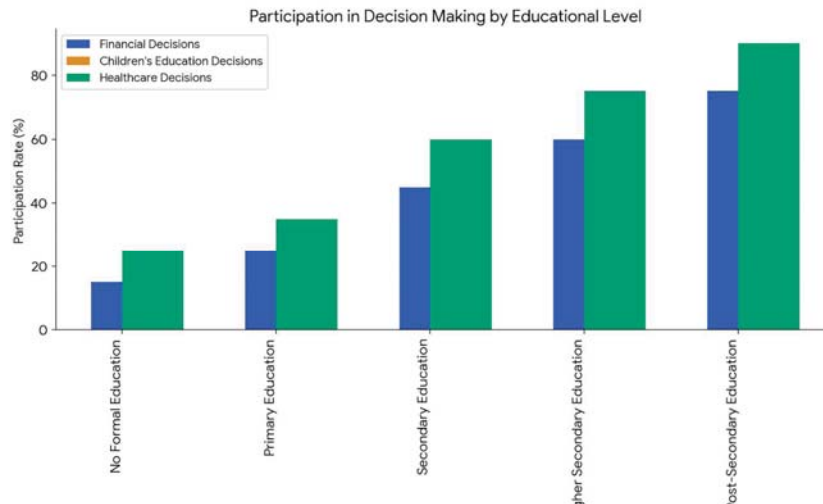
	Number of Women	Percentage (%)	Employed Women	Percentage Employed (%)
No Formal Education	80	26.67%	10	12.50%
Primary Education	100	33.33%	20	20%
Secondary Education	70	23.33%	30	42.86%
Higher Secondary Education	30	10%	18	60%
Post-Secondary Education	20	6.67%	16	80%
Total	300	100%	94	31.33%

- **Decision-Making:** Education was found to significantly enhance women's decision-making abilities within their households. Educated women were more likely to participate in decisions related to family finances, children's education and health care.

Table 2: Decision-Making Roles within the Family Based on Educational Level

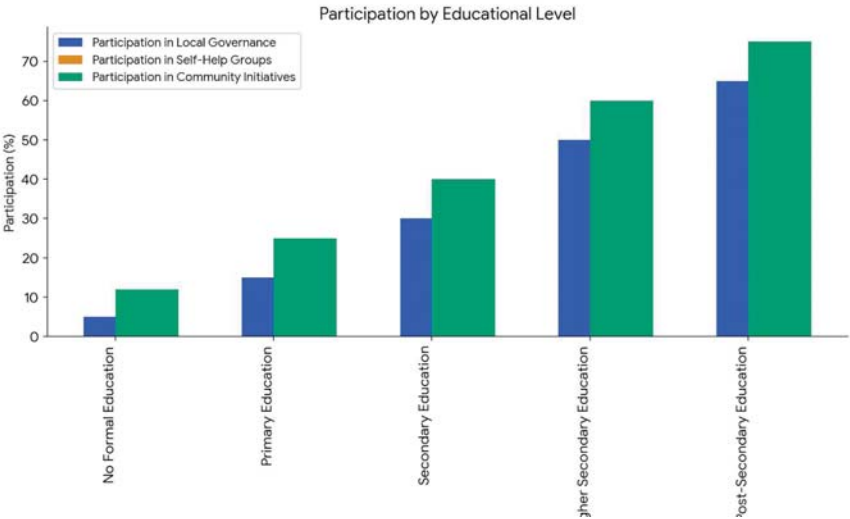
	Number of Women	Participate in Financial Decisions (%)	Participate in Children's Education Decisions (%)	Participate in Healthcare Decisions (%)
No Formal Education	80	15%	20%	25%
Primary Education	100	25%	30%	35%
Secondary Education	70	45%	55%	60%
Higher Secondary Education	30	60%	70%	75%
Post-Secondary Education	20	75%	85%	90%

- **Community Participation:** The study found that education also played a role in increasing women's participation in community and civic activities. Educated women were more likely to be involved in local governance, self-help groups and other community initiatives, contributing to a stronger sense of agency and empowerment.

Table 3: Participation in Community Activities Based on Educational Level

Educational Level	Number of Women	Participation in Local Governance (%)	Participation in Self-Help Groups (%)	Participation in Community Initiatives (%)
No Formal Education	80	5%	10%	12%
Primary Education	100	15%	20%	25%
Secondary Education	70	30%	35%	40%
Higher Secondary Education	30	50%	55%	60%
Post-Secondary Education	20	65%	70%	75%

These tables and graphs illustrate the relationship between educational attainment and empowerment indicators such as employment status, decision-making roles within the family and participation in community activities. The data indicates that higher levels of education correlate with increased empowerment among rural women in the Uttar Gujarat region.

5. Discussion

The findings of this study underscore the transformative potential of education in empowering rural women in the Uttar Gujarat region. Education not only improves women's socio-economic status but also enhances their decision-making capabilities and participation in community life. However, the study also highlights persistent challenges that need to be addressed to maximize the impact of education on women's empowerment.

- **Challenges:** Despite the positive impact of education, many women in the region continue to face barriers such as limited access to quality education, early marriage and societal expectations that

prioritize domestic roles over educational and professional aspirations. These challenges underscore the need for targeted interventions that address both the supply-side issues related to educational access and the demand-side factors influenced by socio-cultural norms.

6. Conclusion

This study demonstrates the critical role of education in empowering rural women in the Uttar Gujarat region. While significant progress has been made, there is a need for continued efforts to remove barriers to education and create an enabling environment that supports women's empowerment. Policymakers, educators and community leaders must collaborate to promote gender-sensitive educational policies and programs that recognize the unique challenges faced by rural women.

References

- Chaudhary, S., & Verma, P. (2021). Education and women empowerment in rural India: A case study of Gujarat. *Journal of Rural Studies*, 82, 139-148. <https://doi.org/10.1016/j.jrurstud.2020.10.002>
- Desai, S., & Joshi, R. (2020). The impact of education on the empowerment of women in rural India. *Indian Journal of Social Work*, 81(4), 563-578.
- Jejeebhoy, S. J. (1995). *Women's Education, Autonomy and Reproductive Behaviour: Experience from Developing Countries*. Oxford University Press.
- Kabeer, N. (2005). Gender Equality and Women's Empowerment: A Critical Analysis of the Third Millennium Development Goal 1. *Gender & Development*, 13(1), 13-24.
- King, E. M., & Hill, M. A. (Eds.). (1993). *Women's Education in Developing Countries: Barriers, Benefits and Policies*. World Bank.
- Nussbaum, M. C. (2000). *Women and Human Development: The Capabilities Approach*. Cambridge University Press.
- Patel, V. K., & Trivedi, H. R. (2019). Barriers to education for rural women in Gujarat: A socio-cultural perspective. *International Journal of Social Sciences and Humanities*, 26(2), 221-236.
- Sen, A. (1999). *Development as Freedom*. Oxford University Press.
- Sen, A. (1999). *Development as Freedom*. Oxford University Press.
- Shah, M., & Shah, D. (2018). Gender equality and women empowerment in Gujarat: A review of the role of education. *Journal of Development Studies*, 54(6), 860-874. <https://doi.org/10.1080/00220388.2018.1430777>
- Sharma, A., & Sharma, S. (2012). Women's Empowerment in India: A Study of Rural and Urban Women in Gujarat. *International Journal of Social Science and Humanity*, 2(5), 453-459.
- UNESCO. (2014). *Education for All Global Monitoring Report 2013/14: Teaching and Learning: Achieving Quality for All*. Paris, France: UNESCO.

Philosophy in Dramas of Sanskrit Literature: An Observatioal Study

Dr. Hemangini Raysingbhai Chaudhari
(M.A., M.Phil., Ph.D., NET (In Sanskrit))

Assistant professor, Shah K. S. Arts and V. M. Parekh Commerce College,
Kapadwanj, Dist. Kheda (Gujarat)

(1).Introduction : Sanskrit drama in its present form is the product of the post Epic period. After Ramayana and Mahabharat Sanskrit drama brought two important features in literature : 1. It depicted human characters and situations. 2. It introduced Pratik, the language of the masses. Bharatmuni in his Natyashastra laid down the purposes of the drama. Even to-day dramas serve as sources of believes or intertainment to every-body or every person. 1. Kalidasa, 2. Bhavabhuti, 3. Bhatta Narayana, 4. Bhasa, 5. Harshvardhan, 6. Vishakhadatta, 7. Shoodrak, 8. Rajshekhar are the great dramatists in Sanskrit literature. They have reflected philosophy in their Sanskrit dramas with the help of their characters and their contents or stories. There are main three different areas of philosophy : 1. 'Metaphysics' is the branch of philosophy. Mahatma Buddha called the universe as maya. 2. Area of philosophy is known 'Epistemology'. Question discussed is : How do we get knowledge? 3. The branch of philosophy which deals with this problem is 'Axiology'.

(2). Meaning of Philosophy : The term philosophy has a Greek origin. The word 'philosophy' can be traced to the Greek word 'philosophia' which is made up of two words i.e. 'phileo' (love) and 'sophia' (wisdom). Therefore, literal meaning of philosophy is 'love of wisdom'. A love of wisdom is the essence for any philosophic investigation. Cicerone called philosophy as 'the mother of all arts' and 'the true medicine of mind'. According to Aristippus, 'philosophy is the ability to feel at ease in any society'. According to Bramold, 'Philosophy is a persistent effort of both ordinary and persistent people to make life as intelligible and meaningful as possible.' Philosophy is the revelation of some truth through everyday experience. Philosophy is concerned with most general types of problems and also examines them more critically. Philosophy is an intellectual attempt and understand universe. **An Observational Study** means detail and analytical study regarding philosophical aspects in various dramas of Sanskrit literature.

(3). Three Different Areas of Philosophy: 1. Problems of Reality : 'Metaphysics' is the branch of philosophy which deals with this problem. Questions usually discussed are : What is the nature of the universe we live? Such questions have been raised in Sanskrit Upanishads. Mahatma Buddha called the universe as maya. 2. Problems of Knowledge : The area of philosophy is known 'Epistemology'. Questions discussed are : How do we get knowledge? How does a man know what is real? Different philosophers have provided different answers.

3. Problems of Values : The branch of philosophy which deals with this problem is 'Axiology'. The problem of values include questions. What are the principles of life? How do they support the view of reality?

(4).. Dramatist and Dramas in Sanskrit Literature : Main dramatists and their dramas in Sanskrit are following :

1. **Kalidasa** is known as a great poet in Sanskrit literature, who is very popular as a Mahakavi. Kalidasa has written total seven books in Sanskrit language and these books are increasing the treasure of Sanskrit literature. Kalidasa has created total three unique dramas like : 1. Vikramorvasheeyam, 2. Malvikagnimitram and 3. Abhignanshakuntalam. 2. **Bhavabhuti** is known as a poet and a dramatic writer, who has written three dramas like 1. Maltimadhava, 2.

Mahavircharitam and 3. Uttarramcharitam. 3. **Bhatta Narayan** was the author of Venisamhara. 4. **Bhasa** has written total 13 dramas : 1. Madhyamvyayog, 2. Dootvaky, 3. Dootghatatkach, 4. Karnabhar, 5. Urubhang, 6. Panchratra, 7. Pratima, 8. Abhishek, 9. Balcharit, 10. Pratignayaugandhrayan, 11. Swapnawasavdattam, 12. Avimarak, 13. Charudatta. 5. **Harshvardhan** has written three plays like ; 1. Naganand, 2. Ratnaavali and 3. Priyadarshika. 6. **Vishakhadatta** has created drama Mudraraxas. 7. **Shoodrak** has written play Mruchhakatikam. 8. **Rajshekhar** has created drama Balramayana.

(5). Philosophy in Dramas of Sanskrit Literature :

Sanskrit literature is the great treasure for human life. Nanadi gives the message for the human life, like to respect others, live together, to be helpful to the others etc.. Sanskrit dramas teach us how to conduct ourselves. The dramas give great message : Unity in diversity is our distinction. Sanskrit dramas give message for hard-working in the life : Awake arise for getting the goals of life. Dramas of Sanskrit literature hero and heroine take place of the leadership. Hero and heroine both play role for developing the other people in the society. All the characters live together, work co-operatively and with unity. Hero gives directions for the moral life to the readers. Directly the reader gets the ideals of life. The ideals are like to be honest, to be helpful to the others, to give support to the poor persons and also to live co-operatively. In this way Sanskrit dramas are the agents of the best messages for the moral life, for the progressive or modern society too.

Leadership is an important element in moral life, which is highly applicable in life. Leadership is needed early in the quality journey to create a quality culture and social change. All the readers obtain the best lessons for developing their own life. Sanskrit dramas are the agent of social change, culture, morality for the readers.

1. Kalidasa : Kalidasa has created total three unique dramas like : 1. Vikramorvasheeyam : This play has total five acts. The play investigation opens with the usual Nadi or invocation of the God Shiva for benedictions, which is suggestive of the main incidents of the story. The qualification of a hero are decorum and courtesy, bravery learning, steadfastness of mind, skill and art with speech, both eloquent and sweet. The heroine of the play Vikramorvasheeyam is Urvashee, a celestial. The style of Kalidasa is pure and chaste. It is also characterized by brevity and perspicuity. In Kalidasa we can see something incomparably great philosophy and enduring for all time. 2. Malvikagnimitram and 3. Abhignanshakuntalam. All the dramas are unique.

2.. Bhavabhuti: Bhavabhuti is known as a poet and a dramatic writer, who has written three dramas like : 1. Maltimadhava : 2. Mahavircharitam and 3. Uttarramcharitam and Maltimadhava are the characteristics of the viracharita and Mahavircharita. Wherein the mighty deeds of great men will be chivalrous and awe-inspiring and the language vigorous and stand. In Maltimadhava the hero of the play, is that a Dhirdatta nayak ought to be. He has most of the genetic qualities of the hero, as described by writers on dramaturg. Malati is very fine picture of a maiden of high birth. The style of Bhavabhuti is pure and perspicuity.

The third play of Bhavbhuti is the Uttarramcharitam or the latter part of life. It is Bhavbhuti's master piece. In this play the Bhavbhuti has done his best to depict the sentiment of Karuna or Pathos with a success scarcely achieved by any other poet of classic India that preceded him. The characters of Kalidasa are more romantic and idealistic in their conception, those of Bhavbhuti more realistic and varied.

3.. Bhatta Narayana : The author of the drama Venisamhara was Bhatta Narayana. Venisamhara is the heroic play in six acts. It is a poetic composition classed as the drama in Sanskrit literature. Bhatta Narayana attempts to describe a large portion of the Mahabharata in merely six acts. The six act differs from the Mahabharata in some important aspects. Bhatta Narayana put the character of Charvaka in this drama is of course highly ingenious.

4..**Bhasa** : Bhasa has written total 13 dramas : 1. Madhyamavyayog, 2. Dootvaky, 3. Dootghatotkach, 4. Karnabhar, 5. Urubhang, 6. Panchratra, 7. Pratimanatakam, 8. Abhishek, 9. Balcharit, 10. Pratignayaugandhrayan, 11. Swapnawasavdattam, 12. Avimarak and 13. Charudatta. Bhasa was a certainly talented dramatist judging from number and variety of his dramas. Bhasa's characters are sharply distinguished or individualized. Every character is strongly marked with its own individuality and made to help the development of the plot, each in its way. The predominance of made characters and the material spirit exhibited by most of them is a noble feature of Bhasa's dramas. The dramas clearly reflect the spirit of an heroic age. Mr. Ganpati shastri's remark, 'That the dramatic excellence of Bhasa has been model for Kalidasa could well be established from the fact that Shakuntala is mostly adorned with the ideas and expressions peculiar to Bhasa must be taken in the light of an over enthusiastic admirer of Bhasa.'

The drama of Bhasa 'Pratimanatakam' has total seven acts and five main characters of this play. Like : Rama, Seeta, Bharata, Lakshmana and Kaikeyi. Rama's noble qualities are well depicted by Bhasa. Rama's readiness to obey his father, his magnanimity and love for his brothers are well depicted in the drama 'Pratimanatakam.' Bhasa is more successful in depicting the character of Seeta. Her simplicity, the sweetness of her disposition, her devotion to her husband. Seeta is a pure, holy and devoted wife of Rama. The character of Lakshmana is as steadfast as he is joyful in serving his brother Rama. Bhasa wants to show that Kaikeyi was not after all wicked, selfish, woman, but Bhasa defence Kaikeyi's conduct though ingenious is weak. The lost treasure of thirteen plays of the famous dramatist Bhasa was recovered and Bhasa ceased to be mere name. The drama of Bhasa 'Charudatta' has total four acts. Charudatta belongs to the 'Prakarana' variety of Sanskrit dramatic composition. Bhasa is a master of humour. Bhasa's characters in his dramas at once stand out and impress us with their number, wide variety and range and their personality.

5. **Harshvardhan**: Harshvardhan has created three plays like : 1. Naganand, which drama has five acts. 2. Ratnaavali, which drama has four acts. 3. Priyadarshika, which drama has three acts. Harshvardhan was the great king of thinker and given shelter of Bana. He has created philosophy in the statements in the communication of the characters of the dramas.

6..**Vishakhadatta** : Vishakhadatta has written Mudraraxas. Vishakhadatta has given his introduction in his own drama Mudraraxas. There are seven acts of Mudraraxas. He has introduced Buddha and Jain religions and also philosophy of life in Mudraraxas. It is a historical or political drama and represents a curious state of public morals.

7. **Shoodrak** : Shoodrak has created excellent play Mruchchhakatikam. We can see introduction of Shoodrak in the first act of Mruchchhakatikam. Shoodrak was a king, who was also dramatist. He has done the progressive work of his country. He has created healthy society too. His hero of drama plays a role for developing people of the society. Shoodrak expresses experiences pleasures of life. Shoodrak has expressed philosophy of life in his drama Mruchchhakatikam.

8.**Rajshekhar** : Rajshekhar has written drama Balramayana. This drama is created by Rajshekhar in five acts, regarding childhood of Krishana. Rajshekhar has created poems. He has power regarding creating the best poems in prakrit language. Hence he became popular as Balkavi or as Kaviraj. He has given his information of life in his literature detail. According to A. B. Kith, 'Balramayana is the best drama in Sanskrit literature regarding philosophy of life.'

Nandi gives message for the human life like to respect the others, live together, to be help to the others. All the main characters give the main message for the readers like to respect one's mother, father and the guest as divine. Follow our good deeds and speak truth, follow dhyana, auspicious things, wealth is learning and teaching. Most of the dramas teach how to conduct ourselves. Sanskrit dramas are the agent of social change. The reader gets the information regarding society. The dramas reflect the picture of the society. The reader gets message from that all

persons have to work for his/her own society members. The society is also the best school for the persons hence the readers can get lessons from the society. In this way Sanskrit dramas are the agents of the best message for the moral life and also for the progressive or modern society too.

(6).Conclusion : The term philosophy has a Greek origin. The word ‘philosophy’ can be traced to the greek word ‘philosophia’ which is made up of two words *i.e.* ‘phileo’ (love) and ‘sophia’ (wisdom). Sanskrit literature is the great treasure for human life. Therefore, literal meaning of philosophy is ‘love of wisdom’. A love of wisdom is the essence for any philosophic investigation. Nanadi gives the message for the human life, like to respect others, live together, to be helpful the others. Sanskrit dramas teach us how to conduct ourselves. The dramas give great message : Unity in diversity is our distinction. Sanskrit dramas give message for hard-working in the life : Awake arise for getting the goals of life. Sanskrit dramas are the agent of social change. reader gets the information regarding society. The dramas reflects the picture of the society. The reader gets message from that all persons have to work for his/her own society members. Leadership is an important element in moral life, which is highly applicable in life. Leadership is needed early in the quality journey to create a quality culture and social change. We pray to God for increasing philosophical thinkers and diverse educational topics at universal level.

Bibliography

1. Aggarwal, J. C. (2008). *Philosophical and Sociological Bases of Education*, (Third Edition), New Delhi : Vikas publishing House, 576, Masjid Road, Jangpura.
2. ચાંપાનેરી, ભાવના જે. (2). *સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઇતિહાસ*, (તૃતીય આવૃત્તિ), સુરત : ન્યુ પોપ્યુલર પ્રકાશન, ટાવર રોડ.
3. તપસ્વી, નાન્દી (1996), *નાટકોનો પરિચય*, (તૃતીય આવૃત્તિ), અમદાવાદ : યુનિવર્સિટી ગ્રંથનિર્માણ બોર્ડ, એલિસ બ્રિજ પાસે. ગુજરાત રાજ્ય.
4. પરીખ, રસિકલાલ છો. (1980). *સંસ્કૃત નાટક સાહિત્ય*, (પ્રથમ આવૃત્તિ), અમદાવાદ ; ઇતિહાસ અને સંસ્કૃત વિભાગ, ગુજરાત વિદ્યાપીઠ. આશ્રમ રોડ.
5. પુરોહિત, નર્મદાશંકર ભોગીલાલ (અનુવાદક) (1933). *સંસ્કૃત નાટક - કીથ કૃત* (પ્રથમ આવૃત્તિ), અમદાવાદ : ગુજરાત, વિધાન સભા, ભદ્ર.
6. પાંડેય, રામવધ ઓર મિશ્ર, રવિનાથ (1976). *સંસ્કૃત નાટક ઓર નાટકકાર*, (તૃતીય સંસ્કરણ), દિલ્લી : ભારતીય વિદ્યા પ્રકાશન, કચોડી ગલી ।
7. શર્મા, શ્યામ (1975). *સંસ્કૃત કે ઇતિહાસિક નાટક*, (પ્રથમ સંસ્કરણ), જયપુર : દેવનાગરી પ્રકાશન, ચૌડા રાસ્તા ।

ABSTRACT

Philosophy in Dramas of Sanskrit Literature : An Observational Study

(Research Paper is regarding based on research area presented by Dr. Hemangini Raysingbhai Chaudhari, Assistant professor, Shah K. S. Arts and V. M. Parekh Commerce College, Kapadwanj, Dist. Kheda, PIN : 387620 in International Conference on ‘Global Perspectives in Multidisciplinary Research : Innovations and Interdisciplinary Solution’, sponsored by Surendranagar University on 29th December, 2024 at Seminar Hall, Surendranagar University, Surendranagar-Ahmedabad Highway, Wadhwan.)

The word Greek ‘Philosophy’ can be traced to the greek word ‘philosophia’ which is made up of two words *i.e.* ‘phileo’ (love) and ‘sophia’ (wisdom). Therefore, literal meaning of philosophy is ‘love of wisdom’. A love of wisdom is the essence for any philosophic investigation.

There are main three different areas of philosophy : 1. Metaphysics, 2. Epistemology and 3. Axiology. Philosophy is an intellectual attempt and understand universe. An **Observational Study** means detail and analytical study regarding philosophical aspects, in various dramas of Sanskrit literature. **Philosophy in Dramas of Sanskrit Literature, with Main dramatists :** 1. **Kalidasa** Kalidasa has created total three unique dramas like : 1. Vikramorvasheeyam, 2. Malvikagnimitram and 3. Abhignanshakuntalam. In kalidasa we can see something incomparably great philosophy and enduring for all time. Sanskrit literature is the great treasure for human life. Nanadi gives the message for the human life, like to respect others, live together, to be helpful the others. 2. **Bhavabhuti** has written three dramas like 1. Maltimadhava, 2. Mahavircharitam and 3. Uttarramcharitam. . In Maltimadhava the hero of the play, is that a Dhirodatta nayak ought to be. He has most of the genetic qualities of the hero, as described by writers on dramaturg. The third play of Bhabhuti is the Uttarramcharitam or the latter part of life. The third play of Bhabhuti is the Uttarramcharitam, which is Bhavbhuti's master piece. 3. **Bhatta Narayana** was the author of Venisamhara.. Bhatta Narayana attempts to describe a large portion of the Mahabharat in merely six acts. The six act differs from the Mahabharata in some important aspects. Bhatta Narayana put the character of Charvaka in this drama is of course highly ingenious. 4. **Bhasa** has written total 13 dramas : 1. Madhyamvyayog, 2. Dootvaky, 3. Dootghatotkach, 4. Karnabhar, 5. Urubhang, 6. Panchratra, 7. Pratima, 8. Abhishek, 9. Balcharit, 10. Pratignayaugandhrayan, 11. Swapnawasavdattam, 12. Avimarak, 13. Charudatta. Bhasa was a certainly a talented dramatist judging from number and variety of his dramas. Bhasa's characters are sharply distinguished or individualized . Every character is strongly marked with its own individuality and made to help the development of the plot, each in its way. The drama of Bhasa ' Pratimanatakam' has total seven acts and five main characters of this play. Like : Rama, seeta, Bharata, Lakshmana and Kaikayi. 5. **Harshvardhan** has written three plays like ; 1. Naganand, 2. Ratnaavali and 3. Priyadarshika. Harshvardhan was the great king of thinker and given shelter of Bana. 6. **Vishakhadatta** has created drama Mudraraxas. It is a historical or political drama and represents a curious state of public morals. 7. **Shoodrak** has written play Mruchchhakatikam.. Shoodrak expresses experiences pleasures of life. 8. **Rajshekhar** has created drama Balramayana. Rajshekhar has written drama Balramayana. This drama is created by Rajshekhar in five acts, regarding childhood of Krishana. According to A. B. Kith, 'Balramayana is the best drama in Sanskrit literature regarding philosophy of life.' We pray to God for increasing philosophical thinkers and diverse educational topics at universal level.

GOOD RESEARCH PRACTICES And VIOLATIONS OF RESEARCH INTEGRITY

Present By
CHAUDHAN PRITI K.
Assistant Professor
Smt. J. N. Bhatu B.Ed. College, Junagadh

સારી સંશોધન પ્રેક્ટિસ

સારા સંશોધન સિદ્ધાંતોની પ્રથાઓએ વૈજ્ઞાનિક સંશોધકો શૈક્ષણિકતા અને વિદ્યાર્થીઓ માટે ઓપરેશનલ માળખું પૂરું પાડવું જોઈએ. વૈજ્ઞાનિક જ્ઞાન શોધમાં પ્રયત્નોને મહત્તમ કરવા માટે વૈજ્ઞાનિક રીતે સમૃદ્ધ વાતાવરણને પ્રોત્સાહિત કરવા નીચેની મોટાભાગની સામગ્રી લઈ શકાય જ્યાં લાગુ હોય ત્યાં સંશોધન અખંડિતતા માટે યુરોપિયન આચાર સહિતા પર આધારિત છે.

1.1 સંશોધન પર્યાવરણ

- સંશોધન અખંડિતતાની સંસ્કૃતિ ની જાગૃતિ અને સક્રિય પ્રમોશન સુનિશ્ચિત કરવું આવશ્યક છે.
- નેતૃત્વ એ સારી સંશોધન પ્રેક્ટિસ પર સ્પષ્ટ રીતે અને પ્રક્રિયાઓ દર્શાવી જોઈએ. અને પ્રદાન કરવી જોઈએ અને અલગ કરલે અસરકારક રીતે પડે યોગ્ય પ્રક્રિયા સાથે નિયંત્રિત કરવું જોઈએ.
- ડેટાને યોગ્ય રીતે સર્ચાલિત સંગ્રહિત અને સુરક્ષિત રાખવો જોઈએ. અને ઉત્પાદન ક્ષમતા ટ્રેસેબિલિટી અને જવાબદારી માટે ઉપલબ્ધ કરાવો જોઈએ.
- સંશોધકો અને વહીવટની મેરીટ આધારિત પ્રમોશન અને ફાયરિંગ પ્રેક્ટિસ ડે સમર્થન આપવું આવશ્યક છે.

1.2 તાલીમ દેખરેખ અને માર્ગદર્શન

- સંશોધકોએ સંસાધન ડિઝાઇન પદ્ધતિ અને વિશેષણ માં સખત તાલીમ મેળવવી જોઈએ. સહિત અનુસાર સંશોધકોએ નૈતિકતા અને સંશોધન અખંડિતતા માં ખુરશી તાલીમ મેળવવી આવશ્યક છે.
- વરિષ્ઠ સંશોધકો ગ્રુપ લીડર્સ અને સુપરવાઈઝર તેમની ટીમના સભ્યોને યોગ્ય સંશોધન ડિઝાઇન અને પ્રકાશન પ્રવૃત્તિઓ પર માર્ગદર્શન આપશે અને સંશોધન અખંડિતતા ની સંસ્કૃતિને પ્રોત્સાહન આપશે.
- વરિષ્ઠ સંશોધકો ગ્રુપ લિટર્સ અને સુપરવાઈઝર ટેબલ સભ્યોને સ્વતંત્ર અને નિર્ણાયક વિચારસરણી માં વિકસાવવામાં મદદ કરવ માટે તેમના ડન કૌશલ્ય અને અનુભવને સોંપે છે અને તેમની વ્યવસાયિક વૃદ્ધિ અને કારકિર્દીના વિકાસને સમર્થન આપે છે

1.3 સંશોધન પ્રક્રિયાઓ

- સંશોધકો કાળજીપૂર્વક અને સારી રીતે ધ્યાનમાં રાખીને સંશોધનની રચના, અમલ વિશ્લેષણ અને દસ્તાવેજીકરણ કરે છે.
- સંશોધકો પરિણામો પ્રકાશિત કરે છે, અને પારદર્શક પ્રદેશો અર્થઘટન કરે છે. સંશોધકો તેમના ક્ષેત્રના ધોરણો અને સ્વીકાર્ય પ્રકાશન પ્રથાઓ અનુસાર પરિણામોની જાણ કરે છે.

1.4 સલામતી

- સંશોધકો સંશોધન વિષયો દાખલા તરીકે માનવ પ્રાણી સંસ્કૃતિ જૈવિક પર્યાવરણીય અથવા ભૌતિક આદર અને કાળજી સાથે અને કાનૂની અને નૈતિક જોગવાઈઓ અનુસાર સંભાળે છે.

- સંશોધકો સમુદાય સહયોગીઓ અને તેમના સંશોધન સાથે જોડાયેલ અન્ય લોકોના સ્વાસ્થ્ય, સલામતી અને કલ્યાણ માટે યોગ્ય આદર ધરાવે છે
 - સંશોધન ડિઝાઇન ધ્યાનમાં લે છે અને હોય સંસ્કૃતિ, ધર્મ, વંશિય, મૂળ સામાજિક વર્ગના તફાવતનો પ્રત્યે સંવેદનશીલ છે.
 - સંશોધકની પ્રવૃત્તિઓ થી સંબંધિત નુકસાન અને જોખમ અને ઓળખવામાં આવે છે. અને તેને ઘટાડવામાં આવે છે.
- 1.5 ડેટા પ્રેક્ટિસ અને મેનેજમેન્ટ

- સંશોધકો અને સંસ્થાઓ વાજબી સમયગાળા માટે તમામ ડેટા અને સંશોધન સામગ્રીના યોગ્ય ક્યુરેશનની ખાતરી કરે છે.
- સંશોધકો પડે સંસ્થાઓ ખાતરી કરે છે કે ડેટા ડી એક્સેસ શક્ય તેટલી ખુલ્લી છે અને જરૂરી હોય તેટલી બંધ છે સંશોધકો અને સંસ્થાઓ તેમના ડેટા અને સંશોધન સામગ્રીને કેવી રીતે એક્સેસ કરવી અથવા તે તો ઉપયોગ કેવી રીતે કરવો તે અંગે પારદર્શિતા પ્રદાન કરે છે.
- સંશોધકો અને સંસ્થાઓ સુનિશ્ચિત કરે છે કે સંશોધન આઉટપુટ ને લગતા કોઈપણ કરારો અથવા કરારોમાં ભૌતિક સંપદા અધિકારો હેઠળ તેમના ઉપયોગ માહિતી અને તેમના રક્ષણના સંચાલક માટે ન્યાય પૂર્ણ અને વાજબી જોગવાઈઓ નો સમાવેશ થાય છે.

1.6 સંયોગીકાર્ય

- સંશોધન સહયોગમાં તમામ ભાગીદારો સંશોધનની અખંડિતતા માટે જવાબદારી લે છે.
- તમામ ભાગીદારો સંશોધન અખંડિતતા સહયોગીઓની ભૌતિક સંપત્તિના રક્ષણ અને હેતુના સંભવિત સંઘર્ષો અથવા ગેરવર્તન રૂપને નિયંત્રિત કરવા માટેની પ્રક્રિયાઓ પર અપેક્ષાઓ અને ધોરણો પર તેમના સહયોગની શરૂઆતમાં સંમત થાય છે.
- સંશોધન સહયોગમાં તમામ ભાગીદારોને પ્રકાશનો અથવા પેટન્ટ માટે સબમિશન વિશે યોગ્ય રીતે જાણ કરવામાં આવે છે અને તેમની સલાહ લેવામાં આવે છે.

1.7 પ્રકાશન અને પ્રસાર

- બધા લેખકો પ્રકાશનની સામગ્રી માટે સંપૂર્ણપણે જવાબદાર છે સિવાય કે અન્યથા ઉલ્લેખિત હોય.
- બધા લેખકો લેખકત્વના ક્રમ પર સંમત થાય છે, સ્વીકારે છે કે લેખકત્વ પોતે સંશોધનની રચના, અમલીકરણ અથવા અર્થઘટનમાં નોંધપાત્ર યોગદાન પર આધારિત છે. જેમણે આટલું મહત્વપૂર્ણ યોગદાન આપ્યું છે તે તમામને સહ લેખકો તરીકે સુચિબદ્ધ કરવા આવશ્યક છે.
- લેખકોએ સુનિશ્ચિત કરવું જોઈએ કે તેમનું યોગદાન અથવા તેમના યોગદાન મુખ્ય ભાગો બૌદ્ધિક રીતે મૂળ છે અને પ્રકાશનોની સંખ્યા વધારવાના ઉદ્દેશ સાથે પરિણામોના પુનઃ પેકેજિંગ ટાળવું જોઈએ. લેખકો ખાતરી કરે છે કે તેમનું કાર્ય સાથીદારોને સમયસર, ખુલ્લું, પારદર્શક અને સચોટ રીતે ઉપલબ્ધ કરાવવા આવે.
- લેખકો સામાન્ય લોકો અને પરંપરાગત અને સોશિયલ મીડિયામાં, સંદેશા વ્યવહારમાં પ્રામાણિક છે.
- લેખકો મહત્વપૂર્ણ કાર્ય અને અન્ય લોકોના ભૌતિક યોગદાન ને સ્વીકારે છે અને સંબંધિત કાર્યને યોગ્ય રીતે ટાંકે છે
- બધા લેખકો સંશોધન માટે અથવા તેના પરિણામોના પ્રકાશન માટે હિતોના કોઈપણ વિરોધાભાસ અને નાણાકીય અથવા અન્ય પ્રકારના સમર્થન જાહેર કરે છે.
- કોઈપણ કપટ પૂર્ણ અથવા જાણી જોઈને અચોક્કસ નિવેદનો અનૈતિક વર્તન બતાવે છે પડે તે સ્વીકારીએ છે લેખક જો જરૂરી હોય તો સુધારા જારી કરે છે અથવા કામ પાછું ખેંચે છે.
- લેખકો નકારાત્મક પરિણામોને કારક તારણો જેટલા જ માન્ય માને છે.

3.8 સમીક્ષા મૂલ્યાંકન અને સંપાદન

- સંશોધક નો ઉદ્દેશ્ય પારદર્શક અને ન્યાય રીતે પ્રકાશ ભંડોળ નિમણૂક પ્રમોશન અથવા પુરસ્કાર માટે સવેસરની સમીક્ષા અને મૂલ્યાંકન કરે છે.
- હિતોના ટકરાવાળા સમીક્ષકો અથવા સંપાદકો પ્રકાશન ધોરણ નિવૃત્ત પ્રમોશન અથવા પુરસ્કાર અંગેના નિર્ણયમાં સામેલ થવાથી ખસી જાય છે.
- સમીક્ષકો અને સંપાદકો ગોપનીયતા જાળવી રાખે છે સિવાય કે જાહેરાત માટે પૂર્વ મજૂરી હોય સમીક્ષકો અને સંપાદકો લેખકોના અધિકારોનો આદર કરે છે અને લેખકની પૂર્વ લેખિત સંમતિ વિના તેમના સંશોધન માટે સબમિટ કરેલા યોગદાન માં જાહેર કરાયેલ અપ્રકાશિત સામગ્રીનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ નહીં.
- સમીક્ષકો અને સંપાદકોએ લેખકના મૂળ લિંગ અથવા માન્યતાઓને ધ્યાનમાં લીધા વિના અભ્યાસની ભૌતિક સામગ્રીના મૂલ્યાંકનના આધારે ન્યાય સમીક્ષા પ્રક્રિયાની ખાતરી કરવી આવશ્યક છે.

1.9 હિતોના સંઘર્ષની જાહેરાત

હિતોના સંઘર્ષ ઉદભવે છે. જ્યાં ખાનગી હિતો જેમકે (નાણાકીય લાભ કારકિર્દીની તકો વ્યક્તિગત સંબંધો વગેરે) વ્યવસાયિક નિર્ણયને સંભવિતપણે અસર કરી શકે છે. જેના કારણે સંશોધન, ભાડે રાખવાની પદ્ધતિઓ અને સંસ્થાકીય કામગીરીમાં પક્ષપાત થાય છે. 8 જોકે હિતોનો સંઘર્ષ પોતે જ ખરાબ વસ્તુ નથી. વાસ્તવમાં તે ઘણી વખત સફળ ભાગીદારી નેટવર્કિંગ અને કલાકોની મહેનતના પરિણામે આવે છે જે બધાએ અખંડિતતા ના ઉચ્ચતમ ધોરણે કર્યા છે

- વૈજ્ઞાનિક અને સંસ્થાકીય અખંડિતતા ની ચિંતાઓ ઊભી થઈ છે જ્યાં ખાનગી હિતો જાહેર કરવામાં આવતા નથી જો કોઈ અપ્રગટ સંઘર્ષ વળી આવે અથવા તેમનું યોગ્ય રીતે સંચાલન કરવામાં ન આવે તો ટેબલ સાબિત સંશોધક અથવા સ્ટાફ સભ્યની અખંડિતતા સાથે ચેડા થાય છે.
- અનુદાન ભંડોળના સમીક્ષકો ખાસ કરીને ગ્રાન્ટની સમીક્ષા કરી શકશે નહીં કે જે તેઓ સિદ્ધાંત તપાસ કરતા અથવા સહયોગી છે બર્થ ડે કાર્યાત્મક રીતે જણાવ્યું છે અથવા અનુદારના અપ્રત્યક્ષ કે પ્રત્યક્ષ લાભાર્થી તરીકે આ હિતોના સંઘર્ષ તરીકે રચાય છે તે સ્વીકાર્ય નૈતિક પ્રથા નથી.
- સંબંધિત ફુગાવાની યોજનાઓ ક્વીડ પ્રોફેસર તો પ્રેક્ટિસ દ્વારા જે સિટેશન સર્કલ બનાવે છે જ્યાં તપાસ કરતા હોય તેમના પોતાના કાર્યને તાકતા હોય તેવા લોકો માટે ટાંકણી પસંદગીઓ ધરાવે છે જે બિન મેરીટ આધારિત પ્રશસ્તિ તરફેણ તરફ દોરી જાય છે.

2 સંશોધન અખંડિતતાનું ઉલ્લંઘન

2.1 સંશોધન ગેરવર્તણૂક અને અન્ય અસ્વીકાર્ય વ્યવહાર

સંશોધનની ગેરવર્તણૂકને પરંપરાગત રીતે સંશોધનની દરખાસ્ત પ્રદર્શન અથવા સમીક્ષામાં અથવા, સંશોધન પરિણામોની જાણ કરવામાં બનાવટ ખોટા અથવા સાહિત્ય ચોરી તરીકે વ્યાખ્યાયિત કરવામાં આવે છે.

- ફેબ્રીકેશન એ પરિણામો બનાવે છે અને તેઓ વાસ્તવિક હોય તેમ રેકૉર્ડ કરે છે.
- ખોટા કારણ એ સંશોધન સામગ્રી સાધન સામગ્રી અથવા પ્રક્રિયાઓની હેરાફેરી અથવા બદલાવ છે સમર્થન વિના ડેટા અથવા પરિણામોને અવગણવા અથવા દબાવવા.
- સાહિત્ય ચોરી એ મૂળ સ્ત્રોતને યોગ્ય કેડિટ આપ્યા વિના મૂળ સ્વરૂપમાં અથવા અનુવાદ માં અન્ય લોકોના કાર્ય અને વિચારોનો ઉપયોગ કરે છે આમ મૂળ લેખક ના તેમના ભૌતિક આઉટપુટ ના અધિકારોનો ઉલ્લંઘન કરે છે. ઉલ્લંઘનના આ ત્રણ સ્વરૂપો ખાસ કરીને ગંભીર માનવામાં આવે છે કારણ કે તેઓ સંશોધન રેકૉર્ડને વિકૃત કરે છે અસ્વીકાર્ય પ્રથાઓના વધુ ઉદાહરણોમાં સમાવેશ થાય છે પરંતુ તે મર્યાદિત નથી.

- પ્રકાશનોમાં લેખક તત્વ અથવા અન્ય સંશોધકોની નિંદા કરવી અતિથિ ભૂત અથવા પેટ લેખકો શહેર પ્રકાશનો ના લેખકો જે લેખક તત્વના ન્યૂનતમ માપદંડોને પૂર્ણ કરતા નથી.
- મૂળ સ્વ સાહિત્ય ચોરી ને યોગ્ય રીતે સ્વીકાર્ય અથવા ટાંક્યા વિના અનુવાદો સહિત પોતાના પ્રકાશનના મૂળ ભાગોને ફરીથી પ્રકાશિત કરવું.
- પોતાના તારણો વધારવા માટે પસંદગી પૂર્વક ટાંકવું.
- સંશોધન પરિણામો અટકાવવા.
- ભંડોળ પ્રયોજકોને સંશોધન પ્રક્રિયામાં સ્વતંત્રતાને જોખમમાં મુકવાની મંજૂરી આપવી.
- અનુદાન ભંડોળ પ્રાપ્ત કરવા માટે અન્ય લોકો સાથે દબલ કરવી તેમના સંશોધનને પ્રકાશિત કરવા માટે અન્ય લોકો સાથે દબલ કરવી.
- અભ્યાસને ગ્રંથસૂચિને બિનજરૂરી રીતે વિસ્તૃત કરવી.
- દુષિત રીતે ગેરવર્તણૂક અથવા અન્ય અવલોકનોને સંશોધક પર આરોપ મૂકવો.
- સંશોધન સિદ્ધિઓની ખોટી રજૂઆત.
- તારણોનું મહત્વ અને વ્યવહારિક ઉપયોગીતા ને અતિશયોક્તિ કરવી.
- અન્ય સંશોધકોના કાર્યમાં અથવા અયોગ્ય રીતે અવરોધ.
- સંશોધન અખંડિતતા ના ઉલ્લંઘનને પ્રોત્સાહિત કરવા વરિજતા નો દુરુપયોગ.
- અન્ય લોકો દ્વારા સંશોધનની અખંડિતતા ના અયોગ્ય ઉલ્લંઘનની અવગણના કરવી અથવા ગેરવર્તણૂકો અથવા અન્ય ઉલ્લંઘનો માટે અયોગ્ય પ્રતિસાદને આવરી લેવો.
- નિમણુંક પ્રમોશન ગ્રાન્ડ ફંડિંગ નોન મેરીટ આધારિત પ્રથા ઉપર આધારિત પ્રકાશન ક્વીટ પ્રો કો પ્રેક્ટિસ સહિત ચુકાદામાં પક્ષપાતની પ્રથાઓ છે.
- સંશોધનની ગુણવત્તા નિયંત્રણ ની નબળી પડતી જનરલ્સ ની સ્થાપના અથવા સહાયક જનરલો કે જે સંપાદકીય સેવા પ્રદાન કર્યા વિના ફી વસૂલ કરે છે જેમાં પિયર સમીક્ષા ઓછી હોય છે. સંદર્ભિત ફુગાવાની યોજનાઓ ક્વીડ પ્રો કો પ્રેક્ટિસ દ્વારા જે ‘સીટ્રેશન સર્કલ’ બનાવે છે. જ્યાં તપાસ કરતા હોય તેમના પોતાના કાર્યને તાકતા હોય તેવા લોકો માટે ટાંકણી પસંદગીઓ ધરાવે છે જે બિન મેરીટ આધારિત પ્રશસ્તી તર્પણ તરફ દોરી જાય છે.

2.2 ઉલ્લંઘન અને ગેરવર્તન રૂપના આરોપો સાથે વ્યવહાર

નીચેના સિદ્ધાંતોને તપાસ પ્રક્રિયામાં સામેલ કરવામાં આવશે

1. અખંડિતતા

- તપાસો નિષ્પક્ષ વ્યાપક અને સચકતા નિરપેક્ષતા અથવા સફળતા સાથે સંબોધન કર્યા વિના ઝડપથી હાથ ધરવામાં આવે છે.
- પ્રક્રિયામાં પક્ષો તપાસ દરમિયાન ઉદ્ભવતા કોઈપણ હિતના સંઘર્ષની ઘોષણા કરે છે.
- તપાસ સુધી લઈ જવામાં આવે તેની ખાતરી કરવામાં આવે છે.
- તપાસમાં સામેલ લોકોનું રક્ષણ કરવા માટે પ્રક્રિયાઓ ગોપનીય રીતે હાથ ધરવામાં આવે છે.
- સંસ્થાઓ તપાસ દરમિયાન વ્હીસલ બ્લોઅરના અધિકારોનું રક્ષણ કરે છે. અને ખાતરી કરે છે.
- સારી સંશોધન તથા સાથે વ્યવહાર કરવા માટેની સામાન્ય પ્રક્રિયાઓ તેમની પારદર્શિતા અને એકરૂપતા ની ખાતરી કરવા માટે સાર્વજનિક રૂપે ઉપલબ્ધ અને સુલભ છે.

2. નિષ્પક્ષ

- તપાસ યોગ્ય પ્રક્રિયા સાથે અને તમામ પક્ષકારોને ન્યાય રીતે કરવામાં આવે છે.
- સંશોધનમાં ગેરવર્તણૂક નો આરોગ ધરાવતી વ્યક્તિઓને આરોપોની સંપૂર્ણ વિગત આપવામાં આવે છે અને આરોપનો જવાબ આપવા અને પુરાવા રજૂ કરવા માટે યોગ્ય પ્રક્રિયાની મંજૂરી આપવામાં આવે છે.
- જે વ્યક્તિઓ માટે ગેરવર્તણૂકની આરોપ માન્ય રાખવામાં આવ્યો હોય તેમની સામે પગલાં લેવામાં આવે છે.
- જે ઉલ્લંઘનની ગંભીરતાના પ્રમાણમાં હોય છે જ્યારે સંશોધકોને ગેરવર્તકના આરોપમાંથી મુક્ત કરવામાં આવે ત્યારે યોગ્ય પુનઃ સ્થાપન પગલાં લેવામાં આવે છે.
- સંશોધનમાં ગેરવર્તણૂક નો આરોપ લગાવનાર કોઈપણ વ્યક્તિ અન્યથા સાબિત ન થાય ત્યાં સુધી નિર્દોષ માનવામાં આવે છે.

3. સમિતિ

- એવી ભલામણ કરવામાં આવે છે કે ગેરવર્તણૂકના પ્રથમ અહેવાલને સાંભળવા માટે સંસ્થાકીય નિષ્પક્ષો લોકપાલની નિમણૂક કરવામાં આવે.
- એવી ભલામણ કરવામાં આવે છે કે એક સમિતિની રચના કરવામાં આવે જેમાં એવા સભ્યો હોય કે જેઓ CEITEC તે સ્વતંત્ર હોય જેઓ કોડમાં જણાવ્યા મુજબ નૈતિક ધોરણોનું પાલન કરશે.
- ગેરવર્તકને નિયંત્રિત કરવાની વિગતવાર પ્રક્રિયા લેખિતમાં સ્થાપિત થવી જોઈએ અને નીચે આપેલ પ્રક્રિયાને રૂપરેખા સાથે ઉપલબ્ધ કરાવવી જોઈએ. આયોજન સમિતિ દ્વારા વિગતવાર પ્રક્રિયાનો મુસદ્દો તૈયાર કરવો જોઈએ જેવો સ્પષ્ટ પ્રક્રિયા ગત નિયમો અને પરિણામલક્ષી પ્રક્રિયાઓ અને ચુકાદાઓ છે.

જ્ઞાતિના લક્ષણો અને વિશેષતાઓ

Mehta khyati
Assistant professor
Smt.J. N. Bhatu B.Ed. College, Junagadh

Ph.D. Student of
Surendranagar University, Surendranagar

પ્રસ્તાવના

આઝાદી બાદ સરકારે જમીનદારી પ્રથા નાબૂદ કરવાનું મહત્વપૂર્ણ પગલું લીધું એના સ્થાને નવી પંચાયત વ્યવસ્થા લાગુ પાડી. આ પંચાયત વ્યવસ્થાને ગામોમાં નવી સત્તા સંરચનાને જન્મ આપ્યો કાયદા દ્વારા કેટલાક ક્રાંતિકારી વિચારો અને ચલણોનો શુભારંભ કર્યો. આ કાનૂન દ્વારા પુખ્તવયે મતાધિકાર, સ્ત્રીઓને ગામની ગતિવિધિઓમાં ભાગ લેવાનો અધિકાર આપ્યો. ગામ પંચાયતની કાર્યવાહીના લેખિત રેકૉર્ડ રાખવા લાગ્યા અને એનો સમય રાજ્યની સંપૂર્ણ ન્યાય વ્યવસ્થા તથા વહીવટી સાથે જોડી છોડી દીધું આ રીતે પહેલીવાર ગમના સૈદ્ધાંતિક અને કાનૂની તે આર્થિક સ્થિતિ અને જ્ઞાતિ સાથેના સંબંધ સાથે જોડ્યો. જમીનદારી પ્રથાની નવો જે ગ્રામીણ લોકોને તીવ્ર વૃત્તિ પ્રદાન કરે જમીનમાં મધ્યસ્થ અધિકારીઓની સમાપ્તિ કરવાની જૂના કારીગરો અને કુટુંબોને આર્થિક તથા સામાજિક ક્ષેત્રમાં જમીનદારોને અધિકારીઓથી મુક્તિ મળી. મખિયા અને સાહુકારો ના પદો સમાપ્ત કરી દીધા વાઘ બગીચા તળાવ ગોચર જમીનદારોના અધિકારો માં અધિકારોમાં હતી અને એના પર નવી ચૂંટેલી પંચાયતોને અધિકાર પંચાયત અને સોંપી દીધો .ગામના ચોકીદારો હવે જમીનદારના સ્થાનને પસંદગી પામ્યા પંચાયતના અધિકારોને જવાબદાર બનાવ્યા.

અર્થ

જ્ઞાતિ શબ્દ જ્ઞાતિ ધાતુથી બન્યો છે જેનો અર્થ ઉત્પન્ન થવું એવો થાય છે. પણ ધાતુ પરથી જન્મ જનનની તથા જનક શબ્દો બન્યો છે. એટલે જ્ઞાતિનો સંબંધ જન્મ જન્મ તથા જનક સાથે માનવો જોઈએ. ન્યાય દર્શનમાં બતાવતા લખ્યું છે કે પ્રસ્તાવિક જ્ઞાતિ અર્થાત જે લોકો સમાન સંતાન ઉત્પન્ન કરે છે તે સમાન જ્ઞાતિના કહેવાય છે.

વ્યાખ્યા

“ જ્ઞાતિ પ્રથા આજે પણ આવશે સ્થિતિ સામાજિક ગતિશીલતા અવરોધન સ્તરીય સ્થિતિ, સંબંધ અને સામાજિક અંતરની આજ્ઞાઓને કે આદેશોને નિશ્ચિત કરે છે.” - મજમુદાર

“ સમસ્ત સમુદાયોમાં એકતા અને અખંડતા જાળવી રાખવા માટે સૌથી સત્તાશાળી તત્વો જાતીય બંધુત્વની ભાવના છે અને એના માટે એક જ ગામમાં સામાન્ય નિવાસ સ્થાનોની અપેક્ષા આજે પણ જ્ઞાતિ પ્રથા છે એક સત્તાશાળી મહત્વ રાખે છે. “

- નેવેલ

લક્ષણો

સમાજશાસ્ત્રીઓ દ્રષ્ટિએ ગ્રામીણ સમુદાયની સામાજિક આર્થિક અને સંરચનામાં મહત્વપૂર્ણ પ્રજા તંત્રીય પરિવર્તન કરી દેવાયા. આ રાષ્ટ્રીય સમાજવાદી પ્રજા તંત્રનું એક પગલું હોતું કાનૂની દ્રષ્ટિએ પણ ગામના સામુહિક સંબંધોની પ્રાચીન વ્યવસ્થાના થાને વ્યક્તિને સત્તાની વ્યવસ્થામાં સહભાગી બનાવ્યા. જ્ઞાતિનું મહત્વ સમાપ્ત કરી દીધું. આ રીતે જોડાયેલા પદોના સ્થાને અર્જિત પદોને મહત્વ આપ્યું છે સમાજશાસ્ત્રીય દ્રષ્ટિએ પરંપરાત્મક ગ્રામીણ વિશ્વ દ્રષ્ટિકોણમાં પરિવર્તનનો પ્રયાસ કહી શકાય છે.

નવી વિકાસ પંચાયતોએ નવી સત્તા વ્યવસ્થાને જન્મ આપ્યો. જેનું હેતુ ગ્રામીણ સત્તાના સ્ત્રોતોને લોક સહયોગ તથા લોકતંત્ર પર આધારિત હવે ગ્રામીણ નેતાઓનો ચૂંટણી વર્ગ જ્ઞાતિના સાથે અર્જિત ગુણોના આધારે થવા લાગ્યો. જોકે પંચાયત ચૂંટણીઓ સાથે સંબંધિત અનેક અધ્યયનો એ વાતની પુષ્ટિ કરે છે કે હજુ પણ કેટલાક ગામોમાં પંચ અને સરપંચોની પસંદગીમાં જ્ઞાતિ અને વર્ગનું મહત્વ ઘટ્યું નથી. આર્થિક વિષમતાને કારણે જમીનદારો મોટા ખેડૂતો તથા શાહુકારો આજે પણ ગ્રામીણ સત્તા સર્વ સંરચનામાં મહત્વપૂર્ણ સ્થાન છે. ગ્રામીણ ખેડૂતોની જમીનદારો અને શાહુકારો પર આર્થિક નિર્ભળતા આજે પણ જળવાઈ રહી છે એમની દયાજનક સ્થિતિ આને માટે જવાબદાર છે ગામની ઉચ્ચ જ્ઞાતિ અને વર્ગની સાથે મધ્યમ અને નિમ્ન જ્ઞાતિઓ તથા વર્ગોનો અસંતોષ તથા સંઘર્ષ ધીમે ધીમે વધી રહ્યો છે.

વર્તમાન સમયમાં ગામોની સત્તા સંરચનાની વિશેષતાઓનો ઉલ્લેખ યોગેન્દ્ર સિંહ આ રીતે કર્યો છે.

1. ગામોમાં આજે પણ ઉચ્ચ જ્ઞાતિઓ અને વર્ગોના હાથોમાં સત્તા કેન્દ્રિત છે.
2. નિમ્ન જ્ઞાતિ અને વર્ગ સંગઠિત થઈને ઉચ્ચ વર્ગ અને જ્ઞાતિ પાસેથી સત્તા પ્રાપ્ત કરવાની હરીફાઈ કરે છે આ પ્રવૃત્તિ વર્ગ સમૂહના સ્થાને જ્ઞાતિ સમૂહ માટે વધુ સારી છે. જ્ઞાતિ સર પર પગે કરણે ચોથવાદને જન્મ આપ્યો છે. જૂથ બંધીએ ગામની વિભાજિત કર્યું એટલી જ નહીં પણ ગ્રામીણ જીવનમાં તણાવ અને અસલામતીની પરિસ્થિતિ પેદા કરી છે.
3. ગામમાં નવી સત્તા વ્યવસ્થામાં છે લોકગીત અને લોકતંત્ર મૂલ્ય વ્યવસ્થાઓની અપેક્ષા કરી હતી તે ગામની મૂલ્ય વ્યવસ્થા તથા તથા સામાજિક સંરચનામાં પ્રવેશ કરી શક્યા નથી. સામાજિક સંસ્કૃતિ અને રાજકીય સહભાગીકરણનું એક વ્યક્તિ નથી પરંતુ ગૃહસ્થિ પરિવારનો સમૂહ કે જૂથ છે.
4. ગામની રાજનીતિ આજે માત્ર વિભિન્ન જ્ઞાતિઓ અને વર્ગોની આર્થિક સ્વતંત્રતા અને વંચિત રહેવાનું ધોરણો દ્વારા પ્રભાવિત છે. ગામની સત્તા વ્યવસ્થાનું ચુકાઓ આ સમૂહની તરફ છે. જે ગ્રામીણ લોકોની આર્થિક આકાંક્ષાઓને નિયંત્રિત કરે છે ભવિષ્યમાં ગ્રામીણ સત્તા વ્યવસ્થાની બધી સુલતાની દિશા ગામોમાં થનાર આર્થિક પરિવર્તન અને આર્થિક વૃદ્ધિ પર નિર્ભર કરે છે. બેજનાથ વર્મા ની માન્યતા છે કે સત્તાનો ઉપયોગ વ્યક્તિ સમૂહ અને સમુદાયના હાથમાં હોય છે. સત્તાનો ઉપયોગ વ્યક્તિ દ્વારા ઔપચારિક તથા ઔપચારિક પદ ધારણ કરવાના કારણે કરી શકાય છે. પ્રાથમિક અને દેતતયક સમૂહો દ્વારા સત્તાનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. કોઈ પ્રદેશ, સામાજિક સાંસ્કૃતિક ક્ષેત્રે, અવિકસીત વિશ્વ દ્વારા પણ સત્તાનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. વેજનાથના મતે સત્તા સહ ચરણના મુખ્ય સ્વરૂપો આ પ્રમાણે છે.

1. વ્યક્તિથી વ્યક્તિ તરફ
2. વ્યક્તિથી સમૂહ તરફ
3. સમૂહથી વ્યક્તિ તરફ
4. સમૂહથી સમૂહ તરફ
5. સમુદાયથી સમુદાય તરફ
6. સમુદાયથી વ્યક્તિ તરફ
7. સમુદાયથી સમૂહ તરફ

ગામડામાં આજે પણ સત્તા સંરચનામાં પરંપરાત્મક મહત્વ છે. કુટુંબમાં વયના આધારે ગામમાં પુછ જ્ઞાતિના પ્રભુત્વ ના ઉપયોગ પર થાય છે ગામમાં પંચાયતો હવે મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા નિભાવે છે. જોકે તમામ ક્ષેત્રોમાં પરિવર્તનને લહેર જોવા મળે છે. કુટુંબમાં કોઈ વ્યક્તિ વધુ શિક્ષિત, બુદ્ધિમાન અને આર્થિક ક્ષમતા રાખેલ છે તો તે કર્તાની છીનવી લે છે. નિમ્ન જ્ઞાતિમાં શિક્ષિત, જમીનધારક વ્યક્તિ નવી પંચાયત વ્યવસ્થામાં મતદાનના આધારે ઉચ્ચ જ્ઞાતિના લોકોને સત્તાની પડકારી છે ગામ પંચાયતમાં સત્તા વ્યવસ્થા અને મિશ્ર સ્વરૂપ જોવા મળે છે. નિમ્ન જ્ઞાતિઓમાં લોકોની વસ્તી અને સુરક્ષિત સ્થાનોને કારણે પંચાયતોમાં સ્થાન લીધું છે અને સત્તા વ્યવસ્થાને પોતાના હાથમાં લેવા માટે પ્રયત્નશીલ છે. બીજી તરફ જમીનદારો અને આર્થિક સમૃદ્ધિને કારણે

જમીનદારો સહકાર અને ઉચ્ચ જ્ઞાતિ અને વ્યક્તિ ધર્મોમાં ઔપચારિક તથા અનોપચારિક રીતે સત્તાનું સંચાલન આજે પણ મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવે છે.

એડિસન મેયર, ઓ.પી.જોષી, બી. એસ.કોહન, ડેનિયલ, થોર્નરનક, પી. સી. જોષી ઓમન વગેરે વિદ્વાનોએ ગ્રામીણ સત્તા સંરચના ઉપર અભ્યાસો કર્યા છે. આ સિવાય કે.એલ. શર્મા, એન.કે.શુક્લ આનંદ ચક્રવર્તી વગેરે ગામમાં બદલાતા સત્તાના સ્વરૂપનું અભ્યાસ કર્યો છે. અભ્યાસક્રમ સંરચનાની એક ઝલક પ્રસ્તુત કરે છે.

ગામમાં સત્તા અને વર્ચસ્વ જમીનદારો ગ્રામ પંચાયત અને જ્ઞાતિ પંચાયત પર આધારિત હતું. સંબંધોને પણ નક્કી કરતા હતા. જે લોકો આર્થિક દ્રષ્ટિએ સંપન્ન હતાં. રાજકીય સત્ર પણ એમના હાથમાં હતી. આઝાદી પ્રાપ્ત કર્યા પછી નામની અર્થવ્યવસ્થામાં પરિવર્તન આવ્યું એની સાથે સત્તા સાવજના પણ પરિવર્ત થઈ ગામમાં નવીન પરિવર્તન લાવનાર તેમજ પરંપરાત્મક સત્તા સં રચનાને બદલવા માટે અને માટે અનેક ઘટકો જવાબદાર રહ્યા છે. જેમકે ભૂમિ સુધારણા કાનૂન, પંચાયતી રાજની સ્થાપના, સહકારી આંદોલન, ભૂદાન યજ્ઞ, ગ્રામદાન, સામુહિક વિકાસ યોજનાઓ, સર્વોદય, પુખ્તવયે મતાધિકાર, લોકશાહી કરવા તેમજ રાજનીતિ કરવાની પ્રક્રિયા, સુધારણા આંદોલનો, શહેરીકરણ, સંસ્કૃતિકરણ, ઔદ્યોગિકરણ, શિક્ષણનો પ્રસાર વાહન વ્યવહાર અને સંચાલ માધ્યમમાં નવીન સાધનોનો ઉપયોગ વગેરે. આ બધા ઘટકો પૈકી દેશમાં ભાગોમાં અલગ અલગ ઘટકો ક્રિયાશીલ રહેલા છે. ક્યાંક જમીનદારી ના નિવારણને ન્યુ લીધે જમીનદારો પાસેથી સત્તા છીનવાઈ ગઈ છે તો ક્યાંક વર્ચસ્વ જ્ઞાતિ પાસે છે. ક્યાંક નિમ્ન જ્ઞાતિ કોને સંખ્યા વધુ હોવાથી ચૂંટણીમાં પંચાયતોના હોદ્દા પર વિજય પ્રાપ્ત કરી ઔપચારિક સત્તા ગ્રહણ કરી બેઠી છે તો ક્યાંક આર્થિક નિર્ભરતાને કારણે સંખ્યા વધુ હોવાને લીધે નિમ્ન જ્ઞાતિઓ ઉચ્ચ જ્ઞાતિઓની આધીન પણ છે. રાજકીય પક્ષો એક ગામથી થી બહાર વહીવટારો સાથે સંબંધ હોવાને કારણે આવા લોકો સતત ગ્રહણ કરી લે છે. છે સંખ્યામાં ઓછા છે પરંતુ શિક્ષિત, સમૃદ્ધ અને લોકપ્રિય છે. બંધારણ દ્વારા નિમ્ન જ્ઞાતિઓને માટે અનામત બેઠકોનો લાભ પણ મળે છે. જે અસ્પૃશ્ય જ્ઞાતિઓએ ઉઠાવ્યો છે. અને સત્તા ગ્રહણ કરી છે. જે ગ્રામ વાસીઓ ઉચ્ચ શિક્ષણ મેળવવા કે નોકરી ધંધા અર્થે શહેરમાં ચાલ્યા ગયા છે ત્યાં રાજકીય પક્ષો સાથે સંબંધ થઈ ગયા છે. આવી વ્યક્તિઓ ગામમાં જઈને પોતાની રાજકીય પ્રતિષ્ઠા અનુસાર ગામના રાજકારણમાં પરિવર્તન લાવવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો છે. જેનો પ્રભાવ ગામની સત્તા વ્યવસ્થા પર પડ્યો છે. ગામમાં રાજકીય સત્તા હવે આર્થિક સત્તા પર નિર્ભર છે. જે વ્યક્તિ જ્ઞાતિ અને પાસે જેટલી આર્થિક સત્તા છે એમની માતામાં એની પાસે રાજકીય સત્તા પણ છે શિક્ષણે ગામની સત્તા સંરચનામાં પરંપરાત્મક સ્વરૂપને બદલ્યું છે એનું પ્રભાવ તમામ ગામોમાં એક સરખો જોવા નથી મળતો.

જ્ઞાતિ સંરચના

ભારતના ગામડામાં જ્ઞાતિ પ્રથાનું પ્રબળ સ્વરૂપ જોવા મળે છે. શહેરો કરતા ગામડામાં જ્ઞાતિ પ્રથા વધુ જોવા મળે છે. જ્ઞાતિ સંરચના એક અદ્ભુત અને રોચક છે. ભારતીય સમાજમાં જ્ઞાતિનું મહત્વ અને વ્યાપક અને સ્પષ્ટ કરતા ડો. એન. મજબુદાર લખે છે કે જ્ઞાતિ વ્યવસ્થા અનુપમ છે. એવું કહેવાય છે કે અહીંની હવામાં પણ જ્ઞાતિ ભળી ગઈ છે અને એટલે સુધી કે મુસ્લિમો અને ખ્રિસ્તીઓ પણ એનાથી બચી શક્યા નથી. જ્ઞાતિ પ્રથા ગામોમાં આજે પણ વધુ સત્તા શાળી છે. એ. આર. દેસાઈએ જ્ઞાતિના મહત્વની દર્શાવતા લખે છે કે જ્ઞાતિ વિભિન્નતાઓ એટલે સુધી કે ઘરેલુ અને સામાજિક જીવનની રીતોમાં વિભિન્નતાઓને નિશ્ચિત કરે છે. ગ્રામીણ ક્ષેત્રોમાં રહેનારા લોકો ગૃહ નિવાસ અને સાંસ્કૃતિક ધોરણે પણ નક્કી કરે છે. જમીનદારી પણ જ્ઞાતિ પર આધારિત છે. અનેક કારણો વર્ષ વહીવટી કાર્યોની ઘણી ભાગે જ્ઞાતિના અનુસાર વહેંચણી કરવામાં આવે છે. આગળ ચાલીને જટિલ ધાર્મિક અને લોકિક સંસ્કૃતિ ધોરણોની પણ નક્કી કરે છે. આનાથી વિભિન્ન સમૂહના મનોવિજ્ઞાનની સ્થાપિત કરી સામાજિક અંતરને અને નિમ્ન તેમજ ઉચ્ચ સંબંધોને એટલા સૂક્ષ્મ રીતે વર્ગીકૃત કરીને વિકસિત કર્યા છે કે જેથી સંપૂર્ણ સામાજિક જોઈ શકાય છે જેનો આધાર અસંખ્ય અને શિખર કેટલાક બ્રાહ્મણો દ્વારા નિર્મિત છે. ભારતની આર્થિક સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક વિશેષતાઓ અને ગતિવિધિઓની પૃષ્ઠભૂમિમાં જ્ઞાતિ વ્યવસ્થાનું પોતાનું મહત્વ છે જોકે તેમાં પરિવર્તન આવ્યા છે પણ

જ્ઞાતિ વ્યવસ્થા આજે પણ વિદ્યમાન છે અને અત્યંત સત્તાશાળી છે. ગામોમાં જ્ઞાતિ પ્રથાની સત્તા તરફ સંકેત અન્ય વિદ્વાનોએ પણ કર્યો છે.

જ્ઞાતિ પ્રથા ની વિશેષતાઓ

વિભિન્ન વિદ્વાનોએ જ્ઞાતિ વ્યવસ્થાની અનેક વિશેષતાઓનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. આવા વિદ્વાનોમાં જી.એસ. ધૂર્ય, એન.કે.દત્તા, ઈરાવતી કર્વ, શ્રીનિવાસ, જે.એચ. હટન તથા લુઈ ડ્યુમાં વગેરે મુખ્ય છે. એમણે જ્ઞાતિ વ્યવસ્થાને છે સંરચનાત્મક અને સંસ્થાત્મક વિશિષ્ટતાઓનો ઉલ્લેખ કર્યો છે જે નીચે મુજબ છે.

1. ખંડનાત્મક વિભાજન :

જ્ઞાતિ વ્યવસ્થા દ્વારા હિન્દુ સમાજને ચાર મુખ્ય ખંડમાં વિભાજિત કરી દેવામાં આવેલ છે. આ અનુક્રમે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વેશ્ય અને શૂદ્ર જ્ઞાતિઓના છે. એક એક ખંડની અંદર વિભિન્ન જ્ઞાતિ સમૂહના અને ખંડોનો સમાવેશ થાય છે. પ્રત્યેક ખંડના સભ્યોની સામાજિક સ્થિતિ કર્તવ્ય અને વ્યવહારના નિયમો અગાઉથી નિર્ધારિત થાય છે. ખંડોનું આ વિભાજન કડક હોય છે જેમાં કોઈ પણ વ્યક્તિને પરિવર્તન કરવાની અનુમતિ હોતી નથી.

2. સ્તરીકરણ :

વિભિન્ન જ્ઞાતિઓની વચ્ચે ઉંચ નીચનું સ્પષ્ટ સ્તરીકરણ હોય છે એક સામાન્ય નિયમના સ્વરૂપમાં આ સ્ત રીકરણની અંદર બ્રાહ્મણોનું સ્થાન સર્વોચ્ચ છે જ્યારે ક્ષત્રિય, વેશ્ય, શૂદ્ર જ્ઞાતિઓનું સ્થાન અનુક્રમે બીજું, ત્રીજું અને ચોથું છે. એક જ ખંડ સાથે સંબંધિત વિભિન્ન જ્ઞાતિઓમાં બીજાની તુલનામાં એ જ્ઞાતિને વધુ ઊંચા સમજવામાં આવી છે જે ફક્ત અને વ્યવસાયના દ્રષ્ટિકોણથી વધુ પવિત્ર હોય તથા જેને પોતાને જ્ઞાતિના નિયમોની ક્યારેય અવહેલના ન કરી હોય.

3. વારસાગત સમસ્યા :

વ્યક્તિને એક વિશેષ જ્ઞાતિની સભ્યપદ જન્મ અથવા આનુવંશિક રીતે પ્રાપ્ત થાય છે. વ્યક્તિ છે જ્ઞાતિમાં જન્મ લે છે તે આજીવન એ જ્ઞાતિનો સભ્ય બની રહે છે. વ્યક્તિને આર્થિક, વ્યવસાય કે રાજકીય સ્થિતિમાં કેટલું પરિવર્તન આવી જાય પરંતુ તે વ્યવહારિક રીતે પોતાની જ્ઞાતિના સભ્ય કોઈ પરિવર્તન કરી શકતો નથી.

4. અંતર્વિર્વાહ :

જ્ઞાતિ વ્યવસ્થાને સૌથી કઠોર નિયમ એ છે કે પ્રત્યેક વ્યક્તિને પોતાની જ્ઞાતિની અંદર લગ્ન કરવા જરૂરી છે. અને અંતર્વિર્વાહ નો નિયમ કહે છે. અને આધારે કેદ કરે લખ્યું છે કે અંતર્વિર્વાહ નિયમોને કારણે જ્ઞાતિનું વિભાજન આટલું લાંબો સમય સુધી સ્થાયી અને પ્રભાવપૂર્ણ બની શક્યું છે.

5. પવિત્રતા તથા અપવિત્રતાની ધારણા :

સેનાટ તથા ડ્યુમાંએ પવિત્રતા અપવિત્રતાની ધારણા જ્ઞાતિ વિભાજનનો સૌથી મુખ્ય આધાર ના સ્વરૂપમાં સ્વીકાર કર્યો છે. જે જ્ઞાતિઓ એ જન્મ કે વ્યવસાયના આધારે અપવિત્ર માની એનાથી ઉચ્ચપ્રદેશ પવિત્ર જ્ઞાતિઓ દ્વારા સામાજિક સંપર્ક રાખવાનો કડક પ્રતિબંધ લગાવ્યો છે. એના ફળ સ્વરૂપે સામાન્ય નિયમ એવો બનાવ્યો છે કે પ્રત્યેક ખંડ સાથે સંબંધિત જ્ઞાતિઓના નિવાસ્થાનો એકબીજાથી અલગ હોય તથા વ્યક્તિ મુખ્યતઃ પોતાના ખંડની જ્ઞાતિઓ સાથે જ સામાજિક સંપર્કના સ્થાપિત કરે. સંપર્કના આ પ્રતિબંધો એ જ્ઞાતિઓ પર વધુ કડકપણે લાગુ પાડવામાં આવ્યા જેને વધુ અપવિત્ર સમજીને એક લાંબા સમય સુધી અછત જ્ઞાતિઓ માનવામાં આવતી હતી.

5. ખાન પાન પર પ્રતિબંધ :

આનો સંબંધ પણ પવિત્રતા અને અપવિત્રતાની ધારણા સાથે છે જ્ઞાતિ વ્યવસ્થામાં સામાન્ય નિયમ એવો રાખવામાં આવ્યો છે કે પ્રત્યેક વ્યક્તિ માત્ર પોતાની જ્ઞાતિની વ્યક્તિઓ દ્વારા બનાવેલા ભોજનને ગ્રહણ કરે એના પણ ખાનપાનના પ્રતિબંધ અને કાચા પાકા ભોજનમાં સ્વરૂપમાં બે વિભાગોમાં વિભાજિત કરીને સ્પષ્ટ કરવામાં આવે. બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિય વેશ્ય જ્ઞાતિઓના એકબીજાના દ્વારા બનાવવામાં આવેલ પાકા ભોજનને ગ્રહણ કરવાની અનુમતિ પ્રદાન કરી લીધી પણ એમાં કોઈ પણ જ્ઞાતિને

પોતાનાથી નિમ્ન જ્ઞાતિ દ્વારા બનાવવામાં આવેલા કાચા ભોજનને ગ્રહણ કરવા પર પ્રતિબંધ લગાડ્યો. સૌથી વધુ પ્રતિબંધ ક્ષુદ્ર જ્ઞાતિઓ દ્વારા હું બનાવેલા ભોજન સાથે સંબંધિત છે. જેને ઉચ્ચ જ્ઞાતિઓ દ્વારા કોઈપણ સ્વરૂપમાં ગ્રહણ કરવાની અનુમતિ આપવામાં ન આવી. આ પ્રતિબંધના ફળ સ્વરૂપે બધી જ્ઞાતિઓ લાંબો સમય સુધી એકબીજાથી અલગ રહી.

7. વ્યવસાયિક વિભાજન :

જ્ઞાતિ વ્યવસ્થામાં પ્રત્યેક જ્ઞાતિ દ્વારા કરવામાં આવેલા વ્યવસાયો પૂર્વે નિર્ધારિત છે. સામાન્ય રીતે બ્રાહ્મણ જ્ઞાતિઓ માટે ધાર્મિક ક્રિયાઓ તથા શિક્ષણ આપવાનું કાર્ય, ક્ષત્રિયો જ્ઞાતિ રક્ષા અને વહીવટ સાથે સંબંધિત વ્યવસાય, વૈશ્ય જ્ઞાતિઓ માટે વ્યાપાર અને પશુપાલનનો વ્યવસાય નિર્ધારિત કરવામાં આવ્યા. જ્યારે શુદ્ર જ્ઞાતિઓ માટે તે બધા વ્યવસાયો નિર્ધારિત કરવામાં આવ્યા જેને ગંદા અને અપવિત્ર સમજવામાં આવે છે. આ કારણો સ્વયંનાતી પંચાયતો દ્વારા એ વ્યક્તિઓને દંડિત કરવામાં આવ્યા જે પોતાની જ્ઞાતિ કે વંશના વ્યવસાય ને છોડીને બીજા વ્યવસાય દ્વારા આજીવિકા ઉપાર્જિત કરવાનો પ્રયત્ન કરતા હતા.

8. ધાર્મિક સ્વીકૃતિ :

જ્ઞાતિ વ્યવસ્થા સામાજિક સંસ્તરણ કે સ્તરીકરણ એક વિશિષ્ટ સ્વરૂપમાં વિચલિત નથી થઈ. પણ ધર્મગ્રંથો દ્વારા વ્યવહારો એક એવો નિયમ બનાવ્યો કે જેના દ્વારા પ્રત્યેક વ્યક્તિ પોતાનાથી ઊંચી જ્ઞાતિનો વ્યક્તિનો આદર કરીને તથા માનસિક રૂપથી સ્વયમની એના અધિન સમજે, પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ રીતે એવા બધા નિયમોને ઉદ્દેશ બ્રાહ્મણોની પ્રતિષ્ઠાને સર્વોપરી બનાવવાનો હતો. આ કાળો મનુસ્મૃતિમાં આદર્શ નિયમ નિર્ધારિત કરવામાં આવ્યા કે રાજા દ્વારા બ્રાહ્મણ પિતા સમાન હોય છે. બ્રાહ્મણના ઘરમાં કોઈ અન્ય જ્ઞાતિની વ્યક્તિ અતિથિ તરીકે નથી હોતી તથા વિભિન્ન જ્ઞાતિઓની ઉચ્ચ અને નિમ્ન સામાજિક સ્થિતિ અનુસાર એમને માટે દંડ તથા વેરો નક્કી કરવામાં આવતો. આ રીતે ધાર્મિક સ્વીકૃતિના ફળ સ્વરૂપ જ્ઞાતિઓના શ્રેણીકરોને એક સ્થાયી સ્વરૂપ ગ્રહણ કરી લીધું.

આ તમામ વિશેષતાઓમાંથી પ્રથમ બેની સંરચનાની અને અન્ય વિશેષતાઓનો સંબંધ અથવા સાંસ્કૃતિક પ્રતિબંધો સાથે જ્ઞાતિ વ્યવસ્થા એક સામાજિક સ્તરીકરણના સ્વરૂપે સ્પષ્ટ કરે છે.

An analysis of the coping strategies among the caregivers of the patients cerebral palsy

**Solanki Palak Vikramsinh
Gujarat University
Individual Research Scholar**

Abstract:

The relationship between parents and child was very important and precious. As a special child's parents you need to cope all the things happen in future. Coping strategies was very helpful to humans. The research aims to evaluate the extent of coping strategies among parents of cerebral palsy child. The findings show no differences in dimension of coping strategies levels based on gender of parents and treatment span. In mother and father have minor difference yet there was a statistically no significant difference seen in the scores of coping strategies between mother and father caregivers of children with cerebral palsy. In treatment span scores have minor difference yet, there is statistically no significant difference seen in the scores of coping strategies between taking treatment since 6 months and 2 year. The study shows that no significant difference between gender of caregivers and treatment span.

Introduction

When two humans become mother and father they transformed. After becoming mother father people think about their children. But when your child is special child when you know it, it's difficult to accept the parents of special child. Caring for children with special needs can be very challenging for parents. Special child is not able to take care of himself. They need someone all the time. So they depend on other people, and the term caregiver is used in psychological parlance for a person who needs a lot of care, mainly a cerebral palsy patient. In some cases, the patient needs someone for the whole life.

Neurodevelopment disorder:

Neurodevelopment disorders are disabilities associated with functioning of the neurological system and brain. Cerebral palsy is a neurodevelopment disorder. Neurodevelopment can experience difficulties with speech and language, motor skills, behaviour, learning, memory and neurological functions.

Cerebral Palsy:

Cerebral palsy is term used to describe a neurological condition affecting body movement and muscle co-ordination. Cerebral palsy is the most common motor disability in childhood. Cerebral palsy is caused by abnormal brain development or damage to the developing brain that affects a person's ability to control his or her muscles.

The symptoms of cerebral palsy: A person with serve cerebral palsy might need to use special equipment to be able to walk, or might not be able to walk at all and might need lifelong care. All the people with cerebral palsy have problems with movement and posture. In the RPWD act, 2016, the list has been expanded from 7 to 21 conditions and it now also includes cerebral palsy.

Types of Cerebral Palsy:

There are several different types of cerebral palsy – spastic, ataxic, athetoid, hypotonic and mixed cerebral palsy. These conditions are classified based on mobility limitations and affected body parts. Each types can vary in severity, symptoms and treatment.

Spastic Cerebral Palsy:

Spastic cerebral palsy is caused by damage to the brain's motor cortex, which controls voluntary movement. It is also caused by damage to the pyramid tracts, which help relay signals to the muscles. Common symptoms of spastic cerebral palsy include abnormal walking, awkward reflexes, contractures, and stiffness in one part of the body.

Athetoid Cerebral Palsy:

This type of cerebral palsy caused by damage to the brain's basal ganglia and cerebellum. The basal ganglia regulates voluntary motor function and eye movement and the cerebellum controls balance and co-ordination. Common symptoms of athetoid cerebral palsy include feeding issues, floppiness in the limbs, problems with posture, stiff or rigid body.

Ataxic Cerebral palsy:

Ataxia cerebral palsy is caused by damage to the cerebellum, which is responsible for co-ordinating physical movement. Common symptoms of ataxia cerebral palsy include poor coordination, problems with depth perception, shakiness and tremors, speech difficulties and spreading feet apart when walking.

Hypotonic Cerebral Palsy:

This type is classified by low muscle tone that causes loss of strength and firmness, resulting floppy muscles. Common symptoms are flexible joints and ligaments, lack of head control, loose muscles and poor balance and stability.

Mixed Cerebral Palsy:

The most common mixed cerebral palsy diagnosis is a combination of spastic and athetoid cerebral palsy, since both of these types are characterized by issues with involuntary movement.

Caregivers:

A family members or paid helper who regularly looks after a child. Cerebral palsy caregivers play an important role in the lives of their charges. As a condition that largely affects muscles and the ability to move, individuals with moderate to severe disabilities really rely on their caregivers to be mobile and to complete ordinary, daily activities. Caregivers are needed to help these individuals get dressed, bathe, eat, get to school, and do so many other ordinary activities. Some need assistance a few hours a day, while other need round the clock care.

Review of Literature:

Literature review helps us before doing some study.

- Madalitso Banja & Kenneth Kapalu Muzata. (2021) Psychological experiences and coping strategies of parents of children with cerebral palsy in Zambia.
 - Puspaltha, R. & Shivakumara, K. (2016) Stress, burden and coping between caregivers of cerebral palsy and autism children.
 - Maria, A & Wlodarczyk, A & Campbell, C. & shaw, S. (2015) Parental attitudes and personality traits, self efficacy, stress and coping strategies among mothers of children with cerebral palsy.
 - Mihic, L. & Oros, M. (2017) coping strategies and resolution in mothers of children with cerebral palsy.
 - Wee, D., Matthew, R. S. & Boyd, R. (2012) Sorrow, coping and resiliency: parents of children with cerebral palsy share their experiences.
 - Ahmed, E. A. & Al-Mosawi, M. K. (2018) Family stress and its coping strategies related to children with cerebral palsy at Azadi teaching hospital in Kirkuk city.
 - Swathi, S. & Padmaja, A. (2019) Assessment of stress and coping among caregivers of postoperative cerebral palsy children at BIRRD hospital, Tirupati.
 - Pawar, A. & Kumar, S. (2020) Quality of life and coping strategies among caretakers of mentally challenged children: A descriptive study.
-

- Assenga, N. E. & Naburi, E. H. (2020) Knowledge, attitude, challenges and coping strategies amongst caregivers of children with cerebral palsy in Dar Es Salaam, Tanzania.
- Hashem, S. F. & Aziz, M.A. (2018) The effect of nursing intervention on stress and coping strategies among mothers of children with cerebral palsy.

Research Methodology

Objectives:

- To study and compare the scores of dimensions of coping strategies between mothers and fathers. (gender of Caregivers)
- To study and compare the score of dimensions of coping strategies of caregivers of child with cerebral palsy on the basis of treatment span. (6-month, 2-year)

Hypotheses:

- There will be no significant mean difference between the gender of caregivers (mother & father) with respect to Behavioural-Approach of coping strategies scale.
- There will be no significant mean difference between the treatment span (6 month & 2 year) with respect to Behavioural-Approach of coping strategies scale.
- There will be no significant mean difference between the gender of caregivers (mother & father) with respect to Cognitive-Approach of coping strategies scale.
- There will be no significant mean difference between the treatment span (6 month & 2 year) with respect to Cognitive-Approach of coping strategies scale.
- There will be no significant mean difference between the gender of caregivers (mother & father) with respect to Cognitive-Behavioural Approach of coping strategies scale.
- There will be no significant mean difference between the treatment span (6 month & 2 year) with respect to Cognitive-Behavioural Approach of coping strategies scale.
- There will be no significant mean difference between the gender of caregivers (mother & father) with respect to Behavioural-Avoidance of coping strategies scale.
- There will be no significant mean difference between the treatment span (6 month & 2 year) with respect to Behavioural-Avoidance of coping strategies scale.
- There will be no significant mean difference between the gender of caregivers (mother & father) with respect to Cognitive-Avoidance of coping strategies scale.
- There will be no significant mean difference between the treatment span (6 month & 2 year) with respect to Cognitive-Avoidance of coping strategies scale.

Methods:

- ❖ A purposive sampling technique was used for selection of sample. The sample consists of 12 caregivers which includes 6 mothers and 6 fathers who taking treatment since 6 months and 2 years.

Treatment span	Gender of caregivers		Total
	Mother	Father	
Taking treatment since 6 months	03	03	06
Taking treatment since 2 years	03	03	06
Total	06	06	N=12

Variable:

- ❖ The independent variables were gender of caregivers (mother and father) and treatment span (taking treatment since 6 months and taking treatment since 2 years).

Tool:

- ❖ Coping strategies scale developed by Prof. A. K. Srivastava (2001)

Data collection and procedure:

In order to collect the samples were visited from the civil hospital of nadiad. Permission was taken from civil hospital of nadiad and the subjects while collecting a data from them, proper instructions were given for filling the questionnaire and rapport was established properly. The subjects were divided into two groups as follows, caregivers of cerebral palsy children undergoing treatment from 6 months. Caregivers of cerebral palsy children undergoing treatment from 2 years. The sample further divided into mother and father participants. Descriptive research method has been used in the present study. And purposive technique used for data collection. The rapport was built up with the caregivers. This test described above was given to caregivers of children with cerebral palsy. Confidentiality of the data was properly observed while analyzing the data. The data were obtained for this test using a standardized specific scoring pattern.

Result and discussion

The aim of this research was to study the coping strategies measure among caregivers in relation to gender of caregivers and treatment span. The results of the research study are presented in this chapter along with t-test tables and graphs. The responses of 12 caregivers for each variable of coping strategies with regards to gender of caregivers and treatment span were scored based on the recommended scale of scoring keys. The scores of variables were tabulated under the sub groups based on 2x2 factorial design of Equal variance t-Test. Mean scores of the sub-groups were also calculated and tabulated groups wise. All the scores were, and then analyzed using the adequate statistical techniques of Equal variance t-test. Significance was tested at 0.05 levels.

Data Analysis

Table showing total scores, Mean, SD and 't' of Gender of Caregivers on Behavioural Approach, Cognitive-Approach, Cognitive-Behavioural Approach, Behavioural Avoidance, Cognitive-Avoidance of Coping strategies scale.

Dimension of coping strategies	Gender of Caregivers	N	Mean	SD	t	Critical 't'	Level of significant
Behavioural-Approach	Mother	6	38.83	3.869	0.158	2.228	NS
	Father	6	33.83	7.026			
Cognitive-Approach	Mother	6	14.83	2.137	0.103	2.228	NS
	father	6	12	3.225			
Cognitive-Behavioural Approach	Mother	6	24.17	5.115	0.299	2.228	NS
	Father	6	20.83	5.419			
Behavioural-Avoidance	Mother	6	23.83	8.796	0.174	2.228	NS
	Father	6	17.5	5.925			
Cognitive-Avoidance	Mother	6	16	3.347	0.07	2.228	NS
	Father	6	10.67	5.502			

(NS= Non significant, S= Significant)

Table showing total scores, Mean, SD and 't' of Treatment span on Behavioural Approach, Cognitive-Approach, Cognitive-Behavioural Approach, Behavioural Avoidance, Cognitive-Avoidance of Coping strategies scale.

Dimension of coping strategies	Treatment span	N	Mean	SD	t	Critical 't'	Level of significant
Behavioural-Approach	6 months	6	36.67	3.386	0.858	2.228	NS
	2 years	6	36.00	8.222			
Cognitive-Approach	6 months	6	13.17	2.483	0.788	2.228	NS
	2 years	6	13.67	3.670			

Cognitive-Behavioural Approach	6 months	6	21.33	3.983	0.474	2.228	NS
	2 years	6	23.67	6.563			
Behavioural-Avoidance	6 months	6	19.83	10.907	0.732	2.228	NS
	2 years	6	21.50	3.987			
Cognitive-Avoidance	6 months	6	11.50	5.822	0.235	2.228	NS
	2 years	6	15.17	4.070			

(NS= Non significant, S= Significant)

Discussion:

The present study shows the results of the scores of coping strategies on gender of caregivers and treatment span. In mother and father mean score have minor difference yet, there is a statistically no significant difference seen in the scores of coping strategies between mother and father caregivers of children with cerebral palsy. This means that mother and father caregivers not differ in their five dimensions towards the coping strategies. The scores reveal that mothers have higher coping strategies than father. In treatment span scores have minor difference yet, there is a statistically no significant difference seen in the scores of coping strategies between taking treatment since 6 months and 2 year. This means that 6 months and 2 year treatment span not differ in their five dimensions towards the coping strategies. The score reveals that taking treatment since 6 months has lower coping strategies than taking treatment since 2 year. The present study shows that no significant result between gender of caregivers and treatment span.

References

- Ahmed, E. A. & Al-Mosauri, M. K. (2018). Family stress and its coping strategies related to children with cerebral palsy at Azadi teaching hospital in Kirkuk city. *Indian Journal of Public Health Research and Development*, 9(8),
- American psychiatric association. (2013). *Diagnostic and statistical manual of mental disorders* (5th ed.).
- Assenga, N. E. & Naburi, E. H. (2020). Knowledge, attitudes, challenges and coping strategies amongst caregivers of children with cerebral palsy in dar es salaam, tanzania. *Tanzania Medical Journal*, 31(3), 102-120. <https://doi.org/10.4314/trjv>
- Axelrad, D. (2015). *America's children and the environment*. Environmental protection agency.
- Hashem, S. F. & Aziz, M. A. (2018). The effect of nursing intervention on stress and coping strategies among mothers of children with cerebral palsy. *International Journal of Nursing didactics*, 8(10), <https://doi.org/10.15520/ijnd.v8i10.2322>
- Jalayeracademy. (2014, September 16). *Independent equal variance t-test*
- Jankowska, A., Włodarczyk, A. & Campbell, A. C. (2015). Parental attitudes and personality traits, self-efficacy, stress and coping strategies among mothers of children with cerebral palsy. *Journal of health psychology*, 3(3), 247-259. <https://doi.org/10.5114/her.2015.51903>
- Jansheski, G. (2021). *Cerebral palsy treatment*. Cerebral palsy guidance.
- Kothari, C., & Garg, G. (2014). *Research methodology methods and techniques* (3rd ed.). New Delhi: New age international (p) ltd.
- Madalitso, K. B. & Muzata, K. K. (2021). Psychological experiences and coping strategies of children with cerebral palsy in Zambia. *Journal of Educational research on children, parents and teachers*, 2(2), 310-324.
- Mangal, S. K. (2002). *Statistical in psychology and education* (2nd ed.). Prentice Hall India.
- Mervyn, F. (2011). *A guide to cerebral palsy*. The Ontario federation for cerebral palsy.

- Pawar, A. & Awate, S. K. (2020). Quality of life and coping strategies among caretakers of mentally challenged children: a descriptive study. *International Journal of Scientific Research*, 9(12), <https://doi.org/10.36106/ijsr>
- Pritzlaff, A. (2001). *Examining the coping strategies of parents who have children with disabilities*.
- Pushpalatha, R. & Shivakumara, K. (2016). Stress, burden and coping between caregivers of cerebral palsy and autism children. *The International Journal of Indian Psychology*, 4(1), 108-119. <https://www.ijip.in>
- Shrivastva, A. K. (2001). *Manual for coping strategies scale*. National psychological corporation.
- Swathi, S. & Padmaja, A. (2019). Assessment of stress and coping among caregivers of postoperative cerebral palsy children at bird hospital, Tirupati. *Journal of Nursing and Health Science*. 8(4), 1-10. <https://doi.org/10.9790/1959-0804030110>
- Wee, D., Matthew, R. S. & Boyd, R. (2012). Sorrow, coping and resiliency: parents of children with cerebral palsy share their experiences. *Journal of Disability and Rehabilitation*, 35(17), 1447-1452. <https://doi.org/10.3109/09638288.2012.73>
- Wolting, R. (2020). *Diagnosis of cerebral palsy*. Physio-pedia. https://www.physio-pedia.com/Diagnosis_of_Cerebral_Palsy
- Worldhealthorganization.(2015).*Internationalclassificationofdiseases*(10thed.).

પ્રાથમિક શાળામાં હિન્દી વ્યાકરણનાં પાઠ્ય પુસ્તકનું મૂલ્યાંકન

પ્રદીપભાઈ પટેલ

રીસર્ચ સ્કોલર

શિક્ષણશાસ્ત્ર, સુરેન્દ્રનગર યુનીવર્સિટી, વઢવાણ

સંશોધન સારાંશ

પાઠ્ય પુસ્તક પ્રાથમિક શાળાના વિદ્યાર્થીઓના મૌલિક જ્ઞાનના આકારમાં મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવે છે. ખાસ કરીને હિન્દી વ્યાકરણ જેવા વિષયનું પાઠ્ય પુસ્તક કે જેમાં ચોક્કસાઈ અને સ્પષ્ટતા જરૂરી છે. આ અભ્યાસ પ્રાથમિક શાળાઓમાં ઉપયોગમાં લેવાતી હિન્દી વ્યાકરણની પાઠ્ય પુસ્તકની પ્રભાવીતાનું મૂલ્યાંકન કરે છે જેમાં તેની સામગ્રી, શૈક્ષણિક પદ્ધતિ, ભાષાની સરળતા અને અભ્યાસક્રમના ધોરણો સાથે પાઠ્યપુસ્તકની સુસંગતતા પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવામાં આવ્યું છે. મિશ્ર પદ્ધતિ અભિગમનો ઉપયોગ કરીને આ અભ્યાસ પાઠ્યપુસ્તકની શક્તિઓ અને દુર્બલતાઓનું વિશ્લેષણ કરે છે અને વિદ્યાર્થીઓના વ્યાકરણ જ્ઞાન અને ભાષા નિપુણતામાં સુધારો લાવવા માટે તેમની ભૂમિકા પર પ્રકાશ પાડે છે. સંશોધન અન્તેના તારણો હિન્દી વ્યાકરણમાં શૈક્ષણિક પરિણામોમાં સુધારાને પ્રોત્સાહન આપવા માટે પાઠ્યપુસ્તકની ગુણવત્તાને સુધારવા માટે ભલામણો પ્રદાન કરે છે.

ચાવીરૂપ શબ્દો :- પ્રાથમિક શિક્ષણ, હિન્દી વ્યાકરણ, પાઠ્યપુસ્તક મૂલ્યાંકન, ભાષા શિક્ષણ, વ્યાકરણ શિક્ષણ.

1. પ્રસ્તાવના

પ્રાથમિક શિક્ષણ એ બાળકના શૈક્ષણિક અને જ્ઞાનાત્મક વિકાસ માટેનો પાયો છે. આ સમયમાં શીખવાતા ઘણા વિષયોમાં, ભાષા શીખવવાનું વિશેષ મહત્વ છે કારણ કે તે સંવાદ, સમજણ અને સમાલોચનાત્મક વિચારો વિકસાવવા માટે મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવે છે. હિન્દી, જે ભારતની મુખ્ય રાજભાષાઓમાંની એક છે અને લાખો લોકો દ્વારા બોલાતી ભાષા છે. પ્રાથમિક શાળાના અભ્યાસક્રમમાં મહત્વપૂર્ણ સ્થાન ધરાવે છે. હિન્દી શિક્ષણના ક્ષેત્રમાં વ્યાકરણ એ એક મહત્વપૂર્ણ ઘટક છે જે ભાષાના યોગ્ય ઉપયોગ અને અસરકારક સંવાદ માટે પાયો રૂપે કાર્ય કરે છે. વ્યાકરણ માત્ર નિયમોનો એક સમૂહ જ નહીં પરંતુ ભાષાકૌશલ્ય વિકસાવવા અને વિચારોને સ્પષ્ટ રીતે વ્યક્ત કરવાની ક્ષમતા પ્રાપ્ત કરવા માટેનું સાધન છે. પ્રાથમિક શાળાઓમાં, હિન્દી વ્યાકરણના પાઠ્યપુસ્તકો આ મહત્વપૂર્ણ વિચારધારાઓ શીખવવા માટેના મુખ્ય સાધનો છે. આ પાઠ્યપુસ્તકો વિદ્યાર્થીઓને વાક્યરચના, ક્રિયાપદના સ્વરૂપો, કાળ, વિરુદ્ધાધિકાર અને અન્ય મુદ્દાઓ અંગે માર્ગદર્શન આપે છે. પરંતુ આ પાઠ્યપુસ્તકોને અસરકારક બનાવવા માટે તેને કેટલાક માપદંડોને પૂર્ણ કરવા જરૂરી છે જેમ કે તે રોચક, વ્યવસ્થિત, અને અભ્યાસક્રમના ધોરણો સાથે અનુરૂપ હોવા જોઈએ.

પાઠ્યપુસ્તકોના ભાષા શિક્ષણમાં પાયાના પાત્ર હોવા છતાં સંશોધન દર્શાવે છે કે ઘણા હિન્દી વ્યાકરણના પાઠ્યપુસ્તકો આ અપેક્ષાઓ પર ખરા ઉતરતા નથી. જૂના વિષયો, પ્રાસંગિક ઉદાહરણોની અછત, દૃશ્યમાધ્યમોની કમી અને ખૂબ જ જટિલ ભાષાના ઉપયોગ જેવી સમસ્યાઓના કારણે વિદ્યાર્થીઓ માટે વ્યાકરણની સમજણ વિકસાવવી મુશ્કેલ બને છે. તદુપરાંત, પુનરાવર્તિત પ્રશ્નોત્તરીઓ અને ઇન્ટરેક્ટિવ શીખવાની તકની કમી જેવા મુદ્દાઓને કારણે વિદ્યાર્થીઓમાં વ્યાકરણ પ્રત્યે અરુચિ પેદા થાય છે. 21મી સદીમાં, જ્યાં શિક્ષણ વધુ ને વધુ વિદ્યાર્થીકેન્દ્રિત અને પ્રવૃત્તિ આધારિત શિક્ષણ પ્રણાલી પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે ત્યાં પરંપરાગત પાઠ્યપુસ્તક મોડેલની પ્રાસંગિકતા પર પ્રશ્નાર્થ ઊભો થયો છે. આધુનિક શૈક્ષણિક ધોરણો એવું સૂચવે છે કે શીખવવાનું સાધન માત્ર માહિતી પ્રદાન કરવું જ નહીં, પરંતુ વિદ્યાર્થીઓને દૃશ્યમાધ્યમો, પ્રાસંગિક ઉદાહરણો અને ભાગીદારીપૂર્ણ પદ્ધતિઓ દ્વારા જોડવું પણ જરૂરી છે. આ ખાસ કરીને વ્યાકરણના શિક્ષણમાં વધુ જરૂરી બની જાય છે. જ્યાં નિયમો અને ખ્યાલોના એબ્સ્ટ્રેક્ટ સ્વરૂપને યોગ્ય સમજણ અને અભ્યાસ વગર સમજવું મુશ્કેલ બને છે.

આ અભ્યાસનું લક્ષ્ય પ્રાથમિક શાળાઓમાં ઉપયોગમાં લેવાતા હિન્દી વ્યાકરણના પાઠ્યપુસ્તકોની ગુણવત્તાનું મૂલ્યાંકન કરવાનો છે. તેમનાં વિષયવસ્તુ, શૈક્ષણિક અભિગમ, ભાષાની સરળતા અને દ્રશ્યમાધ્યમોની મદદથી તેમની મજબૂતાઈ અને કમજોરીઓ ઓળખવા માટે આ અભ્યાસ કાર્યરત છે. તેમજ, આ પાઠ્યપુસ્તકો અભ્યાસક્રમ દ્વારા નિર્ધારિત શૈક્ષણિક હેતુઓ સાથે કેટલા યોગ્ય છે અને તે વિદ્યાર્થીઓની વિવિધ જરૂરિયાતોને કેટલું પહોંચી વળે છે તે તપાસવાનું છે.

2. સાહિત્ય સમીક્ષા.

- સિંહ અને શર્મા (2016), પ્રસ્તુત સંશોધન દર્શાવે છે કે વ્યાકરણ પાઠ્યપુસ્તકો પ્રાથમિક શાળાના વિદ્યાર્થીઓની ભાષાશૈલીનું નિર્માણ કરવા માટે મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવે છે. તેમનું અભ્યાસ દર્શાવે છે કે ઘણી હિન્દી વ્યાકરણ પાઠ્યપુસ્તકો આધુનિક શૈક્ષણિક ધોરણો સાથે સુસંગત નથી જેમાં ખાસ કરીને જૂના ઉદાહરણો અને કડક નિયમોનો ઉપયોગ થાય છે. તે ઉપરાંત, આ અભ્યાસ વ્યાકરણ શીખવવામાં ઇન્ટરેક્ટિવ અને વિદ્યાર્થી-મિત્રતાપૂર્ણ સામગ્રીના સમાવિષ્ટ માટે ભાર મૂકે છે. તેવા પાઠ્યપુસ્તકો જેમાં પ્રાયોગિક પ્રવૃત્તિઓ, વાર્તાઓ અને દ્રશ્યો શામેલ છે તે વિદ્યાર્થીઓના શૈક્ષણિક પરિણામોમાં સકારાત્મક અસર બતાવે છે. આ સંશોધન સૂચવે છે કે શીખનારાઓની બદલાતી જરૂરિયાતોને પૂરી કરવા માટે વ્યાકરણ પાઠ્યપુસ્તકોનું સતત મૂલ્યાંકન અને સુધારવું જરૂરી છે.
- મિશ્રા (2018), અનુસાર, અસરકારક વ્યાકરણ પાઠ્યપુસ્તક વિવિધ શિક્ષણ પદ્ધતિઓ જેમ કે પ્રેરક (inductive) અને ઉપપ્રેરક (deductive) અભિગમને સમર્થન આપવી જોઈએ. સંશોધન દર્શાવે છે કે તેવા પાઠ્યપુસ્તકો જે તત્ત્વચિંતન સાથે પ્રાયોગિક પ્રવૃત્તિઓનું સંતુલન જાળવે છે તેવા પુસ્તકો વિદ્યાર્થીઓના વ્યાકરણિક સંકલ્પનના સમજણમાં નોંધપાત્ર સુધારો કરે છે. મિશ્રાના વિશ્લેષણમાં દર્શાવવામાં આવ્યું છે કે મોટાભાગના હિન્દી વ્યાકરણ પાઠ્યપુસ્તકોમાં વાસ્તવિક જીવનમાં ભાષાના ઉપયોગના ઉદાહરણોનો સમાવેશ થતો નથી જે તેમની મહત્વતા મર્યાદિત કરે છે. આ સંશોધન સૂચવે છે કે વ્યાકરણ પાઠ્યપુસ્તકો માત્ર નિયમો સુધી મર્યાદિત ન રહે પરંતુ સર્જનાત્મક અભિવ્યક્તિ અને ગહન વિચારોને પ્રોત્સાહિત કરી શીખવવાની પ્રક્રિયા વ્યાપક બનાવે.
- કુમાર અને સહયોગીઓ (2020), દ્વારા કરાયેલ અભ્યાસ પ્રાથમિક શાળાઓમાં વિદ્યાર્થીઓની ભાષા શીખવાની રીત પર પાઠ્યપુસ્તકની ગુણવત્તાના સીધા પ્રભાવની તપાસ કરે છે. સંશોધન નાં અંતે જાણવા મળ્યું કે સારી રીતે રચાયેલ પાઠ્યપુસ્તકો જેમાં સ્પષ્ટ લખાણ, ઉમરને યોગ્ય ભાષા અને આકર્ષક ચિત્રો શામેલ છે તે વિદ્યાર્થીઓમાં જ્ઞાનના સંરક્ષણ અને સમજણમાં સુધારો લાવે છે. સંશોધકોનો પણ ઉલ્લેખ છે કે પાઠ્યપુસ્તકો ઘણી વખત વિવિધ શૈલીઓને સ્થાન આપતી નથી જે કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ માટે શીખવાની પ્રક્રિયામાં અવરોધક બની શકે છે.

3. ભાષામાં વ્યાકરણનું મહત્વ.

ભાષા મનુષ્યની અભિવ્યક્તિનું મહત્વનું સાધન છે અને વ્યાકરણ તે ભાષાની ઢાંચા અને નિયમિતતાને સમજાવવામાં અને સંભાળવામાં મહત્વની ભૂમિકા ભજવે છે. વ્યાકરણ ભાષાના માળખાનું શાસ્ત્ર છે જે શબ્દોને જોડવાની, વાક્યો રચવાની અને વિચાર વ્યક્ત કરવાની પદ્ધતિઓ અંગે માર્ગદર્શન આપે છે. વ્યાકરણના નિયમો ભાષાની સમજૂતીમાં સરળતા લાવે છે. તે વાંચન અને લેખન બંનેમાં સહજતા પ્રદાન કરે છે જેનાથી વાંચક અને લેખક બંને વચ્ચેના વિચારોનું સ્પષ્ટ સંચાર શક્ય બને છે. વ્યાકરણ દ્વારા લોકો સમાન નિયમો હેઠળ કામ કરી શકે છે જેનાથી ભાષા એક નક્કર માળખા સાથે કાર્ય કરે છે. તે ભાષાના ઉપયોગમાં નિયમિતતા અને પ્રમાણભૂતતા લાવે છે જેનાથી ભાષા એક સરખા સૌંદર્યશાસ્ત્ર સાથે વિકસિત થાય છે. વ્યાકરણ સાહિત્ય સર્જનના પાયો પર આધાર રાખે છે. તે કવિતાઓ, નાટકો અને વાર્તાઓની રચનાને સહજ બનાવે છે જેથી સર્જક પોતાના વિચારોને સુંદર અને સાર્થક રીતે રજૂ કરી શકે. આ રીતે, વ્યાકરણનું ભાષામાં અનુખું મહત્વ છે.

4. હિન્દી ભાષાનો ઉદભવ અને વ્યાકરણ વિકાસ.

હિન્દી ભાષાનો ઉદભવ ઈ.સ. 10મી સદીમાં મધ્ય ભારતીય આલેખિત ભાષાઓમાંથી થયો છે જેની મૂળભૂત જડ લેટિન અને ગ્રિક જેવી પ્રાચીન ભાષાઓ જેવી જ જોવા મળે છે. હિન્દી આર્ય ભાષા કુટુંબના ઈડો-આર્યન શાખાનો એક ભાગ છે અને તેનાં મૂળ સંસ્કૃતમાં છે. ઈ.સ. 12મી સદીમાં અવિધી, બ્રજભાષા અને ખડીરી જેવી ઉપભાષાઓમાંથી આધુનિક હિન્દી ભાષાનો વિકાસ થયેલ જોવા મળે છે. ઈ.સ. 19મી સદીમાં, ખાસ કરીને ભોજપુરી અને અવધિ જેવા પ્રાદેશિક પ્રભાવ હેઠળ, નાગરી લિપિમાં લખાયેલી હિન્દી ભાષાને માન્યતા મળી અને તે ઉત્તરી ભારતની મુખ્ય ભાષા બની હિન્દી વ્યાકરણનો આધાર સંસ્કૃત વ્યાકરણ પર છે જેને પ્રાચીન વ્યાકરણચાર્ય પાણિનીએ પ્રણયી હતી. હિન્દી વ્યાકરણ સમય જતાં લોકભાષા સાથે અનુકૂળ બન્યું, જેથી તે સરળ અને વ્યવહારુ બની શકે. તેના ત્રણ મુખ્ય ઘટકો છે: શબ્દવિન્યાસ (નામ, સર્વનામ, ક્રિયાપદ, વિશેષણ), વિભક્તિપ્રત્યય, અને વાક્યરચના. હિન્દી વ્યાકરણનો વિકાસમાં તેજ ત્યારે આવી જ્યારે ભાષાના સિદ્ધાંતોને નાગરી લિપિ સાથે સમન્વયિત કરવામાં આવ્યા.

5. સંશોધનના હેતુઓ.

- પ્રાથમિક શાળા કક્ષાએ હિન્દી વ્યાકરણ પાઠ્ય પુસ્તકોથી શિક્ષકોની સંતુષ્ટિનો અભ્યાસ કરવો.
- પ્રાથમિક શાળા કક્ષાએ ભણાવવાતા હિન્દી વ્યાકરણ પાઠ્ય પુસ્તકો દ્વારા વિદ્યાર્થીઓની સંતુષ્ટિનો અભ્યાસ કરવો.
- પ્રાથમિક કક્ષાએ ઉપયોગમાં લેવાતા હિન્દી વ્યાકરણ પુસ્તકનું મુલ્યાંકન કરવું.

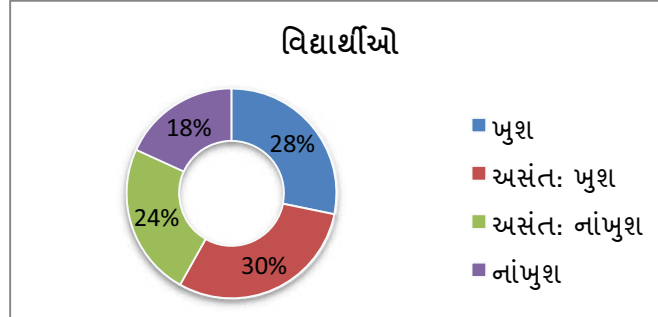
6. સંશોધનનાં પ્રશ્ન.

- પ્રાથમિક શાળામાં ભણાવવામાં આવતા હિન્દી વ્યાકરણ પાઠ્ય પુસ્તકો દ્વારા યોગ્ય શિક્ષણ પૂરું પડાય છે ?
- પ્રાથમિક શાળામાં ભણાવવામાં આવતા હિન્દી વ્યાકરણ પાઠ્ય પુસ્તકોથી શિક્ષક ખુશ છે કે કેમ ?
- પ્રાથમિક શાળામાં ભણાવવામાં આવતા હિન્દી વ્યાકરણ પાઠ્ય પુસ્તકોથી વિદ્યાર્થી ખુશ છે કે કેમ ?

7. નિદર્શ પસંદગી

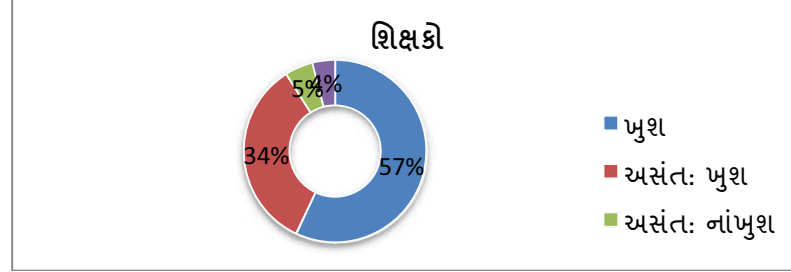
આ સંશોધન સર્વેક્ષણ પદ્ધતિ દ્વારા હાથ ધરવામાં આવેલ જેમાં ગુગલ શીટ મારફતે એક સર્વેક્ષણ અરજી પત્રક દ્વારા માહિતી મંગાવવામાં આવેલ હતી. જેમાં કુલ ૧૦૦ શિક્ષકો અને ૨૦૦ વિદ્યાર્થીની માહિતી પ્રાપ્ત કરવામાં આવેલ હતી. આમ આ સંશોધન નાં નમુના તરીકે કુલ ૩૦૦ નમુના ધ્યાને લેવામાં આવેલ હતા.

8. વિદ્યાર્થી અંગેની માહિતી.

પ્રસ્તુત વર્તુળ આલેખમાં વિદ્યાર્થીઓના સંતોષના સ્તરો દર્શાવવામાં આવેલ છે. આલેખ વિદ્યાર્થીઓના ચાર શ્રેણીબદ્ધ વર્ગોમાં વિતરણને દર્શાવે છે. આલેખનો વાદળી કલર ખુશ વિદ્યાર્થી ની માહિતી રજૂ કરે છે. આ વિભાગ તેઓને દર્શાવે છે જે બહુ ખુશ છે અને તેમના શૈક્ષણિક અનુભવ અથવા પ્રવૃત્તિઓથી પૂર્ણ સંતોષ છે. આલેખનો લાલ કલર અસંત: ખુશ વિદ્યાર્થી ની માહિતી રજૂ કરે છે. આ વિભાગ તેઓ માટે છે જેમને પુસ્તકથી થોડી ખુશી છે પરંતુ સંપૂર્ણ રીતે સંતોષતા નથી. અસંત: નાખુશ વિભાગનો કલર લીલો છે. આ વિભાગ તેઓને દર્શાવે છે જે પુસ્તકથી અસંતોષ અનુભવે છે અને કેટલાક પ્રાસંગિક મુદ્દાઓને કારણે નારાજ છે. પુસ્તકથી નાખુશ વિદ્યાર્થી ને દર્શાવવા જાંબલી કલર રાખવામાં આવેલ છે. આ વિભાગમાં એવા વિદ્યાર્થીઓ સામેલ છે જે તેમના શૈક્ષણિક અનુભવથી નારાજ છે અને બિલકુલ સંતોષી નથી.

9. શિક્ષકો અંગેની માહિતી.

આ વર્તુળ આલેખ શિક્ષકોના સંતોષના સ્તરો દર્શાવે છે જેમાં ચાર શ્રેણીઓ છે. આલેખનો વાદળી કલર પુરુષ શિક્ષક ને દર્શાવે છે જે હિન્દી વ્યાકરણનાં પુસ્તકથી અને શિક્ષણ વ્યવસ્થાથી પૂર્ણ રીતે પુરુષ છે. આ ભાગ સૌથી મોટો છે જે સંકેત આપે છે કે શિક્ષણમાં મોટા ભાગના શિક્ષકો પુરુષ છે. ત્યારબાદ આલેખનો લાલ ભાગ અસંત: પુરુષ શિક્ષક ની શ્રેણી દર્શાવે છે જેમને કોઈક અંશે સંતોષ છે પરંતુ તેઓ સંપૂર્ણ રીતે પુરુષ નથી. આ શિક્ષકોને હિન્દી વ્યાકરણ પુસ્તકથી કેટલીક નાની-નાની સમસ્યાઓ હોઈ શકે છે. ત્યાર બાદ છે લીલો કલર જે અસંત: નાંપુરુષ શિક્ષક દર્શાવે છે જેમને તેમના શૈક્ષણિક અનુભવથી વધુ પડતો અસંતોષ છે પરંતુ તેઓ સંપૂર્ણ રીતે નારાજ નથી. અને અંતમાં જાંબલી કલર નાંપુરુષ શિક્ષક અંગેનું વિવરણ આપે છે. આ શ્રેણી સૌથી નાની છે અને તે સંકેત આપે છે કે થોડા શિક્ષકો હિન્દી વ્યાકરણ પુસ્તકથી સંપૂર્ણ રીતે નારાજ છે અને સંતોષ અનુભવતા નથી.

10. તારણો

આ સંશોધનનો મુખ્ય ઉદ્દેશ પ્રાથમિક શાળાઓમાં હિન્દી વ્યાકરણનાં પાઠ્યપુસ્તકનું મુલ્યાંકન કરવો હતો. પ્રાથમિક વિદ્યાર્થીઓ અને શિક્ષકોના અભિપ્રાયના આધાર પર નીચેના મહત્વના તારણો પ્રાપ્ત થયા છે.

- મોટા ભાગના વિદ્યાર્થીઓ ગુજરાત રાજ્યમાં ભણાવાતા હિન્દી વ્યાકરણનાં પાઠ્ય પુસ્તકથી સંપૂર્ણ રીતે પુરુષ છે જે દર્શાવે છે કે હિન્દી વ્યાકરણનાં પાઠ્યપુસ્તક તેમના શૈક્ષણિક અનુભવ માટે લાભદાયક છે.
- મોટા ભાગના શિક્ષકો ગુજરાત રાજ્યમાં ભણાવાતા હિન્દી વ્યાકરણનાં પાઠ્ય પુસ્તકથી પુરુષ છે. જે દર્શાવે છે કે હિન્દી વ્યાકરણનાં પાઠ્યપુસ્તક વિદ્યાર્થીમાં વ્યાકરણનું શૈક્ષણિક જ્ઞાન આપવા માટે અનુકૂળ છે.
- હિન્દી વ્યાકરણ પુસ્તકના શૈક્ષણિક સ્તરમાં વધારે ક્રિયાશીલ અવ્યાસક્રમ, ઉદાહરણોની વિવિધતા, અને સરળ ભાષાનો સમાવેશ કરવો જરૂરી છે.
- બંને વિદ્યાર્થીઓ અને શિક્ષકોના મત અનુસાર હિન્દી વ્યાકરણનાં પાઠ્યપુસ્તક મૂળભૂત સ્તરે સારી છે પણ કેટલીક વિસ્તૃત સુધારાઓની જરૂર છે.

References:

- Kumar, R., & Shukla, P. (2018). Challenges in Hindi Grammar Education: A Primary School Perspective. Journal of Language Studies, 12(3), 45-60.
- Mayer, R. E. (2019). Educational Psychology: Learning and Instruction. Pearson Education.
- શર્મા, આલોક. (2018). 'વ્યાકરણ શિક્ષણ અને તેની અસર.' મુંબઈ: શૈક્ષણિક સંશોધન કેન્દ્ર.
- મિશ્રા, પંકજ. (2019). 'પ્રાથમિક શિક્ષણમાં પાઠ્યપુસ્તકોની ભૂમિકા.' લખનૌ: યુનિવર્સિટી પબ્લિકેશન.
- NCERT. (2020). National Curriculum Framework: Language Education Guidelines. NCERT Publications.
- Richards, J. C., & Rodgers, T. S. (2014). Approaches and Methods in Language Teaching. Cambridge University Press.
- કુમાર, રામેશ્વર. (2020). 'હિન્દી શિક્ષણના આધુનિક પદ્ધતિઓ.' નવી દિલ્હી: પ્રકાશન ગૃહ.

આદિમ જૂથની બંધારણીય , નાણાકીય જોગવાઈ અને આર્થિક પરિસ્થિતિ (સમસ્યા)
The constitutional, financial provisions, and economic situation (Problems) of the
Particularly Vulnerable Tribal Groups

હર્ષદ દુમાદીયા
રીસર્ચ સ્કોલર (Ph.D), સમાજકાર્ય વિભાગ, ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ.

ડૉ. દામિનીબેન શાહ
વિભાગીય અધ્યક્ષા, સમાજકાર્ય અને ગ્રામવિકાસ વિભાગ ગૂ.વિ-અમદાવાદ

પ્રસ્તાવના:

ભારતની વસ્તીના કેટલાક જૂથો સામાજિક, આર્થિક અને શૈક્ષણિક કારણોસર બીજાની સરખામણીમાં વંચિત જોવા મળે છે આ વિશેનું સ્પષ્ટ દર્શન આઝાદી પહેલા જ થઈ ગયું હતું. માનવ ઉત્પત્તિથી લઈને વર્તમાન સમયનો માનવ ઇતિહાસ તપાસીએ તો જાણવા મળે કે, આદિ સમયથી આ ધરતી પર આદિ માનવ વસવાટ કરતો રહ્યો છે. ડાર્વિનના ઉત્ક્રાંતિવાદમાં પણ વાનરથી માનવ સુધીની યાત્રાનો વિચાર રજૂ થયો છે. બંધારણના ધડવૈયાઓએ આદિવાસીઓ પ્રત્યે સદીઓથી આચરાયેલા ગંભીર અન્યાયની ગંભીર નોંધ લઈને આદિવાસીઓના વિકાસ માટે બે બાજુથી એમને લાભ કરી આપતી વ્યુહરચનાની ભલામણ કરી હતી, એક તેમના શોષણ સામે જનજાતિઓને રક્ષણ આપવું અને બીજું તેમના માટે આર્થિક વિકાસમાં સહાયક બનવું.

2011ની વસ્તી ગણતરી મુજબ ભારતમાં કુલ આદિવાસી વસ્તી 10,45,45,716 છે. જે કુલ વસ્તીના 8.2 ટકા જેટલી છે. જ્યારે ગુજરાતમાં આદિવાસી વસ્તી 89,17,174 છે, જે ગુજરાતની કુલ વસ્તીના 14.75 ટકા જેટલી છે. ભારતની તુલનાએ ગુજરાતમાં આદિવાસી વસ્તીનું પ્રમાણ ઘણું વધુ છે. ગુજરાતમાં ઉત્તર-પૂર્વ દાંતા તાલુકાથી અરવલ્લીની પર્વતમાળાથી શરૂ કરી છેક સહ્યાદ્રી પર્વતમાળાના ઉમરગામ(વલસાડ) સુધી પથરાયેલ છે. ગુજરાતમાં કુલ 25 આદિવાસી જાતિઓ વસવાટ કરે છે. જેમાં ભીલ જાતિની વસ્તીનું પ્રમાણ વધુ છે. ગુજરાતના 14 જિલ્લા, 53 તાલુકા, 15 Pockets, 4 Clusters માં વિભાજિત કર્યા છે.¹

સંશોધન પેપરના હેતુ:

1. આદિમ જાતિઓની બંધારણીય જોગવાઈ જાણવી.
2. આદિમ જાતિ માટેની નાણાકીય જોગવાઈ જાણવી.
3. આદિમ જાતિની આર્થિક પરિસ્થિતિ (સમસ્યા) સમજવી.

આદિમ જાતિની વ્યાખ્યા:

“આદિમ જાતિ એ કુટુંબો અથવા કુટુંબ-જૂથોનું એવું સંકલન છે જેને સામાન્યનામ, ભાષા અને પ્રદેશ હોય છે. આદિમ જાતિના સભ્યોના લગ્ન, વ્યવસાય અને ઉદ્યોગના સંદર્ભમાં કેટલાક નિષેધોનું પાલન કરે છે. તથા એક બીજાને પ્રત્યેની ફરજો અને આવકારની વ્યવસ્થિત પદ્ધતિ ધરાવતા જોવા મળે છે”. (Majumdar.D.N:1944)

હોબેલ મત મુજબ “આદિમ જાતિ એ એક વિભિન્ન ભાષા અથવા બોલી અને વિભિન્ન સંસ્કૃતિ ધરાવતો સામાજિક સમૂહ છે કે જે અન્ય જાતિઓથી જુદો તારી આવે છે.”²

1 <https://tribal.gujarat.gov.in/home>

2 ઠાકર, મીનાક્ષી(ડૉ), (2004), આદિવાસી વિકાસ અને વન, યુનિવર્સિટી ગ્રંથનિર્માણ બોર્ડ, ગુજરાત રાજ્ય, અમદાવાદ

1975-76માં પાંચમી પંચવર્ષીય યોજનામાં દરમિયા ભારત સરકારના કલ્યાણ મંત્રાલય દ્વારા આદિમ જૂથો નક્કી કરવાના નીચે મુજબના ધોરણો નક્કી કરવામાં આવ્યા છે.³

1. શિક્ષણનું ઓછામાં ઓછું પ્રમાણ
 2. સ્થગિત અથવા ઘટતી વસતિ
 3. યાંત્રીકરણ વગરની પ્રાથમિક કક્ષાની કૃષિ વ્યવસ્થા (ટેકનોલોજીપૂર્વેની કૃષિ કક્ષા) અને આર્થિક પછાતપણું
- ગુજરાતમાં આદિમ જૂથો(PVTGs)ની વસ્તી દર્શાવતું કોષ્ટક⁽⁴⁾

ક્રમ	આદિમ જુથાનું નામ	વસ્તી (2001 પ્રમાણે) ⁵	વસ્તી (2011 પ્રમાણે)	PVTGની વસ્તીની ટકાવારી
1	કોટવાળિયા	21453	24249	16.77
2	કોલઘા/કોલયા	48419	67119	46.42
3	કાથોડી	5820	13632	9.43
4	સિદ્ધી	8662	8661	5.99
5	પઢાર	22421	30932	21.39
કુલ		106775	144593	100

ગુજરાતમાં આદિમ જાતિની કુલ વસ્તી 2011 પ્રમાણે 144593 છે, જેમાં કોટવાળિયા, કોલઘા/કોલયા, કાથોડી, સિદ્ધી અને પઢાર સમાવેશ થાય છે. આ આદિમ સમુદાય મુખ્યત્વે દક્ષીણ ગુજરાતમાં વધુ જોવા મળે છે. જે કુલ વસ્તીના 72.62 ટકા છે. પઢાર અને સિદ્ધી સમુદાય સૌરાષ્ટ્ર અને અમદાવાદ નજીકના વિસ્તારમાં જોવા મળે છે. મુખત્વે દરેક સમુદાય નાના અને મજૂરી જેવા કામોના જોડાયેલ છે. આ દરેક સમુદાયની સામાજિક, સાંસ્કૃતિક, અને આર્થિક સ્તર અલગ અલગ છે. આ સમુદાયમાં શિક્ષણનું પ્રમાણ પણ ઓછું જોવા મળે છે.

ભુતપૂર્વ મુંબઈ રાજ્યનું મહારાષ્ટ્ર અને ગુજરાતમાં વિભાજન થયા પછી મહારાષ્ટ્ર સરકારે સમાન્ય વહીવટ વિભાગના 24મી નવેમ્બરના ઠરાવથી 'સરકારમાંપછાત વર્ગો માટે અનામત જગ્યાઓ' અંગે અહેવાલ તૈયાર કરવા માટે શ્રી.બી.ડી.દેસમુખના અધ્યક્ષપદે એક સમિતિની નિમણૂક કરી. આ સમિતિ એ તેનો અહેવાલ જાન્યુઆરી 1964માં રજૂ કર્યો. આ સમિતિએ જાતિઓનું પછાત તરીકેનું વર્ગીકરણ આવકના ધોરણે નહીં, પરંતુ અનામત જાતિઓના વસ્તીના ધોરણે કરવાની ભલામણ કરી. આ સમિતિએ નીચે મુજબના વર્ગોમાં જુથ પડ્યા.⁶

- અનુસૂચિત વિસ્તારની બહાર રહેતી વ્યક્તિઓ સહિતની અનુસૂચિત જનજાતિ
- અનુસૂચિત જનજાતિઓ અને નવબુદ્ધો
- વિમુક્ત જાતિઓ અને અસ્થાયી જાતિઓ (વિચારતી જાતિઓ)
- અન્ય પછાત કોમ

3 પટેલ પ્રવીણ (ડૉ), *ગુજરાતના આદિમ જૂથો*, આદિવાસી ગુજરાત, આદિવાસી સંશોધન અને તાલીમ કેન્દ્ર- ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ, Vol:2, Issue:2, વર્ષ: July-December 2018 પે-95, 96

4 <https://tribal.gujarat.gov.in/particularly-vulnerable-tribal-groups?lang=Gujarati> Date:3-2-2020

5 Primitive tribal group of Gujarat a Base Line Survey,2010, Tribal Research & Training Institute- Gujarat vidyapith, Ahmedabad

6 નાયક ઠાકોરભાઈ & મસવી મુસ્તાઅલી, (1988), *ગુજરાતની પાંચ પછાત જાતિઓનો પરિચય*, આદિવાસી સંશોધન અને તાલીમ કેન્દ્ર- ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ

બંધારણમાં અનુસૂચિત જનજાતિ માટેની જોગવાઈ:⁷

આપણા બંધારણમાં અનુસૂચિત જનજાતિઓના હિતોનું રક્ષણ કરવા માટે વિશેષ જોગવાઈ કરવામાં આવી. સ્વતંત્રતા બાદ બંધારણના ધડવૈયા ખાસ પછાત અને છેવાડાના સમુદાયને ધ્યાનમાં રાખીને સમાનતા અને સ્વતંત્રતા જેવા અધિકારો આપ્યા છે. જેમાં બંધારણની પાંચમી અને છઠ્ઠી અનુસૂચિમાં અનુસૂચિત જનજાતિ માટે વહીવટી અને નિયંત્રણની બાબતો સમાવેશ કર્યો છે. મુખ્ય પાયાની કલમો નીચે મુજબ છે,

- કલમ- 15: ધર્મ, જાતિ, જ્ઞાતિ, લિંગ, જન્મસ્થાન એમના કોઈ એક કારણ રાજ્ય વહીવટી ભેદભાવ ભરી નીતિ રાખશે નહીં. એના આદેશ મુજબ મુખ્યત્વે અનુસૂચિત જનજાતિઓના સામાજિક અને શૈક્ષણિક કાર્યક્રમો અમલમાં મૂકવા.
- કલમ- 16: સરકારી અને સરકારી અંકુશ હેઠળની નોકરીમાં અનુસૂચિત જનજાતિને તકની અગ્રતા આપવી.
- કલમ- 46: નબળા વર્ગના લોકોના અને ખાસ કરીને અનુસૂચિત જાતિઓ અને અનુસૂચિત આદિજાતિઓના શૈક્ષણિક અને આર્થિક હિતોની અભિવૃદ્ધિ રાજ્ય વિશેષ કાળજી કરશે અને સામાજિક ન્યાય અને તમામ પ્રકારના શોષણ સામે તેમનું રક્ષણ કરશે.
- કલમ- 244: કોઈપણ રાજ્યના અનુસૂચિત વિસ્તારો અને અનુસૂચિત આદિજાતિઓના વહીવટ અને નિયંત્રણને પાંચમી અનુસૂચિની જોગવાઈ કરવી. જ્યારે આસામ, મેઘાલય, ત્રિપુરા અને મિઝોરમ રાજ્યનો વહીવટ અને નિયંત્રણને છઠ્ઠી અનુસૂચિની જોગવાઈ કરવી.
- કલમ-275: કોઈ રાજ્યમાં અનુસૂચિત આદિજાતિઓનું કલ્યાણ સાધવા અથવા તે રાજ્યમાંના અનુસૂચિત વિસ્તારોના વહીવટની કક્ષા સુધારી તેને તે રાજ્યમાં બાકીના વિસ્તારોના વહીવટની કક્ષાએ લઈ જવાના હેતુથી ભારત સરકારની અનુમતિથી તે રાજ્ય તરફથી હાથ ધરવામાં આવે તેવી વિકાસની યોજનાઓના ખર્ચને તે રાજ્ય પહોંચી વળી શકે તે માટે જરૂરી મૂડીની રકમો અને આવર્તક-રકમો તે રાજ્યની આવકની સહાયક અનુદાન તરીકે ભારતના એકત્રિત ફંડમાંથી આપવામાં આવશે.
- કલમ- 330 અને 332: લોકસભા અને રાજ્યની વિધાનસભામાં અનુસૂચિત જનજાતિ માટે અનામત બેઠકો રાખવામાં આવશે.
- કલમ-338: અનુસૂચિત જનજાતિ મારે રાષ્ટ્રીય આયોગ બનાવવું. (રાષ્ટ્રપતિશ્રી અધિકારોની રૂએ અનુસૂચિત જનજાતિઓના હિત માટે આયોગના અધ્યક્ષ, ઉપાધ્યક્ષ અને સભ્યની નિમણૂક કરશે.)
- કલમ- 339: અનુસૂચિત વિસ્તારોના વહીવર અને તેમની અનુસૂચિત આદિજાતિઓના કલ્યાણ અંગે રિપોર્ટ કરવા, એક આયોગ નીમીને થયેલા કામોનો અહેવાલ અને યોગ્ય કાર્યના સૂચનો પ્રાપ્ત કરવા.

આદિવાસી વિસ્તારની ફાળવણી⁸:**1. ITDP/ITDA (Integrated Tribal Development Projects/Agency)**

તે એક વધુ વિકાસ બ્લોકના કદનું ક્ષેત્ર છે જેમાં અનુસૂચિત જનજાતિની વસ્તી આવા બ્લોકની કુલ વસ્તીના 50% અથવા વધુ છે. સંપૂર્ણ વિકાસ બ્લોક/પંચાયત સમિતિ એ ITDPનું ન્યૂનતમ ઘટક એકમ છે.

- i. જિલ્લામાં એક કરતા વધુ ITDP હોઈ શકે છે.
- ii. ઘણા ITDPના ક્ષેત્રમાં એક કરતાં વધુ જિલ્લાના બ્લોકસનો સમાવેશ થાય છે. આવા કિસ્સાઓમાં, ITDP સામાન્ય રીતે તેનું મુખ્ય મથક અથવા જિલ્લા જ્યાં તેનું મુખ્ય મથક આવેલું હોય ત્યાંનું નામ આપવામાં આવશે.

2. Modified Area Development Approach (MADA) Pockets

આવા વિસ્તારોમાં 10000 અથવા વધુની કુલ વસ્તીમાં 50% અથવા વધુ આદિવાસીઓની સાંદ્રતાવાળા સુસંગત વિસ્તારોમાં આ ખિસ્સા ઓળખવામાં આવે છે.

7 Government of India, Ministry of Law & Justice, (As modified upto the 30th April, 2011), *The Constitution of India*, (4th Edition), New Delhi

8 Latter no: 11015/06/2016- SG- II Government of India Ministry of Tribal Affairs Dated:17.06.2016 <http://stribal.nic.in/Divisions/Files/ssg8scan0004.pdf>

3. Cluster

આ આદિવાસીઓની સાંદ્રતાવાળા જેમાં કુલ વસ્તી 50% વધુ હોય અથવા આવા ક્ષેત્રમાં 5000 વધુની વસ્તી હોય તેવા વિસ્તારને pockets/Cluster તરીકે ઓળખવામાં આવે છે

4. Particularly Vulnerable Tribal Groups (PVTGs)

વસ્તી વૃદ્ધિના સ્થિર અથવા ઘટી રહેલા દર, ટેકનોલોજીના પૂર્વ-કૃષિ સ્તર અને સાક્ષરતાના અત્યંત નીચા સ્તરો દ્વારા વર્ગીકૃત આદિવાસીઓમાં અલગ અલગ સમુદાયો ઓળખવામાં આવે છે. ભારતમાં 75 PVTGs જૂથો વસવાટ કરે છે, જેમાંથી ગુજરાતમાં 5 જૂથો વસવાટ કરે છે.

આદિવાસી પેટા યોજના વિષે (Tribal Sub Plan-TSP):

પાંચમી પંચવર્ષીય યોજનાના અંતે 'જનજાતિ વિસ્તારોનો વિકાસ' શીર્ષક હેઠળ આયોજન પંચે એક જૂથની રચના કરીને આદિવાસીઓની હાલત અંગે પુનઃ સમીક્ષા કરી. આ જૂથે એવો અભિપ્રાય આપ્યો કે આદિવાસીઓના પ્રશ્નો સમજવા માટે અગાઉ નીમવામાં આવેલી સમિતિઓ અને આયોગોએ જે ભલામણો કરી હતી, તેના ઉપર કોઈએ ખાસ ધ્યાન આપ્યું નથી. પાંચમી પંચવર્ષીય યોજના તથા એ પછી અમલમાં મૂકનારા વિકાસ કાર્યક્રમો માટે સરકારે એક નક્કર નીતિ ઘડવાની કામગીરી કરી.

ખાસ કેન્દ્રિય સહાય

વિશિષ્ટ કેન્દ્રિય સહાય રાજ્યના ટ્રાઈબલ સબ પ્લાન (TSP)માં વધારાની સહાય તરીકે 'Ministry Of Tribal Affairs' દ્વારા ફાળવવામાં આવે છે. વિશિષ્ટ કેન્દ્રિય સહાય મુખ્યત્વે કૃષિ, બાગાયત, રેશમના કીડા ઉછેર, પશુપાલન અને સહકાર જેવા ક્ષેત્રોમાં પરિવાર કેન્દ્રી આવક વૃદ્ધિ યોજના માટે હતી. વિશિષ્ટ કેન્દ્રિય સહાયનો અમુક ભાગ (30 ટકાથી વધુ નહીં) એવી આવક વર્ષક યોજનાના આકસ્મિક (ખર્ચ માટે) આંતરમાળખાના વિકાસ માટે વાપરવાનો હતો.

વિશિષ્ટ કેન્દ્રિય સહાયનો હેતુ બે પ્રકારના છે:-⁹

- A) અનુસૂચિત જનજાતિઓનો સામાજિક આર્થિક વિકાસ
- B) અનુસૂચિત જનજાતિઓના શોષણની સામે રક્ષણ. ખાસ કેન્દ્રીય સહાય મુખ્યત્વે અનુસૂચિત જનજાતિઓના આર્થિક વિકાસ માટેની યોજનાઓ માટે નાણાભંડોળ ફાળવે છે.

નીચેના આર્થિક વિકાસ કરવા માટે તેને અલગ ફંડ ફાળવવામાં આવી છે.

1. જે વિસ્તારમાં કુલ વસ્તીના 50 ટકા કે તેથી વધુ આદિવાસી વસ્તી હોય તેના સંકલિત આદિજાતિ વિકાસ માટે
2. 50 ટકા કે તેથી વધુ આદિવાસી વસ્તી ધરાવતા પોકેટ્સ માટે 'સુધારેલા વિસ્તાર વિકાસ અભિગમ(MADA)' માટે
3. 50 ટકા કે તેથી વધુ ઝૂમખા માટે
4. ખાસ આદિમ જૂથો (PVTG) માટે
5. આદિવાસી ભંડોળ માટે સીમાંત નાણાં લોન કાર્યક્રમો માટે સહાય અને રાજ્યમાં વિકાસ નિગમોને સહાય
6. આદિવાસીઓના વિકાસ માટે ખાસ કાર્યક્રમો

બંધારણની કલમ 275 (1)

અનુસૂચિત જનજાતિઓના કલ્યાણને વેગ આપવા માટે કલમ 275(1)માં આદિવાસી લોકો અને વિસ્તારોમાં થતાં સમાન્ય વિકાસલક્ષી ખર્ચ ઉપરાંત વધારામાં રાજ્યો/કેન્દ્રો (સંઘ) શાસિત પ્રદેશોને વિકાસ કાર્યક્રમો માટે ગ્રાન્ટ આપવાની જોગવાઈ કરવામાં આવી છે.

માર્ગદર્શિકા અનુસાર કલમ 275(1)માં જોગવાઈ કરેલ ભંડોળ નીચેની યોજનાઓમાં ઉપયોગ કરવાનું દર્શાવ્યું.

1. વિચરતી (ફરતી) ખેતી કરતાં આદિવાસીઓનું પુનઃસ્થાપન.
2. વન્ય ગામડાઓના વિકાસ.

9 <https://comm-tribal.gujarat.gov.in/sca-to-tsp?lang=Gujarati> Date:17-07-2020 12:15

3. ખાસ(વિશિષ્ટ) રોગોથી પીડાતા આદિવાસીઓનો વિકાસ.
4. અનુસૂચિત જનજાતિને ખાસ ફાળવવા ધારેલા ખીણ પ્રદેશોને પુનઃ ખેતીલાયક બનાવવા.
5. વિશિષ્ટ આરોગ્ય યોજનાઓ (ક) પ્રવર્તમાન પ્લાન યોજનાઓ દ્વારા નાણાકીય સહાય પહેલેથી જ ન મળતી હોય તેવી (ખ) ચાલુ પ્લાન યોજનાઓ જેમાં કેટલાક વિશિષ્ટ પાસાઓ અને સમસ્યાઓ ઉપર ધ્યાન આપવામાં આવ્યું ન હોય અને જેમાં વધારાના ભંડોળની જરૂર હોય.
6. ખાસ આદિમ જાતિઓ માટે નિવાસી શાળાઓ
7. જમીન હસ્તાંતર(માલીકીની ફેરબદલી) શોધી કાઢવી, પૈસા ધીરવા (ધિરાણ), બંધક મજૂરીના કિસ્સામાં યોગ્ય કાયદા કાનૂન હેઠળ ન્યાયાલયમાં કેસ દાખલ કરવો જેના માટે ખાસ તંત્ર.
8. સહેલાઈથી ભોગ બને તેવા (નિર્બળ, હુમલાનો સામનો ના કરી શકે તેવા) અને સંવેદનશીલ આદિવાસી વિસ્તારો માટે સુઆયોજિત વિસ્તાર કાર્યક્રમો.

કન્ઝર્વેશન-કમ-ડેવલપમેન્ટ (C.C.D.) યોજના¹⁰

C.C.D. (Conservation-cum-Development) યોજના એ પાછળ રહેલા અને વિપરિત પરિસ્થિતિઓનો ભોગ બની રહેલા આદિજાતિ જૂથોના વિશિષ્ટ વિકાસ માટેના એક મહત્વપૂર્ણ અભિગમ તરીકે વર્ણવાય છે. આ યોજના 1998-99માં શરૂ કરવામાં આવી હતી અને 2007-08માં ફરીથી પુનઃપ્રારંભ કરવામાં આવી. આનો મુખ્ય ઉદ્દેશ PVTG (Particularly Vulnerable Tribal Groups) ના જૂથો માટે જીવનના ગુણવત્તામાં સુધારો લાવવાનો અને તેમની આજીવિકાની તકઓમાં વૃદ્ધિ કરવાનો છે.

મુખ્ય લક્ષ્યો:

1. આજીવિકાની તકનો સુધારો:
2. આવાસ અને જીવનસ્તર સુધારવા:
3. પીવા માટે શુદ્ધ પાણી
4. સાક્ષરતા અને શિક્ષણ:
5. માળખાકીય સુવિધાઓ:

ન્યુ ગુજરાત પેટર્ન¹¹

કોઈપણ કાર્યક્રમના નીચેની કક્ષાએ સફળ, અસરકારક પરિણામલક્ષી અમલ માટે નાણાકીય સત્તાઓને વાસ્તવિક રીતે ફાળવવામાં આવે તે જરૂરી છે. વિકાસ કાર્યક્રમોના ઘડતર, આયોજન અને અમલમાં સ્થાનિક જનજાતિઓને સહભાગી કરવાની સક્રિય વિચારણા વરસોથી ચાલતી હતી. આમાંથી જ ઉદ્ભવ થયો આદિજાતિઓના વિકાસ માટેની નવીન (ન્યુ) ગુજરાત પેટર્નનો, જેનાથી સમગ્ર આદિજાતિ વિકાસ યોજનાઓના આયોજન અને અમલમાં કાન્તિ આવી.

છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષોમાં માર્ગો, પુલ, સિંચાઈ, આરોગ્ય, શિક્ષણ, કૃષિ, જમીન અને જલ સંરક્ષણ, વીજળીકરણ જેવા ક્ષેત્રીય કાર્યક્રમો અંતર્ગત જવલંત સફળતા પ્રાપ્ત માટે કાર્યક્રમો ઘડે છે. ન્યુ. ગુજરાત પેટર્ન કેટલીક અગત્યની યોજનાઓમાં નાણાકીય સહિતની પ્રાયોજનાઓમાં ટેકનોલોજીનો ઉપયોગ, તબીબી વિષયમાં પ્રવેશ માટેની પરીક્ષાનું પ્રશિક્ષણ, સમરસ હોસ્ટેલ, વિદ્યાર્થીનીઓને સાયકલની ઉપલબ્ધિ, ટેકનિકલ કે વ્યાવસાયિક શિક્ષણ મેળવતા વિદ્યાર્થીઓને શિષ્યવૃત્તિની યોજના વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. આ યોજનાથી લોકોની જરૂરિયાત પરિપૂર્ણ કરવા માટે માળખાકીય વિકાસને અગ્રતા આપવામાં આવી છે.

10 <https://comm-tribal.gujarat.gov.in/conservation-cum-development-ccd-plans?lang=Gujarati>
Date:17-07-2020 04:02

11 <https://tribal.gujarat.gov.in/new-gujarat-pattern?lang=Gujarati> Date:17-07-2020 12:38

ન્યુ ગુજરાત પેટર્ન વર્ષ 1999 થી 2022 સુધીની નાણાકીય જોગવાઈ અને ખર્ચની વિગતો¹²

વર્ષ	જોગવાઈ	ગ્રાન્ટની ફાળવણી	ખર્ચ	ગ્રાન્ટ ફાળવણી સામે ખર્ચની ટકાવારી	કામોની સંખ્યા
	(રૂ.કરોડમાં)				
1999-00	200.00	200.00	194.09	97.05	10127
2004-05	175.99	175.80	175.80	100.00	12623
2009-10	325.93	326.47	326.47	100.00	2939
2014-15	382.36	384.58	382.09	99.35	3520
2019-20	422.92	421.89	421.66	99.70	3950
2020-21	432.40	416.62	412.38	98.98	13034
2021-22	424.08	422.02	420.93	99.74	11985
કુલ	7443.67	7354.94	7217.6	98.13	137298

ઉપરોક્ત કોષ્ટક મુખત્વે ગુજરાતમાં શરૂ કરવામાં આવેલ ન્યુ ગુજરાત પેટર્ન નાણાકીય ફાળવણી અને તેની સામે થયેલ કુલ ખર્ચની વિગત આપેલ છે. આ કોષ્ટકમાં 1999 થી 2021-22ના વર્ષ સુધીની વિગત આપવામાં આવી છે. આ નાણાકીય ગ્રાન્ટ દ્વારા થયેલ કામોની સંખ્યા પણ આપવામાં આવી છે. વર્ષ 1999 ની સરખામણીએ વર્ષ 2021- 22 વર્ષમાં ગ્રાન્ટની ફાળવણી માં 110 ટકાનો વધારો થયો છે. આ ગ્રાન્ટનો મુખ્યત્વે ઉપયોગ સામુહિક કામગીરીમાં કરવામાં આવે છે. ઉપરોક્ત 23 વર્ષના આ નાણાકીય ગ્રાન્ટમાં 137298 કામો કરવામાં આવ્યા છે.

1.1 Scheme Wise Sanction Order & Financial Particularly Vulnerable Tribal Groups (PVTGs) And Grants under proviso to Article 275(1) of the Constitution¹³

N o	Fnancia l Year	Development of Particularly Vulnerable Tribal Groups (PVTGs)				Grants under proviso to Article 275(1) of the Constitution			
		Allocatio n India	Sanction till Date in India	Sanctio n till Date in Gujarat	Sanctio n till Date in Gujarat	Allocatio n India	Sanction till Date India	Sanctio n till Date in Gujarat	Sanctio n till Date in Gujarat

¹² <https://tribal.gujarat.gov.in/new-gujarat-pattern?lang=Gujarati> Date: 18/12/2024

¹³ https://tribal.nic.in/PFMS_SentionDtSchemewise2324.aspx Date: 18/12/2024

		(Rs. In crores.)	(Rs. In crores.)	(Rs. In crores.)	(%)	(Rs. In crores.)	(Rs. In crores.)	(Rs. In crores.)	(%)
1	2024- 2025	20	0	0	0	1600	732.067	27.27	3.73
2	2023- 2024	256.14	0	0	0	1472.1	1172.1	12	1.02
3	2022- 2023	252	137.179	17.31	12.62	1350	976.492	75.29	7.71
4	2021- 2022	250	160	7.62	4.76	1350	923.444	69.24	7.50
5	2019- 2020	250	249.99	4.3	1.72	2662.55	2662.55	168.34	6.32
6	2018- 2019	260	250	6.04	2.42	1800	1819.81	116.48	6.40
7	2018- 2017	270	239.49	3.91	1.63	1500	1510.66	113.84	7.54
Total		1558.14	1036.65 9	39.18	3.78	11734.6 5	9797.12 3	582.46	5.95

આ કોષ્ટક ઓંકડા વિશ્લેષણ પત્રક PVTGs (Particularly Vulnerable Tribal Groups) માટેના વિકાસ તેમજ ભારતીય બંધારણના કલમ 275(1) હેઠળના ગ્રાન્ટ્સ માટેના ફાળવણી અને મંજૂરીઓનો અંદાજ આપે છે. અહીં ગુજરાત માટેના ઓંકડાઓ અને સમગ્ર ભારતના મંજૂર અને ફાળવણી થયેલ રકમ વિશે વિશ્લેષણ કરવામાં આવ્યું છે. દર વર્ષે આ બંને ગ્રાન્ટમાં સતત ઘટાડો જોવા મળી રહ્યો છે. બંને ગ્રાન્ટમાં વર્ષ 2022-23 ના વર્ષમાં પ્રમાણ સહ વધુ ગ્રાન્ટ મળી છે. છેલ્લા 2017-2025 સુધીમાં PVTGs માટેની ગ્રાન્ટ 1036.659 કરોડ મંજૂર કરેલ છે જે ભારત કક્ષાએ ધણી છે. ભારતના આદિજાતિ (MoTA) દ્વારા દર વર્ષે આ ગ્રાન્ટની ફાળવણી ઘટતી જઈ રહી છે. વર્ષ 2019-20 વર્ષમાં ફાળવેલ ગ્રાન્ટ સામે મંજૂર ગ્રાન્ટ 100 % જેટલી છે. ગુજરાતમાં છેલ્લા બે વર્ષથી PVTGs અને આર્ટિકલ 275(1) માં ખુબ ઓછી ફાળવણી થયેલ છે. આ બંને ગ્રાન્ટની સરેરાસ ટકાવરી 2.50 % છે. ગુજરાતમાં છેલ્લા સાત વર્ષમાં આ બંને ગ્રાન્ટની 621.64 કરોડ રૂપિયા છે.

આર્થિક પરિસ્થિતિ અને સમસ્યા:

આદિમ જાતિ મુખત્વે પોતાના પરંપરાગત વ્યવસાય સાથે જોડાયેલ છે. વ્યવસાયિક પરિવર્તને આ સમુદાય ઉપર ઊંડી અસર કરી છે. સિદ્ધી સમુદાય મુખત્વે મજૂરી કામ સાથે જોડાયેલ છે, પઢારસમુદાય મુખત્વે નળ સરોવરના તળમાં રહેતા હોવાથી માછલી પકડવી, કંદમૂળ એકત્રિત કરવા અને ખેતી અને મજૂરી કામ સાથે જોડાયેલ છે. કોટવાળિયા સમુદાય મુખત્વે વાંસ કામ અને શેરડીની

કામગીરીમાં મજૂરી કામ માટે જાય છે. કાથોડી સમુદાય મુખત્વે ખેત મજૂરી અને છુટક મજૂરી સાથે જોડાયેલ છે. કોલાઘા સમુદાય ખેતી, પશુપાલન સાથે જોડાયેલ છે.

ગામીત મંદીપ દ્વારા પોતાના PH.D (2022) અભ્યાસમાં પસંદ કરવામાં આવેલ ઉત્તરદાતાઓમાંથી સૌથી વધુ 60.87 ટકા ઉત્તરદાતાઓ દેવું કરે છે. જ્યારે 39.13 ટકા ઉત્તરદાતાઓ દેવું કરતા નથી. આમ, સામાજિક પ્રસંગો, અચાનક આવી પડતી મુશ્કેલી જેમ કે મૃત્યુ, બિમારી તેમજ સામાજિક પ્રસંગો જન્મ, લગ્ન વગેરે પ્રસંગોમાં દેવું કરવાની જરૂર પડે છે. દેવું કરનાર ઉત્તરદાતાઓમાંથી સૌથી વધુ 83.77 ટકા ઉત્તરદાતાઓ મુકાદમ પાસેથી નામાં વ્યાજે મેળવે છે. જેના પર વાર્ષિક 50 ટકા વ્યાજ લેવામાં આવે છે. જ્યારે 16.23 ટકા ઉત્તરદાતાઓ સગા-સંબંધીઓ પાસેથી નાણાં મેળવે છે. જેના પર વ્યાજ લેવામાં આવતું નથી. પરંતુ વ્યવહારિક સંબંધને મહત્વ આપીને નાણા જરૂરિયાતનાં સમયે આપવામાં આવે છે. મુકાદમ પાસેથી જે નાણા દેવાનાં સ્વરૂપે મેળવવામાં આવે છે. ત્યારબાદ 35.06 ટકા સામાજિક પ્રસંગે, 15.58 ટકા બિમારી વખતે, 7.79 ટકા મકાન બાંધવા, 3.25 ટકા વ્યસન કરવા તેમજ 1.30 ટકા ઉત્તરદાતાઓ ખેતી કરવા માટે દેવું કરે છે. આમ, લગ્ન માટે સૌથી વધુ દેવું કરે છે અને આ દેવું પરણિત યુવક-યુવતી (એક હોય તો) અને તેના પરિવાર દ્વારા ચૂકવવામાં આવે છે. તેઓ માને છે કે યુવક-યુવતી પરણ્યા પછી તે દેવાની રકમ ચૂકવશે. આવું દેવું ચૂકવતા ત્રણથી ચાર વર્ષનો સમય પણ લાગે છે. જ્યારે જન્મ, મૃત્યુ જેવા પ્રસંગોએ પણ દેવું કરવાનું પ્રમાણ વધુ જોવા મળે છે.

આ અભ્યાસમાં પસંદ કરવામાં આવેલ ઉત્તરદાતાઓમાંથી વ્યવસાયમાં આવેલ પરિવર્તનથી 75.10 ટકા ઉત્તરદાતાઓ સ્થળાંતર, 80.24 ટકા ઉત્તરદાતાઓ છૂટકમજૂરી, 60.87 ટકા ઉત્તરદાતાઓ દેવા-શોષણની, 48.62 ટકા ઉત્તરદાતાઓ સામાજિક સમસ્યાઓ (બાળલગ્ન, સ્ત્રીશોષણ), 65.61 ટકા ઉત્તરદાતાઓ શૈક્ષણિક, 52.17 ટકા ઉત્તરદાતાઓ આરોગ્ય, 73.91 ટકા ઉત્તરદાતાઓ યુવાપેઢીની ઉદાસીનતા, 45.06 ટકા ઉત્તરદાતાઓ કુપોષણની સમસ્યાઓ તેમજ 37.15 ટકા ઉત્તરદાતાઓ સાંસ્કૃતિક સમસ્યાઓ ઊભી થઈ છે એવું જણાવે છે.

સ્થળાંતર: આજુબાજુના વિસ્તારમાં કાયમી મજૂરી મળતી ન હોવાથી તેઓ મોસમી સ્થળાંતર કરે છે. જ્યાં અનેક સમસ્યાઓનો સામનો કરે છે. (નોંધ પરંપરાગત વ્યવસાયમાંથી જીવન જરૂરિયાત વસ્તુઓ સંતોષાતી ન હોવાથી) બેરોજગારી: પરંપરાગત વ્યવસાયમાંથી આર્થિક રકમ ઓછી થતી હોવાથી આજુબાજુનાં વિસ્તારોમાં છૂટકમજૂરી કરવાની જરૂર પડે છે. પરંતુ આવી મજૂરી અમુક સમય પૂરતી જ મળે છે તેથી ઘણા લાંબા સમય સુધી બેરોજગાર રહેવું પડે છે.

દેવું: જીવન જરૂરિયાતો માટે સામાજિક પ્રસંગોમાં, બિમારી વખતે આર્થિક પરિસ્થિતિ નબળી હોવાથી સગાસંબંધીઓ તથા મુકાદમ પાસેથી દેવું લેવાની જરૂરિયાત ઊભી થાય છે એવું જણાવે છે.

સામાજિક સમસ્યાઓ: વ્યવસાયમાં પરિવર્તન આવવાથી આર્થિક રીતે યુવાનોને પગભર કરવા માટે લગ્નની વયમર્યાદા પહેલા લગ્ન કરી દેવામાં આવે છે. જે સ્થળાંતરિત વખતે એક કોયતા (સ્ત્રી-પુરુષ) તરીકે કામ કરે છે. તેમજ સ્ત્રી શોષણની પણ ઘટના જોવા મળે છે એવું જણાવે છે.

આરોગ્ય : બિમારી વખતે આર્થિક પરિસ્થિતિ નબળી હોવાથી તેઓ સમયસર સારવાર મેળવી.¹⁴

વર્ષ 2014માં ગુજરાત સરકારના આદીવાસી સંશોધન અને તાલીમ કેન્દ્ર ગુજરાતના આદિમ જૂથો પાયાનું સર્વેક્ષણમાં સ્થળાંતર બાબતે ઘણા ચોંકાવનારા તારણો મળ્યા હતા. જેમાં કુલ 27140 કુટુંબોમાંથી 11985 (44.16 ટકા) કુટુંબોમાંથી સ્થળાંતર થતું જોવા મળે છે. જેમાં જિલ્લા પ્રમાણે જોઈએ તો વલસાડમાં 3400 (55.02 ટકા), ડાંગમાં 346 (57.48 ટકા), નવસારી જિલ્લામાં 845, તાપી જિલ્લામાં 1994 (37.82 ટકા), અમદાવાદમાંથી 1752 (79.49 ટકા) અને સુરેન્દ્રનગર જિલ્લામાંથી 3052 (91.54 ટકા) કુટુંબોમાંથી સ્થળાંતર થતું જોવા મળે છે. જૂનાગઢ જિલ્લામાં સ્થળાંતર ઓછું થાય છે. કારણ કે સીદી જાતિ તાલુકા સ્થળ ઉપર વસવાટ કરતી છે. ઉપરાંત શહેર વિસ્તારની આજુબાજુ વસવાટ હોવાથી રોજગારી સરળતાથી મળી શકે છે.

¹⁴ ગામીત, મંદીપ, 2022, કોટવાળિયા આદિમ જાતિનો સમાજશાસ્ત્રીય અભ્યાસ , ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ પે- 200- 300

સ્થળાંતર કરી કામ કરતા કુટુંબોમાં જોઈએતો, સ્થળાંતર જગ્યાએ ખોદકામ કરતા 3635 કુટુંબો, કડિયાકામ કરતા 1563, રસ્તાનું કામ કરતા 1618, છૂટક મજૂરી કરતા 8116, ખેતીકામ કરતા 4276 અને શેરડીના ખેતરમાં શેરડી કાપવાનું કામ કરતા 1084 કુટુંબો છે. અહીં એક કરતા વધુ કામ પણ વ્યક્તિઓ કરે છે. કારણ કે સ્થળાંતરિત કામની નિયમિતતા ન હોવાથી વ્યક્તિ એક કામ પૂર્ણ થયા બાદ બીજું કામ કરતો જોવા મળે છે.

આદિવાસી વિસ્તારમાંથી થતા સ્થળાંતરમાં લોકોને ઘણા પ્રશ્નો અને મુશ્કેલીઓનો સામનો કરવો પડે છે. પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં પણ જે લોકો સ્થળાંતર કરે છે તેમને એક કરતા વધુ મુશ્કેલીઓ કે પ્રશ્નો ઉભા થયેલા હોય તેવું જાણવા મળે છે. જેમાં સ્થળાંતરના સ્થળ 52 રહેઠાણનો પ્રશ્ન મુખ્ય છે. સ્થળાંતર દરમિયાન ઘણી બધી મુશ્કેલીઓનો સામનો કરવો પડતો હોય છે. છતાં પણ આદિમજૂથ સમાજ પાસે રોજગારી માટે બીજો કોઈ વિકલ્પ ન હોવાને કારણે સ્થળાંતર કરવું પડે છે.¹⁵

આમ, આદિમ જૂથોમાં બેરોજગારી, દેવું, ગરીબી, સ્થળાંતર અને સામાજિક સમસ્યા જોવા મળે છે. ઉપરોક્ત બંને સંશોધનમાં ખાસ આર્થિક બાબતે એક બીજી સમસ્યા સાથે સંકળાયેલી જોવા મળે છે.

સમાપન:

આદિવાસી વિસ્તારને વધુ સારી રીતે વિકસિત કરવા માટે આયોજિત વિસ્તાર કરવા માટે કેન્દ્ર સરકાર અને રાજ્ય સરકાર દર વર્ષના બજેટમાં નાણાકીય ફાળવણી કરવામાં આવે છે. અનુસુચિત જન જાતિ માટે પોતાના સામાજિક, સાંસ્કૃતિક અને આર્થિક વિકાસ માટે બંધારણીય વ્યવસ્થા પણ કરી છે જે આ સંશોધન પેપરમાં જોઈ શકાય છે. PVTG જૂથોના સમુદાયોમાં ગુણવત્તાવાળા જીવનને સુનિશ્ચિત કરવા માટે મહત્વપૂર્ણ છે. આ દ્રષ્ટિથી, આ યોજના એ જાગૃતિ, શ્રમ, સહયોગ, અને મૌલિક સુવિધાઓનું સંકલન છે. આગામી વર્ષોમાં, જો આ યોજનાને શ્રેષ્ઠ રીતે અમલમાં મૂકવામાં આવે, તો આથી ગુજરાત અને દેશભરના આદિજાતિ સમુદાયોની સક્ષમતા અને સ્વતંત્રતા માટે મજબૂત આધાર બનાવવામાં મદદ મળશે.

સંદર્ભ સાહિત્ય:

1. નાયક ઠાકોરભાઈ & મસવી મુસ્તાઅલી, (1988), *ગુજરાતની પાંચ પછાત જાતિઓનો પરિચય*, આદિવાસી સંશોધન અને તાલીમ કેન્દ્ર- ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ
2. Government of India, Ministry of Law & Justice, (As modified upto the 30th April, 2011), *The Constitution of India*, (4th Edition), New Delhi
3. ઠાકર, મીનાક્ષી(ડો), (2004), *આદિવાસી વિકાસ અને વન*, યુનિવર્સિટી ગ્રંથનિર્માણ બોર્ડ, ગુજરાત રાજ્ય, અમદાવાદ, P-33
4. જોષી, વિદ્યુત,(જાન્યુ.2009), *આદિવાસી વિકાસ દર્શન*, આદિવાસી સંશોધન અને તાલીમ કેન્દ્ર- ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ, પે-24
5. ઠાકર, મીનાક્ષી(ડો) , (2004), *આદિવાસી વિકાસ અને વન*, યુનિવર્સિટી ગ્રંથનિર્માણ બોર્ડ, ગુજરાત રાજ્ય, અમદાવાદ
6. પટેલ પ્રવીણ (ડો), *ગુજરાતના આદિમ જૂથો*, આદિવાસી ગુજરાત, આદિવાસી સંશોધન અને તાલીમ કેન્દ્ર- ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ, Vol:2, Issue:2, વર્ષ: July-December 2018 પે-95, 96
7. ગામીત, મંદીપ, 2022, *કોટવાળિયા આદિમ જાતિનો સમાજશાસ્ત્રીય અભ્યાસ*, ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ પે- 200-300
8. પટેલ ભીખાભાઈ, પટેલ પ્રવીણ(ડો), 2015, *ગુજરાતમાં આદિમજૂથો પાયાનું સર્વેક્ષણ*, આદિવાસી સંશોધન

¹⁵ પટેલ ભીખાભાઈ, પટેલ પ્રવીણ(ડો), 2015, *ગુજરાતમાં આદિમજૂથો પાયાનું સર્વેક્ષણ*, આદિવાસી સંશોધન અને તાલીમ કેન્દ્ર- ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ, પે-270-274

અને તાલીમ કેન્દ્ર- ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ, પે-175,171,246

9. https://tribal.nic.in/PFMS_SentionDtSchemewise2324.aspx Date: 18/12/2024
10. <https://comm-tribal.gujarat.gov.in/conservation-cum-development-ccd-plans?lang=Gujarati>
Date:17-07-2020 04:02
11. <https://tribal.gujarat.gov.in/new-gujarat-pattern?lang=Gujarati> Date:17-07-2020 12:38
12. <https://tribal.gujarat.gov.in/tribal-area-sub-plan?lang=Gujarati>
13. <https://vky.gujarat.gov.in/objective?lang=Gujarati> Date: 15-07-2020 12: 30
14. <https://comm-tribal.gujarat.gov.in/sca-to-tsp?lang=Gujarati> Date:17-07-2020 12:15
15. <https://tribal.gujarat.gov.in/new-gujarat-pattern?lang=Gujarati> Date: 18/12/2024
16. <https://tribal.gujarat.gov.in/particularly-vulnerable-tribal-groups?lang=Gujarati> Date:3-2-2020
17. Primitive tribal group of Gujarat a Base Line Survey,2010, Tribal Research & Training Institute- Gujarat vidyapith, Ahmedabad

Green Environment in School Infrastructure

Myangar Brindakumari V.
Ph.D. Scholar (Education), Monark University – Vahelal

Supervisor
Dr. Varshaben Goswami
Associate Professor, Manguba M.Ed. College,
Vahelal, Monark University-Veraval

Abstract.

School infrastructure that reflects environmental management efforts really needs attention. This study aims to analyse the importance of green environmentally friendly school infrastructure development in supporting the learning process in schools. The object of this research is Primary School at Tapi District. This research is descriptive qualitative research. The parameters in this study are implementation and strategy in creating an environmentally friendly school environment. Data collection is done through interviews, documents, and observations. The results of this study indicate that green school infrastructure must have clean water, rubbish (the provision of separate bins, composters), faces, wastewater/ drainage, green open space (RTH), noise/ vibration/ radiation. The realization of a green environment also needs to be maintained by planting trees, contest, strict sanctions, slogan, galactic activities that are fostering a love for the environment, and defend grass fields.

Introduction

Global Warming is a natural phenomenon that really worries all inhabitants of the earth caused by human activity. Emissions from burning by large industries, uncontrolled logging, reforestation failures, and energy waste are examples of mismanagement of nature. Indonesia has the second-largest area of tropical forest after Brazil. As an archipelago with 65 percent of the population living on the coast, global warming certainly has an impact on rising sea levels to threaten survival. Only with a temperature increase of 40° Celsius worldwide, sea level will be 5 meters higher than now. Entire cities will be flooded.

While on the agrarian side, climate change will reduce yields directly because farmers have difficulty in managing land and plants. The anomaly source is believed by scientists to be due to the high emission of greenhouse gases such as Carbon Dioxide (CO₂), Chlorofluorocarbons, Ozone, Methane, and Nitrogen Dioxide (NO₂) which accumulates and closes the layers of the atmosphere so that the sun reaching the earth's surface is confined in the atmosphere and what happens is global warming along with the adverse effects that follow. The occurrence of floods, rising sea levels, and the drought has now hit are the effects of global warming. It is time to carry out concrete steps to minimize the consequences. Additionally, a study by the centres for Disease Control in India found that moisture and dampness can cause growth and proliferation of dust mites, which can produce respiratory symptoms and foster infections, poor ventilation enables particulates, pollutants, and allergens to accumulate inside school buildings, and inadequate water circulation increases transmission.

Environmental Education is key. The environmental movement, most schools have promoted greening. For example, each student is given the task to bring plants to school. This is a step that needs to be praised. Environment and education are two things that link. Education about the

environment is time for practical matters. Not just a theory. For example, we all know that littering is polluting the environment but still doing it. The quality of educational infrastructure, especially in the planning and design of building educational facilities that are appropriate and focused on child development, has been widely discussed in recent years. Recent studies have shown that student achievement at school can improve with the support of a better physical environment where learning can be found. Many non-experimental studies have shown that investment in quality school infrastructure is strongly associated with improving learning outcomes even after controlling for the socio-economic background of students and other related covariates.

New technologies and emerging pedagogical approaches have created new requirements for educational buildings. As a result, new approaches must be developed to create learning environments that will both create better spaces for children and increase the efficiency of investments in educational infrastructure. Respiratory distress in confined spaces appears to be a leading cause of absenteeism. The Environmental Protection Agency estimates that asthma attacks are increasing mortality rates among students.

Many authors have agreed on the need for schools to provide recreational and physical education activities to balance more intellectual school work because sports have a significant impact on almost every aspect of children's development. However, schools cannot always provide this opportunity to children. For example, many schools are those where there is no space for students to play sports in their schools which has serious negative consequences on students' learning outcomes. In urban areas, where land is scarce and green areas are not widely available, vertical gardens and "ecological trees" can be developed in the yard to provide shade, natural cooling and pleasant views. Such initiatives will give students the opportunity to learn how to care for plants and plants.

In urban areas, where land is scarce and green areas are in short supply, technical gardens and "eco trees" in courtyards could be developed to provide shade, natural cooling, and pleasant views. These types of initiatives would give students the chance to learn how to look for first-hand plants and seeing how they grow, are harvested, and recycled. Botany, physics, chemistry, biology, and other lessons could be held outside. Green infrastructure is a concept, effort, or approach to maintaining a sustainable environment through structuring green open spaces and maintaining natural processes that occur in nature such as rainwater cycles, soil conditions, etc. The concept of green infrastructure is to shape the environment with a maintained natural process; covering rainwater management, water quality management, and flood mitigation. The direction of implementing green infrastructure is to support community development by improving environmental conditions and maintaining green open spaces.

Green infrastructure networks are systems of natural and open spaces that are interrelated and maintain the value of ecosystems, maintain air and water conditions, and provide benefits to residents and other living beings. Green infrastructure networks, once formed, can become a reference framework for future development and as an effort to conserve land to accommodate the growth of the population, while maintaining the preservation of natural resources and public assets. School environment-friendly green infrastructure is very helpful in achieving student achievement and supports the improvement of natural conditions so that harmony in needs and nature can be maintained.

Method

The method in this research is qualitative research. Descriptive research is a method used to describe or analyse a research result but is not used to make broader conclusions. The object of this research is Primary School at Tapi District. This research analyses a problem with observation and in-depth interviews. The parameters in this study are implementation and strategy. Data collection is

done through interviews, documents, and observations. The data analysis technique uses descriptive qualitative analysis. Then, the data validity uses source triangulation.

Discussion

Schools have the potential to play a direct role in instilling a love for the environment among students. The school infrastructure that supports the creation of a green environment needs to be properly designed. The following are strategies so that the school infrastructure can be properly designed. Such as; clean water, waste (provision of separate bins, composters), faeces, wastewater/drainage, green open space (RTH), noise/vibration/radiation, etc. Availability of six standards supporting the framework for environmental education, which include; composting, use and water purification, forest/garden/school garden, greenhouse, family medicinal plants, fish ponds, bio pore holes, infiltration wells, biogas, etc. Maintenance of environmentally friendly and child-friendly facilities and infrastructure according to their functions, among others.

The room has natural light and air ventilation settings are

Maintenance and arrangement of shade and green trees;

Using paving club's blocks;

The availability of 4 elements in the management and maintenance of school sanitation facilities, including the person in charge, executor, supervisor, and order.

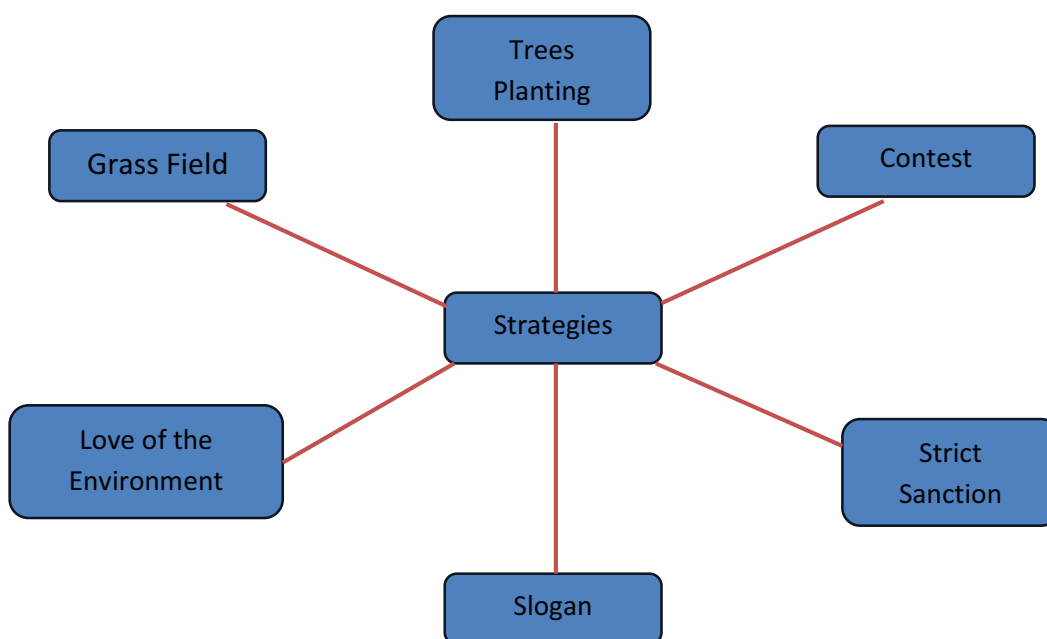
Canteen makes 3 in order to improve the quality of healthy and honest and environmentally friendly and child-friendly canteen services, including;

Canteen does not sell food/drinks that contain preservatives/thickeners, colourings, flavourings that are not in accordance with health standard;

Canteen does not sell food that is contaminated/contaminated, expired;

Canteen does not sell food that is packaged not environmentally friendly such as; plastic, Styrofoam, and aluminium foil.

Here are some steps of strategies that can be taken at school in order to provide environmental education.

THE STRATEGIES

Tree planting

Planting in a school should be done to maintain the ecological balance in the school environment. Here is also a way of planting habits in all elements of the school to plant trees. It is hoped that this practice will also be practiced in all elements of the residential school. Many schools routinely hold class hygiene competitions. This is a motivator for the student.

Contest

Many schools routinely hold class hygiene competitions. This is a motivator for students to be able to better maintain the cleanliness of the classroom environment. So, they are not too dependent on school cleaners. Because clean is a shared responsibility. Because it is a shared need and enjoyed together.

Strict Sanctions

Give strict sanctions on every actor in environmental pollution, for example, academic sanctions for students who throw trash everywhere. And schools can give prizes to students who dare to report the perpetrators of pollution to the school. This is also a form of education about honesty.

Slogan

Installation of environment-themed slogans at school Environment-themed slogans can be posted strategic places in the school. Many schools routinely hold class hygiene competitions. This is a motivator until the student a love of cleanliness and the environment. The following is an example of a slogan; "Green is Beautiful", "My School Shaded My Soul", "Cool Earth Starting from My School", "One Tree for My Earth" and many other examples of slogans that can be posted as a socialization step about the importance of environmental sustainability.

Galactic activities foster a love for the environment.

Extra school curriculum activities can also be a means of instilling a love of the environment. The activities such as Boy Scouts, Youth Red Cross, Nature Lovers. Making the school garden, this program deserves to be redeveloped, seeing the enormous benefits. The benefits that arise between them; for the coolness and freshness of the school environment, for biology practicum facilities, stimulating the creativity of teachers and students to design gardens in accordance with their wishes, training students to enjoy gardening, and producing garden products. With this environmental education has been applied.

Defend the grass field.

Many schools for hygiene reasons sacrifice grasslands by installing paving blocks. To some extent, this step reduces the soil's absorption of water and reduces CO₂ absorption, as well as the oxygen produced.

Conclusion

The promotion of environmentally friendly education needs to be encouraged early on. Green school infrastructure must have clean water, rubbish (the provision of separate bins, composters), faces, wastewater/ drainage, green open space (RTH), noise/ vibration/ radiation. The realization of a green environment also needs to be maintained by planting trees, contest, strict sanctions, slogan, galactic activities that are fostering a love for the environment, and defend grass fields. If all that is achieved then an environmentally friendly infrastructure will be formed and will make the air cool and clean.

References:

- MAHENDRAKUMAR., GARASIYA. A STUDY OF AN AWARENESS ABOUT THE "CLIMATE CHANGE" A GLOBALLY PROBLEM OF PRIMARY TEACHERS IN RAJKOT DISTRICT. RAJKOT: SAURASHTRA UNIVERSITY, 2020.
- R.S., PATEL. RESEARCH IN EDUCATION, PART - 1 & 2 . AHMEDABAD: JAY PUBLICATION, 2013.
- S., Sharif. School Playground: Its Impact on Children's Learning and Development. BRAC University, Bangladesh, 2014.
- WILLIS, J W. QUALITATIVE RESEARCH METHODS IN EDUCATION AND EDUCATIONAL TECHNOLOGY.

A Study on Role of Women in Economic Development in India

Manilal R. Patel
Assistant Professor in Economics,
A.R.S. Shakhida college, Limbdi

Abstract

The current contribution of women to the national GDP is about 18%. In India, women constitute 48% of the agricultural workforce and own only 13% of the land. In India, women constitute about 20% of the manufacturing workforce and about 30% of the total workforce in the service sector. Empowering women is a critical issue in developing nations. Even though women are an integral part of any society, yet their involvement in decision making by the use of their active contribution in economic activities is shallow. Women empowerment and economic development are interlinked, where on the one hand, development alone can play a significant role in driving down inequality between women and men while on the other hand empowering women can benefit development. This paper explores the role of women in the workforce for the economic development of the country in different States.

Keywords: Women empowerment, Economic Development, Gender and Development, Socio-economic growth, women Role, Employment of women.

Introduction:

Women entrepreneurs and their growing presence in India have significantly impacted the social and economic demographics of the country. Women's participation in the workforce has helped lift millions of families out of poverty and created employment. Women are known for their leadership skills and hence dominate new-age industries like electronic manufacturing, where more than 50% of the workforce is women due to their high-precision work and superior productivity levels. This attitude towards work and admirable business skills have also emphasized the importance of women in the modern workforce.

In India, Role of Women is dependent on different variables like education status, social status, and geographical status. Engaging the women in the economic development of the country is known as the women empowerment. Women empowerment defined as increasing the ability of women to access the constituents of progress in particular health, education, earning opportunities, rights and political participation.

In the 1980s, the Gender and Development (GAD) approach arose out of the analysis of (WID) Women in Development. Gender and Development recognised that gender roles and relations are crucial to improving women's lives, with the term 'Gender' suggesting that a focus on both women and men is needed. The Gender and Development approach addresses that of not enough to add women and girls into existing processes of development, but there is also a need of their exclusion and imbalances of power at the basis of that exclusion.

In the 1990s witnessed the 'rise of rising' as many NGO's and agencies adopted a rights-based approach to development Rights increase the recognition that women's demands are valid claims. The most notable success to the women's movement has perhaps been the enterprise of sexual and reproductive rights as such within this has been recognition of women's right to live free from violence, and a broadening of understanding of violence against women from 'domestic' to 'gender-based'. There was also a shift in reading development as meaning economic development to a more holistic social development focus, yet economic growth remains the main driver.

However, women's rights, particularly sexual and generative health rights, are not universally accepted as rights, and violence against women remains prevalent across the globe. And women still lack full and equal participation in economic and political life. Mainstreaming has yet to arrive, and there is a need for continued prioritisation of integrating women into development.

India ranks 113 out of 135 of the World Economic Forum's Gender Gap Index. According to India's 2011 census, the sex ratio for children under six was 914 females to 1,000 males, a severe decline from 927 in 2001. The ranking of Indian women in economic development is 0.3, where 1.0 means equality.

Refusing women opportunities to realise their potential is a waste of human capital and bar to economic progress. When we educate and empower one woman, we set off a chain reaction that transforms the life of her family and the community she lives in. So, this paper highlights the role of women in the economic development of the country and also suggests overcoming the constraints to grow up the women empowerment.

The Major Types of Empowerments:

Educational Empowerment:

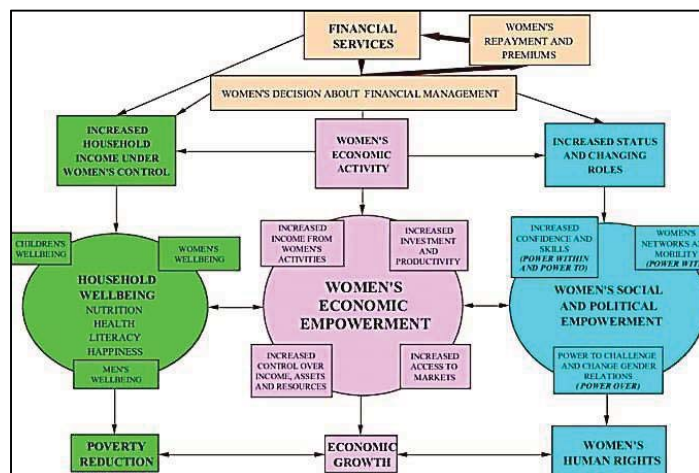
Education is an essential factor in life progress. It gives the women empowerment with knowledge, skill and self-confidence. It is needed to participate fully in the development process. It suggests making women aware of their rights and developing the confidence to claim them.

Social Women Empowerment:

A critical aspect of social empowerment of women is the improvement of gender equality. Women face various social challenges today, whether it be making soaps and license to secure an income for their family.

Economic Empowerment:

It implies a better quality of material life for a sustainable livelihood owned and managed by women. There is a strong correlation between economic development and women's legal rights. There is a bidirectional relationship between economic development and women empowerment defined as improving the ability of women by freeing their time. The contribution of women in the Indian economy is neither appropriately accounted, nor policymakers have the vision to approach the importance of women for the development of the economy.

Political Empowerment:

The existence of political women is favouring the participation of women in the political decision-making process and governance.

Role of Women in Economic Development:

In India, women play dual role producers of goods and services as well as their domestic chores and wives and mothers, yet their contribution to economic development has been neglected. The

problems most often cited included health, malnutrition, repeated childbearing and education. If women's participation in economic development is to be enhanced, women must receive the following services: training in income-generating activities, easy access to low-interest loans, and family planning services to limit childbearing.

India has been developing fast, but not always equitably or inclusively. Our development model is very much a work in progress, and deep-rooted challenges remain. The biggest issue faced by the country is the empowerment of women. Across the world educating and empowering women has proven time and again to be the catalyst for rapid socio-economic growth.

Women in India make up 7.5% of the world's total population. While specific development indicators show, their quality of life is improving. That is maternal mortality rates declining, literacy rates increasing, more women gaining access to healthcare and education the pace of change is heartbreaking slow.

Societies with higher gender equality not only offer better socio-economic opportunities for women but also tend to grow faster and more equitable. There are gains in poverty reduction, environmental sustainability, consumer choice innovation and decision making in a broader set of issues. Economic development and gender equality go hand-in-hand. Because lowering the barriers faced by women entrepreneurs at home and internationally helping to connect international value chains and would encourage the growth and inclusion of the country. The majority of women entrepreneurs run a micro, small and medium-sized enterprises (MSMEs) more than 30% of MSMEs are owned by women. Only one in five exporters is a woman-owned business.

Placing the women at the heart of the global policymaking will go a long way towards realising the United Nations 2030 Agenda goal of achieving gender equality and empowering all women and girls. Trade and Women's Economic Empowerment steps to empower the women economically is happening slowly and not systematically. Women are not less capable in the export business and other income-earning work, instead, they often lack access to information, finance and technology. They need some additional encouragement to overcome the initial barriers.

Objectives:

To find out the role of women in the workforce for the economic development of the country in different States.

Data and Methodology:

The study is based on secondary data. The required data was collected from various sources, namely the National Sample Survey Office (NSSO) website. The relevant data have been selected to find out the women participation in the workforce for the economic development for the period 2017-18, 2018-19, 2019-20, 2020-21 and 2021-22. To analyse the collected data, a bar diagram were used for the analysis.

Discussion of the Results Table 1:

Women Employment Rates in the Different States of India:

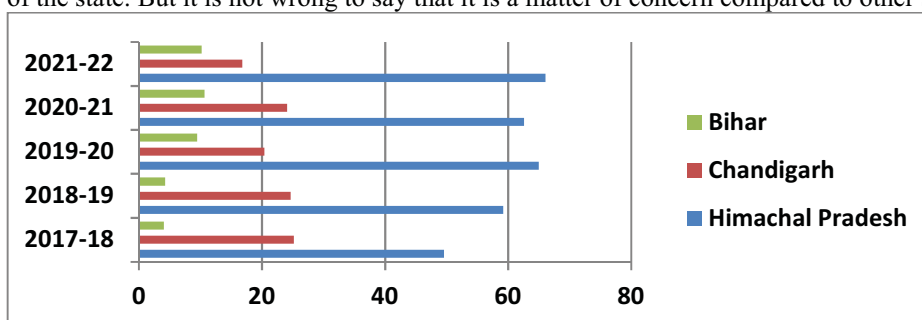
Table 1: Women Employment Rates in the Different States of India:

States of the India Percentage of the Women Employment Rates					
States	2017-18	2018-19	2019-20	2020-21	2021-22
Andhra Pradesh	42.5	40.3	39.2	45.1	43.3
Arunachal Pradesh	14.7	17.1	22.9	27.6	31.2
Assam	12.7	12.7	16.4	24.6	28.2
Bihar	4.1	4.3	9.5	10.7	10.2

Chhattisgarh	49.3	48.4	53.1	53.9	51.6
Delhi	14.3	17.8	16.1	13.8	12.2
Goa	30.9	29.9	28.2	27.3	20.7
Gujarat	19.9	21.5	31.1	33.1	34.4
Haryana	14.3	15.3	15.7	19.1	19.1
Himachal Pradesh	49.6	59.2	65	62.6	66.1
Jharkhand	15.4	20.7	35.7	43.9	45.2
Karnataka	26	24.9	33.8	35.9	31.8
Kerala	26.5	30.6	31.9	33.2	37
Madhya Pradesh	31.7	27.9	37.7	40.5	41
Maharashtra	30.8	31.6	38.7	36	38.4
Manipur	23.5	26.3	29.9	21.4	23.4
Meghalaya	51.2	51.2	45.7	51.6	50.2
Mizoram	30	29.2	37	41.7	34.7
Nagaland	16.7	22.7	43	47.6	51.5
Odisha	19.5	24.4	33.1	33.2	32.9
Punjab	15.5	19.1	23.7	23.1	24
Rajasthan	27	31.4	38.6	39.9	40
Sikkim	43.9	50.3	59.4	61.1	57.8
Tamil Nadu	33.7	37	40.2	43	40.7
Telangana	32.6	38.3	44.3	45.4	44.7
Tripura	12.5	16.6	24.2	30.8	26.7
Uttarakhand	18.1	19.4	31.8	31.5	33.1
Uttar Pradesh	13.5	13.6	17.7	22.6	26.3
West Bengal	20.8	22.2	24	28.7	27.9
Andaman & N. Island	33.5	31.2	35.9	46.1	45.7
Chandigarh	25.2	24.7	20.4	24.1	16.8
Dadra & Nagar Haveli	39.7	43	52.3	30.6	43
Daman & Diu	24.9	18.1	35.8		
Jammu & Kashmir	30.2	33.8	37.4	43.4	44.9
Ladakh	-	-	51.1	69.6	46.5
Lakshadweep	18.4	17.8	29.7	19.4	16.8
Puducherry	17.1	31.2	31.6	29.3	35.7
All India	23.3	24.5	30	32.5	32.8
Source: National Sample Survey Office (NSSO), Women Workers Population ratio in 2017-18, 2018-19, 2019-20, 2020-21, 2021-22					

The above table and figure make it clear that, the participation of women in the workforce in various states of India during the years 2017-18, 2018-19, 2019-20, 2020-21 and 2021-22. Himachal Pradesh has the highest ratio of women in the workforce with 49.6% in 2017-18, 59.2% in 2018-19, 65% in 2019-20, 62.6% in 2020-21 and 66.1% in 2021-22 for economic development and at the same time Chandigarh ranks the lowest for encouraging. Women Empowerment which is 25.2% of the total population of the state in 2017-18, 24.7% in 2018-19, 20.4% in 2019-20, 24.1% in 2020-21 and 16.8% in 2021-22. Therefore, it is clear that there has been a decline in the participation of women employees as compared to other states.

Apart from this, there has been a marginal increase in the participation of women employees in the state of Bihar, which can also be said to be a cause for concern. If we examine the statistics, it is found that the participation of women employees has increased marginally from 4.1% in 2017-18, 4.3% in 2018-19, 9.5% in 2019-20, 10.7% in 2020-21 and 10.2% in 2021-22 of the total population of the state. But it is not wrong to say that it is a matter of concern compared to other states.

Major Issue in Women Empowerment in Economic Development:

The problem is not that attuned to ensuring women have the same access to these opportunities as men. But once women enter and have the chance to show their skill and knowledge, the impact is obvious to access the economic development by the empowerment of women. Women are not the less capable person, is stead to demonstrate like that they need some more additional encouragement and opportunities from the families and societies are listed below:

Economic backwardness

Implementation gaps

Lack of political will

Women unpaid family workers in subsistence agriculture

Low level of technology and primitive forming practices

Poor access to credit and marketing networks

Social and Cultural barriers such as executive capacity for household work restrictions on mobility etc.

When overcoming these constraints, the country's economy and global economic development will get prosperous through the enactment of encourages the women role in different fields of the economy.

Suggestions:

Both men and women should be treats equally by societies.

We should take a step to stop the women harassment, and violence like every mother should teach their son about how to respect women from childhood.

Encourage equal payment for both men and women in every workplace due to inequality of income for equivalent work.

Encourage women education much better at present.

Raise the aspiration of girls and their parents.

Encourage women in political participation.

Women should be aware of the backlash of every stepping for their development.

Conclusion:

Empowerment of women socially, economically, politically and legally is going to be a phenomenal task. It is not working to be easy to change the culture for disrespect for women. The only revolution can bring changes in a day, but reforms take their time. Women have a unique position in the economy. If women gain economic strength, they gain visibility and voice. Women's direct participation in decision-making capacity also income generation activities can make significant contributions towards women empowerment. Entrepreneurship and working as income earned person of the family can help women to gain economically active, which may help them in the improvement of their social status.

References

SumanGulia, "A Study on Women Entrepreneurship in India", Journal of Positive School Psychology 2022, Vol.6, No.3, pp:7845-7848

Government of India. Annual Report to the People on Employment, Ministry of Labour and Employment, New Delhi, 2010.

KirtiShrivas, "Role of Women Empowerment in Economic Growth in India." International Journal of Recent Trends in Engineering and Research, vol. 2, no. 11, 2016, pp. 177-179.

Gupta, R and Gupta, BK. "Role of Women in Economic Development."Yojana, vol. 31, no. 18, 1987, pp. 28-32.

Rathna, G. A., & Sumathy, M. Institutional Social Responsibility in Sensitizing the Rural People through Adopted Villages.

Websites

<https://www.shiprocket.in/gu/blog/women-entrepreneurs-the-future-of-india/>. (2024, December).

Retrieved December Tuesday, 2024, from Women entrepreneurs shaping India's future.

www.ncbi.nlm.nih.gov

www.weforum.org

विद्या परमं बलम्

IRed

संशोधन * शिक्षण * विकास

AYUDH PUBLICATION

Publication of Books with ISBN

AYUDH JOURNAL (2321 : 2160)

SURABHI JOURNAL (2349 : 4557)

Contacts: 9428343635, 9106942482

Email: ayudh2020@gmail.com

